ترمیاترا

عبدالواحد آیسر

ترم ياترا

عبدالواحد آريسر

پنيور اشاعت گهر

حيدرآباد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ڪتاب جا سڀئي حق ۽ واسطا مصنف وٽ محفوظ)

نالو: ترم ياترا

ليکڪ: عبدالواحد آريسر

ڇاپو: ٻيو

تعداد: هڪ هزار

ڇپيندڙ: نيو فيمس پرنٽنگ پريس حيدرآباد

ڇپجڻ جي تاريخ: مئي: ١٩٨٩ع

قيمت: ٽيهه روپيه

[پنهور اشاعت گهر، حيدرآباد جو ٽيون ڪتاب]

ڪتاب ملڻ جو هنڌ:

پنهور اشاعت گهر، حيدرآباد

١٩٨٩ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيئي سنڌ — علمي ڪتبخانو — جيئي لطيف

جنهن پاءِ” پيٽ ڪي PDF ۾ ڪتاب گهرجن ته
واٽسپ تي يا فيسبوڪ انبوڪس ۾ رابطو ڪري ڪا
ب فيس ناهي بلڪل مفت ۾ مون وٽ موجود ليکڪن
جي ڪتابن جي فهرست هي آهي نوٽ”” 35 ڪان مٿي
ليکڪن ۽ انهن جا 300 ڪان مٿي ڪتابن جا نالا
انجان ناهيان لکي سگهيو

جي ايم سيد جا ڪتاب ”21“
مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب”21“
امر جليل جا ڪتاب ”19“
شيخ اياز جا ڪتاب”20“
ايم ايچ پنهور جا ڪتاب ”5“
عبدالواحد آريسر جا ڪتاب ”19“
خليل جبران جا ڪتاب”6“
محمد ابراهيم جويو جا ڪتاب ”9“
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا ڪتاب”5“
يوسف سنڌي جا ڪتاب ”22“
رسول بخش پليجو جا ڪتاب ”10“
استاد بخاري جا ڪتاب ”12“
رڪ سنڌي جا ڪتاب ”9“
محمد پنيرو جا ڪتاب ”7“
شاھ جو رسالو ”8“ ليکڪن جو لکيل
الطاف شيخ جا ڪتاب ”64“

Tarique Hussain
(گمنام باغي)
Facebook
واٽسپ نمبر
03061618348
Whatsapp

سائين جي - ايم - سيد
جي نالي

جوڳيي جاڳايوس، سُتي هرس ننڊ ۾،
ٿڌاان پوءِ ٿيوس، پريان سندي پيچري.

”قاضي قادن“

مٿان تن ترار

هي ڊائريءَ نما يادگيريون منهنجي پهرين ترم، ياترا جون آهن. زندگيءَ جو اهو پيانڪ ۽ سوچ کي نکاريندڙ تجربو (٥٤٠) پنج سؤ چاليهه ڏينهن تي مشتمل رهيو. جنهن ۾ عذاب، عقوبت ۽ پيڙا جا ڪيئي مرحلا طئي ڪرڻا پيا. ڪيترن ماڻهن کي ويڇهڙائيءَ سان ڏسڻ جو موقعو مليو ۽ جمهوريت جي هن ملڪ ۾ پهرئين تجربي جي واردات کي ماڻهن جي ذهنن ۽ جسمن تي ڏکي گهاڏيءَ جي چاڪن وانگر گذرندي ڏٺوسين. ائين ٿي محسوس ڪيوسين ته آزادي ۽ خوشيءَ جو ديپ اسان جي زندگيءَ ۾ وري ڪونه ٻرندو. ڪيسن مٿان ڪيس اسان جي خلاف ڪورٽن ۾ پهچندا رهيا ۽ اسان انهن جي شنوائين ۾ روزانه پوليس جي پهري هيٺ گهاٽي جي ڏاند وانگر وهندا ٿي رهياسين. ماڻهن مٿان جو ڪهڙو حال آهي- ڪيترا مئا، ڪيترا چاوا، ڪيترا پرٽيا. ڪيترين ڪنوارين ڪنوارپ جي پاڪ پوتر چني لاهي سهاڳ جي چوڙن سان سينگارجي ويهون ۽ چوڪرين ماءُ ٿري عورتون ٿيون. ڪيترن ڳڀرو جوانن جي مرڪندڙ مهانڊن تي موڙ ٻڌا ويا. مندون مٽيون، ڪيئي سيارا اونهارن ۾ بدليا، تر جي واريءَ تي ساوڻ ڪهڙا ساڻ ڪيا؟ ڦڳڻ ۾ ڦوڳ ڦلاريا به يا نه، سنڌوءَ جي سرمست اٿل ڪيترا ويڙها ۽ لوڙها ويران ڪيا. اسان انهيءَ سموري اٿل پٿل کان بي خبر لوهي شيخن ۽ دروازن جي اندر ڪنهن ايندڙ سونهاري صبح جي انتظار ۽ اوسيئڙي ۾ زندگيءَ جي زهر جا ڍڪ پيئندا رهياسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪارو پاڻي" ۾ گذاريو. انهيءَ جيل ۾ سنڌ ۾ سخت گرمي (سا به اپر سنڌ جي) جــا مهينا مئي، جون، جولاءِ ۽ ڪجهه آگسٽ جا ڏينهن گذاريا. چئني طرفن کان ڪليل بئرڪ ۾ پنکي جي هوا لڳندي هئي ته ائين محسوس ٿيندو هو ته ڪو ڦهري هٿ ٿاندن جا ڇچ پري اسان تي اڇلائي رهيو آهي. سڄو ڏينهن اهو حشر رهندو هو. سج لهڻ کان پوءِ بئرڪ مان ٻاهر نڪرندا هئاسين، هن نيت سان ته ڪجهه هوا جو مزو وٺون. ڪجهه دوست راند ڪندا هئا ته آءٌ ۽ جيل جو دوست رسول بخش پليجو پسار ڪندا هئاسين، پـر ان وقت به پگهر نه سڪندو هو. البته ڪڏهن چنڊ جو چهرو ڏسڻ جو وجهه ملي ويندو هو، پر چنڊ جي روشني به خيرپور جي سخت گرميءَ ۾ بيمار محبوب جي مرڪ وانگر اداس لڳندي هئي. اهڙي ئي هڪ شام جـو راجا جاويد، پليجي سان وڙهڻ جي نيت سان ڪيس گهٽ وڌ ڳالهايو، جنهن تي مون مداخلت ڪندي راجا جاويد کي گاريون ڏيئي اسان جـي محفل مان اٿڻ تي مجبور ڪيو هو. حقيقت ۾ راجا جاويد سمجهيو ته پليجو اڪيلو آهي، جيئي سنڌ وارن سان سندس اختلاف آهي، ان ڪري اهـي سندس سات ڪونـه ڏيندا ۽ آءٌ مزي سان پليجي تي رعب رکندس، پر هن کي شايد اِها خبر نـه هئي تـه اسان جـا اختلاف سياسي هئا، ذاتي، خانداني يا قبائلي قسم جا نه هئا. پليجو هڪ سنڌي سياسي اڳواڻ قيدي جي حيثيت ۾ اسان جو پنهنجو حصو هو ۽ ان حصي جـي تـوهين اسان ڪيئن ٿـي برداشت ڪري سگهياسين! ساڳي حالت پليجي جي به هئي. هڪ ڀيري ڪراچي جيل ۾ اسان جـي ڪنهن ساٿيءَ سـان جيل جو سپرنٽينڊنٽ گستاخيءَ سان پيش آيو ته پليجو جيل سپرنٽينڊنٽ تي ڪاوڙجي پيو. جيل جو عملدار حيرت مـان پليجي کي ڏسي چوڻ لـڳو ته تنهنجو هن سان ڪهڙو واسطو. هي ته جيئي سنڌ جو آهي.

پليجي چيو: توکي ڪٿين خبر پئي ته آءٌ جيئي سنڌ جو ناهيان آءٌ ته انهيءَ تنظيم جو سيڪريٽري جنرل رهيو آهيان. اِهو ٻڌائڻ جو مطلب هي آهي ته جيل ۾ سڀ قيدي خاص طرح سياسي قيدي پوءِ اهي ڪٿي ڪهڙين به پارٽين سان لاڳاپيل هجن هڪ برادري وانگر رهندا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ محمد سومار ٽيٻي جيڪا پليجي جي، منهنجي ۽ يونس شاد جي بيمارين ۾ خدمت ڪئي ۽ جهڙي طريقي سان هن پنهنجو اثر رسوخ هلائي رات جي بيگاهه وقتن تي سول اسپتال مان ڊاڪٽر گهرايا، اهڙيءَ خدمت سڳا مائٽ ۽ گهر جا ڀاتي به نه ڪري سگهندا.

هڪ ڀيري پليجي صاحب کي ڪا سخت تڪليف ٿي پيئي. پر ڊاڪٽر نه آيو. نيٺ محمد سومار ٽيٻي عرف رئيس علڻ خان پليجي کي چيو ته تون بيهوشيءَ جي ايڪٽنگ ڪر ۽ پوءِ ڏس ته جيل وارن کي آءٌ ڪيئن ٿو ڪڙڪايان. پليجي کي جتي پين ڳالهين ۾ ڪمال آهي ته سندس ايڪٽنگ جو ڪمال به ڏنوسين. اهڙو بيهوش ٿي ويو جو مون کي ته ڊپ ٿيڻ لڳو ته ڪٿي سچ پچ بيهوش ته ڪونه ٿي ويو آهي ۽ سندس اها مصنوعي بيهوشي ايترو وقت هلي جو سول اسپتال خيرپور مان ڊاڪٽر آيو. جنهن سندس تڪليف جو معائنو ڪيو (بيهوشيءَ دوران) ۽ دوائون ۽ انجيڪشنون ڏنيون.

خيرپور سينٽرل جيل ۾ جتي اسان کي پيون تڪليفون هيون. اتي جيل جي مهربان ۽ شفيق سپرنٽنڊنٽ عثمان بلوچ جي مهربانيءَ سان اسان کي ريڊيو ۽ ٽيپ رڪارڊر رکڻ جي آزادي مليل هئي. ان ڪري اسان پنهنجون پسند جون ڪيسٽون ۽ بي. بي. سي ٻڌي سگهندا هئاسين. خيرپور اچي گرميءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ريڊيو حيدرآباد سنڌ تان عابده پروين جو آواز ساوڻيءَ جي ڪڪر وانگر نروار ٿيندو هو ۽ سنڌ جي بهادر شاعر خليفي نبي بخش جا هيءَ ٻول ته "موت وسندڙي مينهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو ”ابو ڪٿان هين؟ پريشان ڪاشف“ پليجي جو چوڻ هو ته اها پناهگير پريس جيڪا هڪڙي چوڪري کي ايڊي پبلسٽي ڏيئي رهي آهي، تنهن کي اسين سنڌي سياسي قيدي ياد ئي نه آهيون.

١٨- سيپٽمبر ١٩٧٧ع جي شام جو آءٌ آزاد ٿيس. رات پهرئين هئي جنهن ۾ کليل فضا ۽ چانڊوڪي ڏٺم، فجر جو بانگي جي بانگ تي منهنجي اک کلي، طبيعت ۾ سڪون هو. سڌو مسجد جو رخ رکيم. حيدرآباد ضلعي جي سحر انگيز نسيم سحريءَ ۾ آزاديءَ (جيل مان) جي انهن پـَـن رڪعتن جيڪا لذت ڏني، جيڪو سرور ۽ سڪون بخشيو سو زندگيءَ ۾ ڪنهن به عبادت مان نه مليو آهي.

هيءَ ڊائري اهڙي ماحول جي ابتدائي ذهن جون تکيون منيون يادگيريون آهن. پوءِ ماحول ۾ هل چل ۽ تڪڙ ڏين تبديلين جي ڪري وڏيڪ ڊائري لکي نه سگهيس ۽ ڪن صفحن تي تاريخ هيٺ وسري ويئي اٿم. ڪن شخصيتن جي باري ۾ اڻ پوري معلومات اچي ويئي آهي ته ڪن جي باري ۾ ڪٿي لهجو سخت ٿي ويو اٿم. اهو سڀ ان ماحول جو اثر آهي ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته هن وقت هي ڊائري ايتري اهم به نه آهي، پوءِ به ماضيءَ جي زندان خاني جي سوچ جي هڪ جهلڪ ضرور آهي ان ڪري ڇاپي هيٺ اچي رهي آهي.

آءٌ معذرت ڪريان ٿو انهن سيني کان جن جي هنن صفحن ذريعي جيڪڏهن دل آزاري ٿئي ٿي.

عبدالواحد آريسر

٩- جنوري ١٩٨٥ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڪ اپ ۾

اونداهيءَ اڌ رات جو ڦاٽل ڪمبل تي اڪيلو ويٺو آهيان. هاٽي هاٽي پنجابي ڊي. ايس. پي لاڪ اپ جي حوالدار ۽ سنترين کي نيون هدايتون ڏيئي روانو ٿي ويو آهي. سا ڳيءَ انهيءَ ريت جيئن برٽش امپائر جي مڪار رنڊي وچڻ وقت هن بدنصيب خطي جي باري ۾ ديسي دلالن کي نيون هدايتون ڏيئي رواني ي وئي هئي.

آءٌ سوچيان ويٺو ڪيترو نه وقت ٿيو آهي، ڪيترا نه ج اپري الهيا آهن، ڪيتريون نه سون ورنيون سانجهيون راڪاس جهڙين راتين ۾ تبديل ٿيون آهن، جن ۾ هر ويندڙ، ڪنهن يندڙ کي سنڌ ۽ سنڌين جي ڀاڻهن سونپي ويندو رهيو هي. نه معلوم اهو سلسلو اڃان ڪيترو وقت هلندو ۽ اڃان ڪيترو وقت اسانجي باري ۾ هدايتون جاري ٿينديون رهنديون؟! ڇا هميشه....؟

آءٌ سوچيان ويٺو، منهنجي سامهون سنڌ جي تاريخ اهڙي جنگي جوڌي جي رروپ ۾ بيٺي آهي، جنهن جو جسم زخمن سان گهائل آهي پر پوءِ به هو پڙ پالهو ڪري پڳو ناهي ۽ نو ناهي. آءٌ انهن زخمن کي ڳڻڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو، ، مونکي هڪ انگريز جو هوشوءَ جي باري ۾ چيل جملو ياد چي ٿو ته: ”ڏسو هن سنڌيءَ سرواڻ کي جنهن ساهه ته ڏنو هي، پر آڻ ڪانه مڃي اٿس.“ ڇا اهو جملو سنڌ جي پوري اريخ سان لاڳو نه ٿو ٿئي؟

منهنجي جسم کي منگهڻ ۽ مڇرائين ورائي وڇن ٿا، جيئن سنڌ جي وجود کي ڏاريا وڪوڙي ويا آهن. پر آءٌ پنهنجيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”آءٌ انهن چورن جا ٻير ڪٽي رهيو آهيان ۽ انهن جي لنگهه لڪن کي بند ڪرڻ لاءِ سوچيان ٿو.“

اوچتو ڪڪڙن دس هنيا. مون ڦري اوپر ڏانهن ڏٺو. وهائو تارو مٿي چڙهي آيو هو ۽ آسمان جي ڪنارن تي اچاڻ اڀين پکڙجي ويئي هئي، جيئن غمگين چهري تي مرڪ جون ريکائون پکڙجي ونديون آهن. ۽ گڏوگڏ ٻير واري مسيت مان ٻانگ جو آواز بلند ٿيو.

مونکي ننڍپڻ جو وقت ياد اچي وڃي ٿو، جڏهن ڪڪڙن جي ٻانگن وقت امان اٿي جنڊ پيهندي هئي ۽ آءٌ روئيندو هوس ته امان مونکي گوڏي تي سمهاري لولي به ڏيندي هئي ۽ جنڊ به پيهندي ويندي هئي. انهيءَ وقت هڪ عجيب احساس ٿيو ۽ مون هٿ منهن ڌوئڻ لاءِ جست جو اڌ ڀڳل گلاس ڪٽي مٽڪي مان بدبوءِ دار پاڻي ڪڍيو.

ڪوليءَ جي دري ڪاڪوس جي مٿان ٺهيل آهي. ڪوليءَ جي اوپرندي پاسي مختصر جاءِ تي اڍائي فوٽ چوڪنڊي ننڍڙي ديوار ڪنيل آهي جتان ننڍڙي نالي گندگي کي ٻاهر وهائڻ لاءِ ڏاهي ويئي آهي ته جيئن پيشاب وغيره ٻاهر وهي وڃي. آءٌ اٿي ان دري مان ٻيهي اوپر طرف ڏسان ٿو. ٻير واري گهر جي آڱر ۾ بيٺل نم جي ٻور جي خوشبوءِ منهنجي دماغ جي شريانين ۾ نشو بنجي ڊوڙڻ لڳي ٿي.

آءٌ قيدخاني ۾ پهرين ايرنڊز سج جو درشن ڪرڻ لاءِ انتظار ڪريان ٿو. هي رات منهنجي زندگي ۾ انتظار جي ٻي رات ۽ پنهنجي نوعيت جي اعتبار کان پهرين رات هئي. اڳ به هڪ دفعو مون اڪيلو ويهي، تارا تڪيندي رات ڪاٽي هئي. آءٌ ائين خاموش وينو هوس جڻ ماٽ جي مم منهنجا گوڏا چٽي وئي هئي. ٻـاٽ اونداهيءَ ۾ ستارن جي روشني مونکي ڪنهن جي مرڪ جي بجاءِ غاصبن ۽ ظالمن جي بيشمار اکين جي چمڪ وانگر پئي لڳي، ۽ آءٌ بيابان ۾ اڪيلو پنهنجو ساهه

روڪيو ويٺو هوس.

ٿر ۾ انهي سال بـرسات جهجهي پئي هئي ۽ گسن تي گاهن جون گلزاريون لڳيون پيئن هيون. انهيءَ سان گڏ ٿر جي واريءَ مان بيشمار بلائن جو نڪرڻ به لازمي هو. اهڙي موسم ۾ آءٌ پنهنجي مائٽن جي ڳوٺ ڏانهن رات جو ڏوڪيندو پئي ويس. ڳوٺ ١٥ ميل ڪن پنڌ تي هو، ۽ آءٌ ڪافي پنڌ ڪري آيو هوس. هاڻي صرف اڍائي ميل ڪن پنڌ رهيل هـو ۽ رات جا به ٽيڻ وارا هئا. اوچتو منهنجو پير ڪنهن بلا تي اچي ويو ۽ هن خوفناڪ ڦوڪار ڪئي. مون کـان هلڪي رڙ نڪري ويئي ۽ اڳتي وڌڻ بجاءِ اتي ئي ٽپ ويهي رهيس ان لاءِ تـه سج ايرڻ کان پوءِ ئي گهٽ ۾ گهٽ پرهه ڦٽڻ کان پوءِ باقي پنڌ ڪندس. اها رات منهنجي لاءِ طويل ترين رات بنجي ويئي هئي. آءٌ سگريٽ به نه ڇڪي سگهيو هوس، ڇو ته اهو ڀؤ هو ته ڪٿي چور ڇڪار سگريٽ جي روشني تـي اچي ڦري نـه وڃن پيو ته ڪنهن جاءِ تي ٻڙهيو هوم ته ڇتي نانگ بلا جو انديشو هجي اتي تماڪ نه پيئڻ گهرجي. ڇو ته نانگ بلا تماڪ جي بوءِ تي جلدي ٽڪري ايندا آهن. ان پيري به آءٌ پرهه ڦٽي تائين ويٺو هوس. اڄ منهنجي نڙي سڪائي ڇڏي هئي، ليڪن آءٌ اونداهي ۾ ويٺو رهيس. جڏهن اوپر مان وهائو ڦٽو ۽ ڪافي مٿي چڙهي آيـو، تنهن کان پوءِ آءٌ پنڌ پيس.

اڄوڪي رات به مون ڪنهن وهائو تاري جي ايرڻ جي انتظار ۾ ڪاٽي هئي. ليڪن ڪنهن بيابان ۾ نه، پر لاڪ اپ جي چوديواري جي ڪوليءَ ۾. اندرا گانڌيءَ هڪ دفعي چيـو هو ته ”ڪڏهن ڪڏهن مـاڻهو هجوم ۾ رهندي به پاڻ کـي اڪيلو سمجهندو آهي.“ مسز گانڌي جو مطلب خبر ناهي ته انهيءَ جملي مان ڇا هو، ليڪن لاڪ اپ ۽ جيل ۾ قيديـن جي هجوم ۾ رهندي به هـر ماڻهو پنهنجو پاڻ کـي اڪيلو، لاوارث ۽ بيوس سمجهندو آهـي. آءٌ لاڪ اپ ۾ بند هوس. حيدرآباد پنهنجي پوري جوڀن سان جاڳي رهي هئي، پر وارين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري ڪي ماءُ تي گار ڏيئي چيو ته "تون سسپينڊ آهين. پٽو لاهي اڇلائي ڇڏ." مون ڪي اي. ايس. آء مسٽر غلام سرور جي حوالي ڪندي چيائين ته "هن ڪي لاڪ اپ ۾ بند ڪيو مسٽر غلام سرور مونکي لاڪ اپ ۾ حولدار جي حوالي ڪيو. اهڙي طرح هن رات جو آغاز ٿيو جيڪا رات منهنجي زندگيءَ ۾ تجربي جي ڪري بهرين رات هئي.

اڃان تائين نه مونکي وارنٽ ڏيکاريو ويو ۽ نه ئي ورري گرفتاري جو سبب ٻڌايو ويو، نه ئي ورري مون انهن شين ڏسڻ جي خواهش ئي ظاهر ڪئي؛ ڇو ته مونکي خبر آهي ته منهنجو سنڌي سڏائڻ ۽ سنڌي هجڻ ئي سڀ کان وڏو جرم آهي. جنهن کي ديسي سامراج ۽ انجو دلال حڪمران ٽولو ڪنهن به صورت ۾ معاف ڪرڻ لاء تيار ناهي. سنڌ جيڪا صدين کان دلوراءِ جي نگري رهي آهي، سنڌ جيڪا صدين کان ظلم ۽ جبر جي گهاڻي ۾ پيڙجي رهي آهي. سنڌ جي عوام جي خواهش جي گلڙن کي عربن کان وٺي هن دور تائين هرڪ قابض ۽ جابر پنهنجي فوجي بوٽن هيٺان پٿي لتاڙيو آهي، ۽ سنڌ، جنهن جي عظيم ۽ مقدس عوام کي ميرن، پيرن، وڏيرن ۽ سردارن جي مدد سان جانورن جي ڌڻ وانگر گونگو ٻوڙو بنائي، مٿن حڪومت پئي ڪئي وئي آهي، اهڙي خطي ۾ سوچيندڙ دماغن جو پيدا ٿيڻ قومي آزادي جو شعور اڀرڻ ۽ ظالم ۽ جابر جي ذات خلاف نفرت ۽ حقارت جي سلي جو وڌڻ، اهڙيون شيون هيون، جيڪي گذريل ستاويهين سالن ۾ سنڌ جي اڏول انسان سائين جي. ايم. سيد جي طاقتور جي ۽ حقيقت نگار قلم جي ذريعي آهستي آهستي پيدا ٿيڻ لڳيون هيون.

جڏهن ١٩٧٢ع ۾ ٻوليءَ وارن فسادن وقت سائين کي پٽي سرڪار گرفتار ڪيو. ان وقت ٺٺوڪي گورنر اعلان ڪيو ته اسان سنڌ جي سائين کي گرفتار ڪيو ته پنيان ڪٽي نه ڪانئر ٿيونڪي. آءُ ان وقت مسجد جو پيش امام هيس، دل

۾ خيال ڪيم تہ گورنر جي انهيءَ اعلان جو جواب ڏيڻ گهرجي ۽ سو بہ عملي طرح انهيءَ نيت سان مون ڪن دوستن جي سهڪار سان رسالو "پيغام" جاري ڪيو، بيشمار رڪاوٽن، رنڊڪن، ۽ ڏکيائين جي بہ آءٌ رسالي کي هلائيندو رهيس، پيغام ۾ شاعري ۽ ڪهاڻين جي بجاءِ گهڻو زور مضمونن تي ڏيندو هوس. پيغام جي مضمونن جي طرز تحرير، سادي سودي ليڪن مضبوط دليلن جي ڪري ٿورڙي وقت ۾ بيپناهہ مقبوليت حاصل ڪئي، مونکي صحافت جي ٿوري گهڻي مطالعي مان خبر هئي تہ وقت جي حڪمران ٽولي جي مخالفت ۾ باشعور عوام ڪهڙي شيءِ پسند ڪندو آهي، مون ڪوشش ڪئي تہ جو ڪجھہ عوام پڙهڻ چاهي ٿو، سو ئي کين ملڻ گهرجي. ان ڪانسواءِ مونکي هيءُ تہ خبر هئي تہ سنڌ ۾ قومي تحريڪ سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن مان گهڻائي اهڙي آهي، جيڪا ورن وڪڙن واري دليل بازي ۽ اجائي ڊيگهہ مان هڪدم بيزار ۽ ڪڪ ٿي پوندي آهي. تنهن ڪري اختصار ۽ لفظن جي طاقت تي زور ڏيڻ منهنجي نظر ۾ وڏي اهميت واري شيءِ هئي. هڪڙي شيءِ جنهن کي مون بلڪل نظر انداز ڪري ڇڏيو هو ۽ جيڪا "پيغام" جي اشاعت تي بہ اثر انداز ٿي، سا هئي شهرن ۾ آباد سنڌي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي مطالعي جي ذوق جي، اهي ماڻهو گهڻو ڪري نظرياتي مضمونن جي بجاءِ تفريحي ادب ۽ ڪهاڻيون پسند ڪندا آهن، جي ڳالهيون پيغام ۾ تمام گهٽ بلڪ نہ هئڻ جي برابر هيون. پيغام جي پوري دور ۾ سنڌ جي تمام دستاربند اديبن پيغام ۾ لکڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو انجي باوجود سنڌ جي قومي انقلابي شاعر نياز همايوني ۽ پياري دوست مرحوم عبدالحق عالماڻي مون سان تعاون ڪيو، عالماڻي مرحوم تہ هڪ اڌ ڪهاڻي ڏني، ليڪن نياز صاحب پنهنجي قلم جي تمام سنگيني ۽ رنگيني پيغام لاءِ وقف ڪري ڇڏي. حقيقت ۾ جيڪڏهن نياز جي بي پناهہ مدد ۽ پٺڀرائي مونکي نہ ملي

ها تہ پيغام ايتريقدر مقبوليت حاصل ڪري نہ ڪري سگهي ها. سنڌ جي وڏن اديبن ڪان ليڪ وٺڻ لاءِ مون ڊڪ ڊوڙ بہ نہ ڪئي

نيپولين بونا پارٽ جڏهن فيڊرڪ اعظم جي قبر تي ويو تہ انجي قبر تي سندس تاريخي تلوار رکي هئي. نيپولين اها تلوار کڻي بادي گارڊ جي حوالي ڪئي تہ کڻي هل تہ پيرس جي ميوزم ۾ رکنداسين. بادي گارڊ چيو تہ جيڪڏهن مونکي اهڙي تلوار ملي ها تہ آءٌ هميشه پاڻ وٽ رکان ها. نيپولين جواب ڏنو تہ مون وٽ پنهنجي تلوار آهي. ساڳئي نموني مون بہ ڪوشش ڪئي تہ پين جي قلمن تي پاڙڻ بجاءِ پنهنجي قلم تي اعتماد ڪجي، آءٌ سنڌ جي عوام جو شڪرگذار آهيان، جو هنن منهنجي ننڍڙي تحرير کي عزت جي اکين سان ڏٺو ۽ محبت ڀرئي دل سان قبول ڪيو.

انهيءَ عرصي دوران سنڌ يونيورسٽي ۾ نئين آئين جي مرتب حفيظ پيرزادي کي "ڊاڪٽر آف لا" جي اعزازي ڊگري ڏيڻ جي مسئلي تان فساد ٿيو ۽ سنڌي شاگردن دنيا جي سامهون هيءَ حقيقت واضح ڪري ڇڏي تہ سنڌ جو عوام نئين آئين ۾ ڏنل صوبائي خودمختياري مان مطمئن ڪونهي. مون پنهنجي قلم جي پوري طاقت انهيءَ واقعي جي پس منظر ۽ نتيجي تي صرف ڪئي. حفيظ پيرزادي کي چمات ڪندڙ نوجوان اسماعيل وسان جي تصوير ٽائيٽل تي شايع ڪري، انجي متان نياز همايوني جو هڪ شعر ڏنم، جنهن ۾ ڊوکي جي دستور جو ذڪر هو. انهيءَ رسالي جو ٽائوٽي هو "جوڏي جو وچن" اهو پيغام جو پرچو نمبر ٩ هو ۽ مون تي موجوده ڪيس جو بنياد انهيءَ پرچي جو مواد آهي، پيغام جو ڪتاب نمبر ١٠ آخري ڪتاب هو جنهن جي بيڪ پيج تي مسٽر ممتاز ڀٽي جي اها تصوير هئي، جنهن ۾ هو پناهگيرن کان هٿ ٻڌي معافي وٺي رهيو هو، انهيءَ پرچي جي اشاعت کان پوءِ مونکي خبر پئي تہ ممتاز صاحب گرم ٿي ويو آهي، ۽ مونکي اڄ سڀاڻ گرفتار ڪيو ويندو. آءٌ ڏاڙهي

ڀرائي، مسجد جي پيش امامي ڇڏي، روپوش ٿي. يونيورسٽيءَ ۾ ايل. ايم. سي ۾ رهڻ لڳس. بعد ۾ جيڪي ڪجهه وهيو واپريو، تنهن جي دهرائڻ جي ضرورت نٿو سمجهان!

گرفتاري کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ آءٌ آفتاب جي دفتر جي ٻاهران بيٺو هوس ته مولا بخش چانڊيو ۽ غازي صلاح الدين آيا. مولابخش سان منهنجي ڪافي وقت کان دعا سلام رهي هئي، انهيءَ ڪري مونکي هڪ طرف وٺي چوڻ لڳو ته توکي اسد الله شاهه گهرايو آهي، هو توسان ڪچهري ڪرڻ ٿو چاهي ۽ سندس مرضي آهي ته تون رات جو ساڍس گڏجي، ٽنڊي محمد خان هل. آءٌ اسد الله شاهه سان ڪڏهن مليو ڪونه هوس، البته هڪ عالم ۽ اديب جي حيثيت ۾ سندس نالو ضرور ٻڌو هوم.

سنڌ ۾ پيپلز پارٽي برسر اقتدار اچڻ شرط وڏي پيماني تي اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ سياسي ليڊرن جي خريداري جي جيڪا گرم بازاري شروع ڪئي هئي، تنهن ۾ ڪيترائي نامڪنيا ۽ نالي چڙهيا اديب، شاعر ۽ دانشور پنهنجي ذهن ۽ ضمير جي فروخت لاءِ انهيءَ بازار ۾ پهچي ويا هئا، انهن ۾ اهي به هئا، جي چوڙيلين جي ڏيرن ڇهرن کي ڏسي روئڻ شروع ڪندا هئا ۽ اهي به هئا جيڪي پنهنجو وجود سنڌ جي وجود برابر سمجهندا هئا، ۽ پاڻ کي نذرالاسلام کان متاثهون ثابت ڪرڻ لاءِ ڏند ڪٿائون جوڙيندا هئا، نوڪري ڪرڻ ڪا خراب ڳالهه ڪانهي، البته نوڪري ڪانپوءِ دلالي ڪرڻ انتهائي ذليل ذهنيت آهي. خير اسد الله شاهه ته اڳيئي سرڪاري ملازم هو، ليڪن مخدوم جي نظر ڪرم سبب جتوئي جو آفيسر آن اسپيشل ڊيوٽي ٿي ويو هو. تنهن کي نه معلوم مون جهڙي مسڪين ماڻهوءَ ۾ ڪهڙو ڪم ڦاسي ويو هو سو ڪچهري ڪرڻ ٿي چاهيائين، مون مولابخش کي چيو ته شاهه صاحب کي چئو ته هن وقت آءٌ واندو ڪونه آهيان، مون سان ٻهراڙي مان آيل ڪجهه دوست آهن، انهيءَ ڪري جيڪڏهن صبحائي شاهه صاحب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي خواهش هجي ته ملندس.

حقيقت هي هئي ته مون کي ملڻو ئي ڪونه هو. اسان سنڌي ماڻهن جي ا کين ۾ حياءَ جو پاڻي هوندو آهي، تنهن ڪري آءٌ مولابخش چانڊئي کي ظاهر ظهور جواب ڏئي ڪونه سگهيس هونءَ به آءٌ گهڻو ڪري وڏن ماڻهن سان ملڻ کان لهرائيندو آهيان، ڇو ته هنن جي هر ڳالهه ۾ مصنوعيت ۽ مڪاري هوندي آهي. جيڪا روحاني ۽ ذهني مسرت غريب ڳوٺاڻي سان ملي حاصل ٿيندي آهي، سا وڏن ماڻهن سان ملڻ ڪري ختم ٿي ويندي آهي. جيتوڻيڪ ڪن ماڻهن جي لاءِ وڏي ۾ وڏو اعزاز اهو هوندو آهي، ته هو ڪنهن وڏي ماڻهوءَ سان تعارف ۽ واقفيت پيدا ڪن. اهڙن ماڻهن ۾ ڪي منهنجا دوست ۽ ساٿي به آهن، ليڪن منهنجي طبعيت انهيءَ ذهنيت کان انتهائي بيزار آهي. اهو سبب آهي جو جڏهن سنڌي لاڪاپ ۾ پوليس انسپيڪٽر مون کان پڇيو ته ڪهڙن وڏن ماڻهن کي تون سڃاڻين ۽ ڪهڙا ڪهڙا توکي سڃاڻن. مون جواب ڏنو هو ته "آءٌ جي. ايم. سيد، ظفر علي شاهه ۽ ٿرپارڪر مان سنڌ اسيمبلي جي ميمبر علي قطب شاهه کي سڃاڻان، پر مونکي ڪوبه وڏو ماڻهو ڪونه سڃاڻي. منهنجي انهيءَ جواب تي هن کي ڏاڍو تعجب ٿيو هو.

ڳالهه ڪٿان کان ڪٿي پهچي وئي، اصل ۾ ٻڌائڻ هي پئي گهريم ته وزير اعليٰ جي آفيسر آن اسپيشل ڊيوٽي سان مان ڪونه مليس. شايد منهنجي جواب مان هو به سمجهي ويو. نتيجي طور پئي ڏينهن هن جو ماڻهو ڪونه آيو ۽ شام جو آءٌ گرفتار ٿيس.

سنڌ ۾ گهڻي وقت کان وڏيرا شاهيءَ جو دستور اهو رهيو آهي ته جيڪڏهن ڪو خوددار ۽ غيرتمند ماڻهو وڏيرا شاهي جي نادري دؤر ۾ ڪنڌ نٿو جهڪائي ته ان کي وقت جي حاڪمن ۽ پوليس آفيسرن جي معرفت سبق ڏني ويندي

تي. جاگيرداريءَ جي دور جي انهيءَ چاپلوسيءَ ۽ بيحيائيءَ
واري روايت، سنڌ جي ڪيترن گهرن کي تباهه ڪيو آهي
ڪيترن مسڪينن مارن جا پٽڪا لهرايا آهن، ڪيترن غيرتمند
سنڌين جي عزت ۽ غيرت کي پوليس جي معرفت سنگسار ڪيو
ويو آهي ۽ ڪيترن سنڌين جون پنهنجون ڏاڙهيون ۽ شهپر ٽاٽن
۾ پٽرايا ويا آهن ۽ پٽرايا پيا وڃن. اها جاگيرداريءَ واري
روايت انهن اديبن ۽ دانشورن ۾ به موجود آهي، جيڪي ڪنهن
نموني سان اقتدار جي ڪرسي کي چمي ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي
وڃن ٿا. انهيءَ روايت ڪهن اديب آفيسر کي پوليس کي
نيون هدايتون ڏيڻ تي مجبور ڪيو هوندو ۽ نتيجي ۾ آءٌ سڄي
لاڪ اپ ۾ هوس.

مشهور برطانوي فلاسفر ”برٽرينڊرسل“، هڪ دفعي چيو
هو ته، ”هڪ سچو اديب هميشه جنگ جي حالت ۾ رهندو
آهي.“ جڏهن ڪنهن اديب جي ذهن، پاڻکي حالت جنگ کان
ٻاهر سمجهو يا هن پنهنجي جدوجهد جي پڄاڻيءَ لاءِ ڪا حد
مقرر ڪئي، ان ڏينهن نه صرف سندس ذهن ۽ ضمير زنگ آلود
ٿي وڃن ٿا، پر سندس فڪر ۽ فن ۾ انسانيت کي آڇڻ جي
ڪابه شيءِ باقي نٿي رهي. پوءِ هنجي ادب جي نه صرف دائمي
ادبي حيثيت ختم ٿي وڃي ٿي، پر وقتي ۽ هنگامي ادب ۾ به
انجي ڪا حيثيت ۽ اهميت باقي نٿي رهي. سنڌ ۾ دستاربند
اديبن مان هڪ ٻن ڪانسواءِ گهڻو ڪري سڀني اديبن نه صرف
دليل بازيءَ جو سهارو وٺي، پاڻکي تاريخ جي تقاضائن کان الڳ
رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، بلڪ پنهنجي مصلحت انديشي
تن آسانيءَ ۽ شعوري لاپرواهيءَ کي حڪمت عمليءَ جو نالو
ڏنئي، انهن نوجوان اديبن ۽ شاعرن جي مذمت پئي ڪئي هوندي
جيڪي ميدان جنگ ۾ هوندا آهن.

ايشيا جي قومي آزاديءَ جي تاريخ، هن ڳالهه کي ڪنهن
به صورت ۾ معاف ڪرڻ لاءِ تيار ڪانه ٿيندي ته بنگلا ديش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي آزاديءَ جي تحريڪ وقت شيخ اياز ۽ آخوند رشيد يحيٰ حڪومت جي ڪنيل قدم ڪي ساراهيو هو، ليڪن ان جي باوجود اياز کي گرفتار ڪيو ويو. يحيٰ گورنمينٽ اياز کي ڇو گرفتار ڪيو سا ڳالهه اڄ سوڌو سمجهي نه سگهيو آهيان اڳتي هلي سنڌي ڪتابن تي بندش وقت شيخ اياز، سراج ۽ هڪ ٻئي اديب بندش پيل ڪتابن کان پنهنجي لاتعلقي جو اظهار ڪيو هو، پٺي جي اقتدار ۾ اچڻ کانپوءِ سنڌي اديبن مان گهڻن يڪسر پنهنجو پاڻکي ان جنگ کان علحده ڪري ورتو، جيڪا سالن کان سنڌ جي ماڻهن جي چونڪاري لاءِ ٿوري ڪي گهڻي هلندي پئي آئي هئي. ڪيترن سنڌي اديبن هلال پاڪستان ۾ ڀٽي صاحب جي قصيده نويسي شروع ڪري ڏني ۽ ڪي گورنمينٽ جي اطلاعات کاتي ۾ اشتهاري ملازم ٿي ويا. آخر ۾ شيخ اياز سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري قبولي. انهيءَ پوريءَ سرگذشت سنڌي عوام جو سنڌي اديبن مان ويساهه ختم ڪري ڇڏيو، انهن اديبن اتي بس ڪانه ڪئي، بلڪ اڳتي وڌندي، سنڌ جي قومي ڪارڪنن کي آزارڻ ۽ ايذائڻ ۾ سرڪار سان ڀرپور سهڪار ڪيو ۽ نوجوانن کي گرفتار ڪرائي ڪاٺ ۾ وجهرائڻ جو فرض به سر انجام ڏيڻ لڳا. اهڙيءَ صورت ۾ جنهن به سنڌن ٻتراطي نصيحتن تي عمل نٿي ڪيو سو واڍيات ۽ ڇريو سمجهيو ٿي ويو.

* * *

پنهنجي هٿن ۾ هٿ ڪڙيون. ڏڪ صوبيدار اڳيان به به سپاهي سڄي کٻيءَ ڪ جمعدار جي هٿ ۾ هٿڪڙي جو ڇيڙو. صوبيدار پناهگير ۽ سنڌي قومپرستن کي گاريون ڏيندو هلي ٿو. آءٌ ان مسافر وانگر جيڪو منزل تي پهچڻ واري رستي جي هر گهٽ ۽ گهيڙ ۽ مشڪلات کان باخبر هجي، اڳتي وڌندو پئي ويس. مونکي محسوس ٿئي ٿو، هن شهر جو ذرو ذرو پنهنجي اٿاهه پئي ويس محبت ۽ اڪير سان ڪنهن ايندڙ خوشگوار دور لاءِ پنهنجي

بي پناهه حسن سان انتظار ڪري رهيو آهي. حيدرآباد ۾ پهريون ڀيرو غالباً آءٌ ١٩٦٢ع ۾ آيو هوس تڏهن پهريون دفعو مون بجلي ڏٺي هئي ۽ سارو ڏينهن بجلي ٻرڻ جو انتظار ڪندو رهيو هوس، ٻيو دفعو ١٩٦٤ع ۾ دارالعلوم ديوبند جي مهتمم قاري محمد طيب کي ڏسڻ لاءِ آيو هوس. ٽيون دفعو ١٩٦٨ع ۾ آيو هوس. جڏهن منهنجي خيالن جو پراڻو سانچو ٽٽي چڪو هو ۽ تقدس ۽ تقويٰ جو خود ساخته غلاف ماضيءَ جي کنڊرن ۾ اڇلائي ڇڏيو هوم. اڳ جڏهن به ٻيرا حيدرآباد آيو هوس، تڏهن انکي اجنبي ۽ ڌاريو شهر سمجهندو هوس، پر ١٩٦٨ع ۾ جڏهن آءٌ حيدرآباد آيو هوس، تڏهن انجي ذري ذري کي پنهنجو سمجهڻ لڳو هوس. آءٌ قليلي اڪري رهيو هوس، انوقت لهندڙ سج جون لامون قليليءَ جي پاڻيءَ تي پنهنجي گاڙهي رنگ جو اولڙو وجهي رهيون هيون. قليليءَ جي پاڻيءَ تي انهن جي ڳاڙهاڻ ائين لڳي رهي هئي جيئن ڪنواري ڇوڪريءَ جي چهري تي شاديءَ جو ذڪر ٻڌي، حياء جي سرخي ڊوڙڻ لڳندي آهي. فضا ۾ وڻن جي ٻور جي عجيب خوشبوءِ ڦهليل هئي، ۽ پوري ماحول تي انوکو نشو چڙهيل هو. سامهون حيدرآباد جا تاريخي منگهه، پنهنجا ٻاڪر کولي مرحبا چوڻ لاءِ تيار هئا. انهيءَ عجيب ماحول مون تي خود فراموشيءَ جي ڪيفيت طاري ڪري ڇڏي هئي. دل چاهيو هو ته وقت جي رفتار بيهي وڃي، جيئن منهنجون ازل کان اڃايل اکڙيون، هن پوري ماحول جي حسن کي پاڻ ۾ هميشه لاءِ جذب ڪري ڇڏين. شايد اهو ڏٺو، اها ڪيفيت ۽ اهو نشوئي هو، جنهن هميشه لاءِ منهنجي پيرن ۾ ڏانوڻ وجهي مونکي حيدرآباد ۾ سڪ ڪري ڇڏيو، حيدرآباد ئي آهي، جنهن منهنجي صلاحيتن کي نکاريو. اهو شهر ئي آهي، جتي منهنجي شعور پختگيءَ جا ڏاڪا چڙهڻ شروع ڪيا. اهو شهر ئي آهي جتي آءٌ هن صديءَ جي سنڌ جي عاشق زهر پياڪ، جي. ايم. سيد سان مليس. اهو شهر ئي آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جتي آءٌ هڪ وڏي قافلي ۾ ملي هڪ ٽي ويس ۽ انهيءَ رستي تي هلڻ لڳس، جنهن رستي تي سنڌ جي تاريخي پڪار هزارين نوجوانن کي هلائي رهي هئي ۽ هيءَ اهوئي شهر آهي جنهن ۾ منهنجي زندگيءَ جي تلخ ۽ شيرين يادن جون قبرون آهن.

اول ارض مس جلدي ترابها
سلام علي بخدو من حل بنجد

انهيءَ شهر ۾ اڄ آءٌ انوکي نموني سان وڃي رهيو هوس منهنجي ذهن ۾ اهو منظر ڦرڻ لڳو، جڏهن ١٨٥٧ع ۾ بهادر شاه ظفر کي هٿ ڪڙيون هڻي، دهليءَ ۾ ڦيرايو ٿي ويو. پر منهنجي دل نه معلوم ڇو ڪروڙ ۾ پرجي وڃي ٿي، انهيءَ مثال يـاد اچڻ تي مونکي ياد اچي ٿو اهو منظر، جڏهن ١٨٤٣ع ۾ چارلس نيپيئر فاتحانه انداز ۾ حيدرآباد ۾ داخل ٿئي ٿو ۽ سنڌ جي ميرن کي گرفتار ڪيو وڃي ٿو. مير چوڪنيا بڻدل آهن، انگريزن جي هوس زر ميرن جي حويلين جي تلاشي وٺي ٿي. اهي ميرياڻيون جن ڪڏهن نر پکيءَ جي شڪل ڪانه ڏٺي هئي، انگريز سپاهي انهن جي نازڪ آڱرين مان مڇيون، ڪونج جوڙين آڇين مان هار ۽ ڪنن مان والا لاهين ٿا، ڪي ميرياڻيون جان بچائڻ لاءِ پيرين پنڌ ڪنديون ٿڙنديون ٿاٻڙنديون، ڪنڊ ڏئين ڀڄي جان بچائين ٿيون. اڄ به سنڌ جي هن شهر ۾ انگريزن جا ڪارا جاءِ نشين سنڌ جي ماڻهن کي ٿاڻن ۾ بند ڪري، هٿن ۾ هٿ ڪڙيون هڻي سنڌ جي وجود کي ختم ڪرڻ جي جتن ۾ رڌل آهن.

رستي تي رشيد صابر سان نظرون مليون ٿيون. هو اچرج وچان ڏسي ٿو، ڳالهائي نه ٿو. شايد انهيءَ خوف کان ته متان پوليس جي نظر ۾ اچي وڃي، آءٌ ڪوبه ڏيان ڏيڻ کان سواءِ هلندو رهان ٿو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي مين گيٽ اڳيان پوليس جي قافلي سان اڳتي وڌندي مونکي دوست ڪان پڌل ڪالهوڪي ڳالهه ياد ٿي اچي، جڏهن دوست چيو هو ته هڪ

ماڻي جنهنجو واسطو پيپلز پارٽي سان آهي، تنهن مون کان پڇيو ته عبدالواحد آريسر کي سڃاڻين؟ مون چيو ”ها منهنجو دوست آهي پر توهان ڇو پڇي رهيا آهيو.“ جنهن تي محترم چيو ته ”مون ٻڌو آهي ته هن جي گرفتاريءَ لاءِ وارنٽ نڪتل آهن.“ انهيءَ ڳالهه جو جواب به مون هاڪار ۾ ڏنو ته آکڻ لڳي: ”مان هنکي سڃاڻندي آهيان پر هو مونکي ڪونه ٿو سڃاڻي. هو روزانو ريڊيو تي ڪم ڪرڻ لاءِ ايندو آهي، مان به اتي ويندي آهيان. مونکي حيرت آهي ته هڪڙي ماڻهوءَ تي وارنٽ به نڪتل آهي، حڪومت جو مخالف به پاڻ کي چوائي ٿو، پوءِ سرڪاري اداري ۾ فرضي نالي سان ڪم ڪري ٿو ۽ گرفتار به نٿو ٿئي، ڪنهن ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ ته نه وجهي رهيو آهي؟

دوست جي ڳالهه ٻڌي مون ڪوبه تبصرو ڪونه ڪيو هو ليڪن ريڊيو وٽان ملندي مون ضرور سوچيو ته جيڪڏهن محترمه هن وقت ڏسي ها ته سندس دل ٺري پوي ها ۽ شڪر ڪندي چوي ها ته هڪ قائد عوام جو ٻيو دشمن به ڪاٽ ۾ ويو. شايد انهيءَ سادي سودي سنڌيائيءَ کي خبر پوي ته اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ وارا قائد عوام جا پوئلڳ تي سگهن ٿا، ليڪن جن انسانن شهيدان وطن جي رت ڦڙن ۽ سنڌ جي صدين کان ستايل سانگين جي ڳوڙهن سان پنهنجي ذهن ۽ ضمير لاءِ فڪري سرمايو مهيا ڪيو هجي، تن جي اکين ۾ نه ڪو ڌوڙ وجهي سگهي ٿو ۽ نه وري اهي پنهنجي معصوم عوام سان دغا ڪري سگهن ٿا.

اي نه مارن ريت، جو سيڻ مٽائين سون تي،
اچي عمرڪوٽ ۾، ڪنديس ڪانه ڪريت،
پکن جـــي پريت، مـاڙيـن سين نــه مٽيان.
(شاهه رحـ)

اهي ئي انسان هئا، جيڪي پاڻ مري سنڌ کي زندگيءَ جو پيغام ڏئي ويا، جيڪي پنهنجو جگر چاڪ ڪري سنڌ جي

چمن ۾ رنگ پري ويا. جيڪي پاڻ اهڙي، سنڌين جو آشيانو آباد ڪري ويا. جيڪي پاڻ اونداهين راتين ۾ رڙهندي به ڪنهن روشن صبح جا اهڃاڻ ڇڏي ويا. انهن جي موت ۾ به زندگي جو سبق هو. انهن جي رت ۾ ميندي، جو رنگ هو. انهن جي رڙ ۾ آزادي جو اعلان هو. اهڙائي ماڻهو هئا، جن جي قربانين جي پلئه تان اکري قومون منزل ۽ ماڳ رسنديون آهن. انهن ماڻهن جي قافلي جي قطار تمام ڊگهي آهي ۽ مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي پنهنجي ديس جي دراوزن جي ڪوس ڪان شروع تي آهي نه معلوم اڃا ڪيترو اڳتي هلندي، مون ڪڏهن به پاڻکي ان قطار جي لائق نه سمجهيو آهي. ليڪن منهنجي پيشاني، انهن جي پيرن جي پٽيءَ کي تلڪ طور قبوليو آهي. منهنجي دل انهن جي عظمتن جي محرابن ۾ نه معلوم ڪيترا سجدا ڪيا آهن. منهنجي ڪمزور دل، انهن جي ڇڏيل پيچرن تي هلندي، شير جي طاقت محسوس ڪئي آهي. انهن جي تصور ايندي، منهنجي دل ۽ دماغ ۾ نئينءَ سنڌ جي شاندار مستقبل جا ڪيترائي ڏيئڙا ٽم ٽم ڪرڻ لڳا آهن. جڏهن به منهنجي زبان تي انهن جو ذڪر آيو آهي، تڏهن منهنجا لفظ ماڪيءَ ۽ مصريءَ هاڻا ٿي ويا آهن، مون پنهنجي قلم کي انهن جي پڌايل فضائن ۾ شهباز وانگر اڏائي، ڪيئي اڻ لکيون تحريرون تخليق ڪيون آهن. آءٌ سڀ ڪجهه تي سگهان ٿو، ليڪن پنهنجي عوام سان بي ايماني نه ڪندس.

جڏهن به پاڻ ۾ ڪمزوري محسوس ڪيم وڏي واکي سنڌ جي عوام کي پڌائي ڇڏيندس.

حبيبن هيڪار منجهان مهر سڏ ڪيو،
سو مون سڀ ڇمار، اورڻ اهوئي ٿيو!

ريڊئي جي عمارت پهتي ڇڏي، نه معلوم ڪهڙي وقت ڪورٽ پهتاسين، مونکي انوقت خبر پئي جڏهن جج کي پناهگير صوبيدار چيو ته ريمانڊ کپي ڪافي خفيه ايجنسيون ملزم جي

گهر ڪري رهيون آهن، جج مونکان پڇيو "ڪمال‌الدين آريسر کي سڃاڻين ٿو." مون جواب ڏنو ته اهو توهان ڪمال‌الدين کان پڇجو، مون دين جا ڪمال ۽ زوال سڀ ڏسي ۽ سڃاڻي ڇڏيا آهن.

جج صوبيدار کي چيو ته فرسٽ رپورٽ ڪٿي آهي؟ صوبيدار چيو "سائين! فرسٽ رپورٽ لاءِ پورو رسالو آهي، آءٌ ڪٿي ڪونه سگهيس."

خير جج ريمانڊ ڏيئي ڇڏيو الاجي ڪهڙن ڏينهن جو تنهنجي مونکي ٢٣ تاريخ کان اڳ ۾ خبر ڪانه پئجي سگهي. وري ساڳي رستي تان هاندي لاڪ اپ ۾ بند ڪيو ويس.

شام جي وقت خادم ۽ اسلم لغاري آيا. جنکي ڪوليءَ کان ٻاهر پري حوالدار واپس وڃڻ لاءِ زور پري رهيو هو. خادم منٿون ڪري رهيو هيو. هنن مونکي ڪونه ڏٺو، پر مون هنن جي ڪيفيت پئي ڏٺي. نيٺ هو ٻئي واپس روانا ٿيا. مونکي پهريون ڀيرو احساس ٿيو ته اسان ڪيڏو ويجهو هوندي به ڪيترا پري آهيون ۽ شايد ١٩٧٠ع کان پوءِ پهريون دفعو منهنجي اکين جا پلڪ پسي پيا هئا. دروازي کان موٽندي، اسلم پوئتي ڏٺو. مون هڪ مخصوص قسم جو اشارو ڪيو، اسلم خادم کي منهنجي اشاري ڏانهن متوجه ڪرايو. هنن مونکي ڏسي ورتو ۽ منهنجي اشاري جو مطلب به سمجهي ويا.

آءٌ مطمئن ٿي، ڪوليءَ ۾ ويهي رهيس، شام جو ستين وڳي به سپاهي ڪوليءَ مان ٻاهر ڪڍي، ٻنهي هٿن ۾ هٿڪڙيون هڻي، ڊي. ايس. پي سٽي جي آفيس ۾ وٺي ويا. جتي هڪ ڪنجي مٿي سان انٽيليجنس جو پناهگير آفيسر، ڊي. ايس. پي ۽ سٽي ٿاڻي جو ايس. ايڇ. او مسٽر شريف سومرو ويٺا هئا. جتي مون کان مختلف سوال جواب شروع ٿيا، جيئن سنڌ جي مختلف ليڊرن جا نالا وٺي، انهن جي سڃاڻپ بابت، پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوانح عمري جي باري ۾ ۽ ١٩٧٣ع کان پوء رهائش جي جاء جي متعلق پڇاڳاڇا ڪندا رهيا. آءٌ هرڳالهه صحيح ۽ جيئن مونکي معلوم هئي، تيئن ٻڌائيندو ويس. البته جاء رهائش جي باري ۾ مون ايترو ٻڌايو ته آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مولابخش لغاري ۽ ايل. ايم. سي ۾ خادم لاڪير وٽ رهندو هوس، ان وقت اها ڳالهه مون اگرچه بي ضرر سمجهي ٻڌائي هئي، ليڪن جڏهن اڳتي هلي مون انتي سوچيو، تڏهن معلوم ٿيو ته اها منهنجي سخت غلطي هئي مونکي اهو هرگز نه ٻڌائڻ گهربو هو ته آءٌ مولابخش ۽ خادم وٽ رهندو هوس، ڇو جو ان ڇڙڻ سان انهن ٻنهي سائين کي نقصان پهچڻ جو انديشو ويڙهي ويو. سوالن جوابن دوران ڊي. ايس. پي سائين جي. ايم. سيد لاء گهٽ وڌ ڳالهيون چيون ۽ سنڌس مذهبي نظرين تي بحث ڪرڻ لڳو ۽ گڏوگڏ اسلامي نظام جي قائم ڪرڻ جي تمنا ۽ خواهش جو اظهار پڻ. هيءَ عجيب ڳالهه آهي ته ڪلهوڪي صوبيدار جي ذهنيت ۽ هن ڊي. ايس. پي جي ذهنيت ۾ حيرت انگيز يڪسانيت هئي. مونکي اها يڪسانيت ڏسي، اهي ڪامريڊ ياد آيا، جيڪي رات ڏينهن واعظ ڪندا آهن ته پناهگير ۽ پنجابي ڪي هڪ ٻئي کان ذهني ۽ نظرياتي طرح ڌار ڪري سگهجي ٿو. آءٌ جڏهن هن ٺوڊي بچه جي ٻخ ٻخ مان بيزار ٿيس، تڏهن چڙ مان چيم ته ”ڇگو ٻڌاء اسلام ۾ چور جي ڪهڙي سزا آهي؟“ هن هڪدم جواب ڏنو ته ”هٿ وڍي ڇڏڻ.“

مون چيو چور جي اها سزا هڪڙي ڪافر وليد ايجاد ڪئي هئي، جنهنکي ”قرآن حرامي بار“ سڏيو آهي، مصر جي مشهور عالم عباس عقاد پنهنجي ڪتاب ”خالد بن وليد“ ۾ لکيو آهي ته هو وڏو مالدار هو، سندس چوريون تمام گهڻيون ٿينديون هيون، تنهن ڪري هن اهو قانون قبائلي طرح پاس ڪرايو ته چور جو هٿ وڍيو وڃي، جيئن ته قرآن جي نزول

وقت اها سزا جاري هئي، انڪري قرآن ان سزا کي باقي رکيو. ان ڪانسواءِ ڪيتري چوريءَ تي هٿ وڍيو ويندو، چا شافعي چور کي حنفي مذهب جي سزا ڏني ويندي يا شافعي مذهب جي. ۽ اِڳتي هلي توهان جي ڪتابن ۾ هڪ ڪليه قانون آهي ته، شاهد پيش ڪرڻ مدعي جو ڪم آهي ۽ مدعا عليه صرف قسم کڻندو.

اهو جملو هڪ عرب ڪافر خطيب جي تقرير جو ٽڪرو آهي، ان لاءِ اوهان ڪتاب ”عربي ادب جي تاريخ“ ڏسي سگهو ٿا. جنهن کي اوهان اسلامي قانون، ”تعذير“ چئو ٿا، سو ڪهڙي زماني ۾ غير مسلمن ۾ مروج نه رهيو آهي؟

ان ڪانسواءِ مشهور مصري مفڪر طٰهٰ حسين جو چوڻ آهي ته هي قانون صرف عربي مزاج مطابق آهي، جنهن جي ترتيب ۾ رومن لاز مان ڪجهه مدد ورتي ويئي آهي. توهان جي پرائيوٽ زندگي تي اسلام جو پرتوو ڪيتريقدر آهي، تنهن باري ۾ مان ڪجهه چوڻ نٿو چاهيان. جيتوڻيڪ اها ڳالهه وڏي اهميت واري آهي ته ڪنهن نظرئي جي مبلغ لاءِ پهرين اهو ضرور ڏسڻ گهرجي ته انهيءَ نظرئي، مبلغ جي انفرادي زندگي تي ڪهڙو اثر وڌو آهي. هڪ اهڙو ماڻهو جنهن جي زندگي ماڻهن جي نظر ۾ ظلم ۽ لٽ مار جي علامت هجي، اهو ماڻهو جيڪڏهن معاشري جي اصلاح جي تبليغ ڪري ته پوءِ معاف ڪجو ادبي زبان ۾ انکي ائين چئبو جيئن ڪا طوائف عصمت جي خوبيءَ تي کليل بازار ۾ تقرير ڪندي رهي ۽ ان سان گڏ نوخيز جوانيون ڦاسائي ڪاسائين جي حوالي به ڪندي رهي، پرسان ويٺل انسپيڪٽر چيو ته سائين اسلام جي نظام تي عمل ڪرڻ سان ملڪ زنده نه رهي سگهندو.

ڊي. ايس. پي لاجواب ٿي چوڻ لڳو مون اهو نتيجو ڪڍيو آهي ته، گهٽي پڙهڻ سان ماڻهو گمراهه ٿيو وڃي جيئن

مسٽر آريسر.

مون کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن پوليس جي پڇا ڳاڇا سان واسطو ڪونه پيو هو، البته پيغام نئون نئون جاري ٿيو هو ان وقت هڪ سي- آءِ- ڊي جو پنجابي انسپيڪٽر مونکان پڇا ڳاڇا ڪرڻ لاءِ آيو هو. هن سان جيڪا گفتگو ٿي هئي سا اڄ به ياد اٿم.

سوال: جي- ايم- سيد سان ڪهڙو واسطو آهي توهانجو؟
جواب: جيڪو هڪ سچي مسلمان جو اهلبيت سان ٿي سگهي ٿو.
سوال: عمرڪوٽ جي هندن سان ڪهڙا لاڳاپا آهن؟
جواب: نه ناتاتا نه ڏاڏاٽا البته ڪڏهن ڏڪار ۾ والد وائين ڪان وياج تي قرض ڪٽندو آهي ۽ مينگهواڙن کان جوتا ۽ سانداريون ٺهرائيندا آهيون.
سوال: ڪتابي سلسلي شروع ڪرڻ جو ڪارڻ؟
جواب: اسلامي تبليغ ۽ اصلاح معاشره.
سوال: ڪتابي سلسلي لاءِ پئسو ڪٿان ٿو اچي؟
جواب: ڪتابي سلسلو ڪا اسٽيل مل ڪانهي جنهن لاءِ ٻاهرئين مدد جي ضرورت پوي، به چار سئو روپيه خرچ ايندو آهي، جيڪو چندي مان پورو ڪندا آهيون.

ليڪن هن پيري معاملو ڪجهه ٻيو هو. انڪانسواءِ هت هروقت شدت سان اهو احساس ڏياريو پئي ويو ته آءٌ قيدي آهيان. تنهن ڪري اهي ڳالهيون جيڪي بغير پڇڻ جي اهم هيون ۽ ڪنهن به تحريڪ ۾ ظاهر ظهور ٿينديون آهن، تن جي باري ۾ مون رازداري رکڻ جي ڪا به ضرورت نه سمجهي، مثال طور: تنهنجو جيئي سنڌ سان واسطو ڪڏهن کان آهي؟ جيئي سنڌ جي فلاڻن فلاڻن ليڊرن کي سڃاڻين؟ تو ڪهڙيون تقريرون ڪيون آهن ۽

ڪٿي ڪٿي؟ جي- ايم سيد سان مليو آهين، ڀريون ڀيرو ڪڏهن مليو هئين ۽ ڪٿي؟ پيغام ڪتابي سلسلي جاري ڪرڻ سان تنهنجو مقصد ڇا هو ۽ ان لاءِ پئسو ڪٿان آيو؟ وغيره وغيره.

انهيءَ پڇا ڳاڇا جو سلسلو گهٽو ڪري روزانو هلندو هو، جنهن ۾ مختلف ايجنسين جا آفيسر اچي ويهندا هئا. هڪ عجيب قسم جو سوال بارڊر ڪراس ڪرڻ جو به هو جنهن جي تمهيد ڪجهه هن ريت هئي ته:

سوال: پروفيسر عمر ميمڻ ڪي سڃاڻين؟

جواب: نالو ٻڌو اٿم ڏٺو ڪڏهن ڪونه اٿم.

سوال: ڪوڙ ٿو ڳالهائين، ڇا ١٩٧١ع ۾ هو هڪ مهينو توسان گڏ نه رهيو آهي؟

مون سوال ڪي نظر انداز ڪندي، پڇيو "ڪهڙي سلسلي ۾؟"

آفيسر: اهو پوءِ ٻڌائيندا سون، پهرين تون ٻڌاءِ ته گڏ رهيو آهي يا نه؟

آءٌ: سو ته ٻڌايو اٿم ته مون هن جي شڪل به ڪانه ڏٺي آهي، وڌيڪ ڇا ٻڌايان!

آفيسر: ڇا، اوهان ٻنهي بارڊر گڏجي ڪراس نه ڪيو هو ۽ پوءِ هندستان هليا ويا.

آءٌ: انتهائي ڪريل ۽ واهيات قسم جو ڪوڙ آهي

اهو! سرڪاري مشينري جنهن ڪي ٻيو ڪجهه اچي يا نه، پر هن جو ذهن، پارت دشمني سان ضرور ڏوتو ويندو آهي، ۽ هن ڪي هر حقيقت پسند ماڻهو پارت جو ايجنٽ نظر ايندو آهي. اها تمام پراڻي روايت آهي. مون ١٩٦٢ع کان پوءِ ڪوڪرا پار ئي ڪونه ڏٺو آهي، ان ڪانسواءِ مون جهڙو ڪمزور ماڻهو پاڪستان جي هيڏي وڏي بارڊر، سيڪيورٽي فورس جي موجودگي ۾ ڪراس ڪرڻ جو تصور ئي ڪري نٿو سگهي، آءٌ ڪاغذ ۽ قلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي دنيا جو ماڻهو ڪٿي تو اهڙن خطرناڪ ڪمن جو سوچي سگهان ؟

سوال : جيئي سنڌ محاذ جو ميٽنگيون ٿينديون آهن؟
جواب: جيستائين تائين مون کي معلوم آهي، ١٩٧٢ع کان پوءِ ڪابه ميٽنگ ڪانه ٿي آهي.
سوال : اوهان جو پروگرام؟
جواب: سنڌ جا سڀ وسيلا، سياسي، معاشي، اقتصادي، ڪلچرل سنڌ جي عوام جي حوالي ڪرڻ، جيڪي هن وقت ڌارين جي قبضي ۾ آهن.
سوال : مهاجرن جو ڇا ٿيندو؟
جواب: اهو اسان جي سوچڻ جو مسئلو ڪونهي، پر پناهگيرن جي سوچڻ جو مسئلو آهي.
سوال : سنڌ مان ڪيئي ڇڏيندؤن؟
جواب: توهان جيڪڏهن هنن جا عيوضي آهيو ته پوءِ جيڪي وٺيو سو لکو.
سوال : اردو زبان جي باري ۾ تنهنجي راءِ؟
جواب: سنڌ لاءِ اٿين غير ملڪي آهي، جيئن برصغير لاءِ انگريزي.
سوال : مذهب ۽ سياست؟
جواب: ٻه الڳ شيون، جن کي جڏهن به ملائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته هڪ اهڙو ون تيار ٿيو، جنهن جو ڦل انساني لاشن ۽ خون جي صورت ۾ ظاهر ٿيو آهي.

انهن سوالن جوابن جو سلسلو ٢٥-٤-١٩٧٦ع جي شام تائين هلندو رهيو. وچ ۾ مون کي پوري تاريخ ياد ناهي، ليڪن حسب معمول هڪ ڏينهن شام جو ستين وڳي سپاهي وٺڻ آيا. آءٌ ڊي- ايس- پي جي آفيس ۾ پهتس. ڊي- ايس- پي هٿڪڙيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪولن جو حڪم ڏنو ۽ مونکي ڪرسيءَ تي ويهڻ جو چيو. آءٌ ويٺس ٿي مس ته پٽيوالي کي سڏي، چانهه ۽ هڪ پاڪيٽ سگريٽن جو آرڊر ڏنائين. سندس ٽيبل تي ڪن اخبارن جون ڪٽنگيون رکيون هيون، چانهه ٺهرائي مونکي ڏنائين. مون چانهه پيتي ۽ سگريٽ دکايم، ٿوري دير کان پوءِ ڊي. آءِ. بي جو انسپيڪٽر آيو. جنهن کي ڊي. ايس. پي چيو ته "توهان، جــو ڪجهه پڇڻ چاهيو، سو هتي منهنجي آفيس ۾ پڇي سگهو ٿا."

اهو انسپيڪٽر ڪافي وقت کان وٺي مون کي سڃاڻي. جڏهن آءٌ روپوش هيس، تڏهن شاديءَ جي هڪ دعوت ۾ شراب جي نشي ۾ مست ٿي، چيو هئائين ته ڪيس اهڙو ٺهرايو اٿم، جو جيڪڏهن هٿ ٿو اچي ته ١٤ سال سزا ڏياري ڇڏيندس. منهنجو هڪ خير خواه عمر شورو به اتي موجود هو، جنهن مونکي اها ڳالهه انهيءَ ڏينهن اچي ٻڌائي هئي. اهڙو ئي هڪ واقعو ٻيو به پيش آيو. جڏهن آءٌ روپوش هوس، ان وقت سپاف جو چيئرمن روشن ٻنهور هو، جيڪو ممتاز صاحب جي مڇ جو وار بڻيل هو، ۽ سندس باري ۾ مشهور هو ته ڪيترائي سادا وارنٽ سندس کيسي ۾ رهندا هئا. سو ان صاحب به هڪ محفل ۾ چيو هو ته عبدالواحد، صاحب جي بيعزتي ڪئي آهي، جيڪڏهن هٿ ٿو اچي، ته ساڻس به اشوڪ ڪمار (١) واري حالت ڪنداسون. جنهن دوست جي گهر ۾ آءٌ ترسيل هوس، تنهن سان ئي هن صاحب اها ڳالهه ڪئي ۽ ان دوست اچڻ شرط مون سان اها ڳالهه ڪئي ۽ منهنجي ٻاهر نڪرڻ تي سخت بندش وجهي ڇڏيائين. اهو دوست هن وقت سپاف ۾ ڪنهن وڏي عهدي

---

(١) اشوڪ ڪمار کي گرفتار ڪري بي درديءَ سان ماريو ويو، جنهن جو اڄ تائين ڪوبه پتو ڪونه پيو. چيو وڃي ٿو ته کيس گهوڙا ٻنهي طرف ساري سنڌ ۾ ڦٽو ڪيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي آهي، اسان جون راهون جدا هيون ۽ اڄ وڏيڪ وسيع ٿي چڪيون آهن، ليڪن آءٌ سندس همدردي ۽ احسان جو بدلو چڪائي ڪونه سگهندس. منهنجي دل ۾ اڄ به سندس لاءِ عزت ۽ محبت آهي.

ڪ-لهه انسپيڪٽر ڊي. آئي. بي واري جي نڪتي هٺي ۽ ڪئي پهچي ويئي، خير اهو سا ڳيو انسپيڪٽر اڄ منهنجي ساٿيون وينو هو ۽ ٻين ٻنو سندس هٿ ۾ هئا. آءٌ سندس جاهلاڻه ۽ احمقاڻه سوالن جو تاريخ هوس اڃا ٻه چار سوال ئي هليا هئا ته ڊي. ايس. پي جي ٽيبل تي رکيل ٽيليفون جي گهنٽي وڳي، هن فون کڻي صرف ”ها اڇو“ چئي فون رکي ڇڏيو. ٿوري دير کان پوءِ ٻه هٿيا ڪٽا آفيسر آفيس ۾ داخل ٿيا. هڪڙي مون کي سلام ڪندي چيو ”آريسر صاحب! خوش آهيو؟“ آءٌ جواب ۾ صرف مرڪيس. ٻئي آفيسر ڊائريءَ مان ڪاغذ جون ٻه چار سلپون ڪڍي، ڊي. ايس. پي کي ڏنيون. ڊي. ايس. پي انهن کي پڙهڻ ۾ لڳي ويو ۽ جنهن آفيسر مونکي سلام ڪيو هو تنهن چيو ته ”آريسر صاحب مان هائي يونيورسٽي مان پيو اچان شاگردن توهان جي لاءِ وڏي پيماني تي پريس ڪانفرنس ڪئي آهي.“ مون سمجهيو ته خادم کي ڏنل منهنجو اشارو ڪم ڪري ويو آهي. خير ڊي. ايس. پي وڌيڪ سوال جواب بند ڪرائي ڇڏيا ۽ مونکي واپس لاڪ اپ تي موڪلي ڏنائين. اڃ ۾ ٻه ٻه ٽي دفعا ائين ٿي چڪو هو، ٻهريون دفعو جڏهن مونکي ٻچا ڳاڇا لاءِ وٺي ويا ته ڏاڍا گرم هئا، ويندي ايتري قدر جو ڌمڪيون ڏيڻ لڳا. ڊي. ايس. پي ريوالور ڪڍي آفيس جو دروازو بند ڪرائي هوائي فائر به ڪيا. فائر ڪرڻ ڪانپوءِ مون ڏانهن ڏٺائين ته آءٌ مرڪي رهيو هوس. هن کي ڏاڍو تعجب ٿيو، جيڪڏهن هنکي خبر هجي ها ته هڪ غاصب طبقي جي فرد کي ڏسي، هڪ انقلابيءَ جي چهري تي ايري اينڌڙ مرڪ ۾ ڪيترو زهر ڀريل هوندو آهي، ۽ اها مرڪ انقلابي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪانءِ دنيا جي ڪابہ طاقت ڦري نٿي سگهي تہ پوءِ ڪيس تعجب ڪرڻ لاءِ ڪوبہ سبب پيدا نہ ٿئي ها. ليڪن حڪمران جي طاقت ئي اهڙي هوندي آهي، جو سڀ ڪجهہ ڏسندي بہ محب وطن انقلابي جي جذبن کي ڏسي نہ سگهندي آهي. عين انهيءَ تي ڊي. ايس. پي جي ٽيبل تي رکيل فون جي گهنٽي وڳي. سلام دعا ڪانپوءِ چيائين ”ها آريسر ويٺو آهي. ها هتي منهنجي آفيس ۾. بلڪل سائين! اسان انتهائي عزت سان پيش اچي رهيا آهيون. نہ نہ توهانکي ڪنهن ٻڌايو. مونکي خبر آهي.“ اهو چئي مونکي لاڪ اپ ڏانهن ڏياري موڪليائين.

هڪ ڏينهن صبح واري وقت تي گهرايائين. آءٌ اچڻ وڃڻ ئي مس تہ آفتاب جو اسٽاف رپورٽر مسٽر نثار چنو اچي ويو، هن کي ڪو ڪم هو، ليڪن ڪم ٿي وڃڻ ڪانپوءِ بہ مسٽر چنو ويٺو رهيو. ايستائين جيسين مون کي ٻنا ٻچا ڳالهيا جي واپس لاڪ اپ تي وٺي نہ ويا. پوءِ مسٽر چنو بہ اٿيو آءٌ سمجهان ٿو تہ مسٽر چني، ڊي. ايس. پي کان ريمانڊ جي مدت بابت پڇيو هوندو. ڊي. ايس. پي مسٽر چني کي غلط ٻڌايو ٿو تہ ٻئي ڏينهن آفتاب ۾ خبر هئي تہ آريسر کي ۶ ڏينهن جي ريمانڊ تي سٽي لاڪ اپ ۾ رکيو ويو آهي، حالانڪ مون کي ١٤ ڏينهن جي ريمانڊ تي رکيو ويو هو، جنهن لاءِ مونکي ١٠ ڏينهن رهڻو پيو.

بر صغير ۾ انگريز سامراج جون پاڙون پٽڻ لاءِ ڪيتريون ئي هٿياربند ۽ غير هٿياربند تحريڪون شروع ٿيون. جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ پنهنجا اثر ۽ اهڃاڻ ڇڏي ويون. انگريزن سان ڀرپور ٽڪر بنگال ۾ مرشدآباد جي علي وردي جي خاندان جي آخري جوان همت شهزادي، سراج الدولہ ڪاڏو ليڪن مير جعفر جي غداريءَ سبب سراج الدولہ شهيد ٿي ويو. سراج الدولہ جي شهادت ۽ ان تي ڏنهن وقت جي هندو شاعرن

جي سرثيه نويسي تي اڙدوءَ جي مشهور اديبه قرت العين حيدر اثرائتي نموني روشني وڌي آهي. سراج الدوله جي عمر شهادت وقت ٢٥ ورهيه هئي ۽ اهو واقعو پلاسيءَ جي جنگ وقت ١٧٥٧ع ۾ ٿيو هو. سراج الدوله جي شهادت کان وٺي مجيب الرحمان جي شهادت تائين بنگال ۾ ڪڏهن به آزادي ۽ حريت جون تحريڪون ٿڌيون نه ٿيون آهن. حقيقت ۾ بنگال جي سرزمين ناريل سان گڏ گوليون به اپائيندي رهي آهي. اڳتي هلي انگريزن جي پير اکيڙڻ لاءِ شهيد تيتو مير، حاجي شريعت الله ۽ بين انيڪ ڪميونسٽ نوجوانن جون قربانيون برصغير ۾ آزادي جي جهنڊي کي سربلند ڪرڻ لاءِ بنيادي پيڙهه ثابت ٿيون آهن. مونکي هڪ عرب دارالحڪومت جي ريڊيئي جو اهو تبصرو اجا تائين وسري، جيڪو هن شهيد اعظم مجيب الرحمان جي گرفتاريءَ تي، ڪيو هو ته:

”لم تزل دولت الرساس و النار علي بنغال من ڪلائيو الايحي“

مونکي لفظ پوري ريت ياد ناهن پر آءٌ سمجهان ٿو ته قريب قريب انهيءَ قسم جا لفظ هوندا جن جو مطلب آهي ته ”بنگال تي ڪلائيو کان يحيٰ تائين گولي ۽ باهه جي حڪومت ڪڏهن جهڪي نه ٿي آهي.“ انگريزن ١٧٩٩ع ۾ ميسور تي قبضو ڪيو. ١٨٤٣ع ۾ هڪ خونخوار جنگ جي ذريعي سنڌ مان ميرن جي حڪومت جو ٻروچن جي لئين تي پرندڙ ڏيئو به وسامجي ويو. مير شير محمد ڪجهه وقت مزاحمت جاري رکي ليڪن آخر ۾ هر طرف کان مايوس ٿي، انگريزن جو وظيفه خور بنجي ويهي رهيو. سنڌ کانپوءِ انگريزن ١٨٤٩ع ۾ پنهنجي حليف پنجابي سک حڪمرانن جي به حڪومت ختم ڪري ڇڏي. سراج الدوله، ٽيپو سلطان، ۽ مير شير محمد جون انگريزن سان جيڪي جنگيون ٿيون آهن، تن کي اسان وطن جي بچاءَ سان گڏ تخت جي بچاءَ جون جنگيون چئي سگهون ٿا. پر انهيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور ۾ روهيلي ڪئي، لهي ۽ هوش محمد شهيد کي اسان حب الوطني جي عظيم مقصد جا مجاهد ۽ شهيد سڏيون ته حق به جانب آهيون.

حقيقت ۾ آزادي جي باقاعده جدوجهد ۽ جنگ ١٨٥٧ع جي جنگ آهي، جنهن ۾ برصغير جي سيني ملڪن ٿورو گهڻو حصو ورتو، مجموعه سنڌ مان دريا خان جکراڻي، دل مراد کوسي ۽ عنايت شاهه انهيءَ جنگ ۾ سنڌ جو مان مٿي ڪيو. انهي جنگ کي جيڪڏهن نج مارڪسٽ نقطه نظر سان ڏٺو ويندو ته بنيادي طرح اها چند جاگيردارن جي جنگ نظر ايندي ليڪن، جيڪڏهن اسان اڄ کان ڏيڍ سئو سال اڳ لاءِ به ساڳيا پيمانا ڪتب آڻينداسون، جيڪي اڄ استعمال ڪري رهيا آهيون، ظاهر ڳالهه آهي ته يورپ ۾ سورهين صديءَ کان نه صرف سياسي انقلاب جو دؤر شروع ٿي چڪو هو، بلڪه پنهنجي پيل يورپ ١٦ صدي کان ئي صنعتي دور ۾ داخل ٿيڻ شروع ڪيو هو. جيڪو ١٩ صدي تائين مڪمل طور صنعت ۾ داخل ٿي چڪو هو. انجي ابتڙ برصغير ۾ نه صرف پراڻو جاگيرداري نظام ١٩ صديءَ ۾ به پنهنجي بدترين صورت ۾ موجود هو، ليڪن سياسي ۽ ذهني طرح به نج شهنشاهيت پسندي جا تصورات عوام جي ذهن ۾ راسخ هئا. بلڪل اهڙيءَ ريت جيئن قرآن يهودين جي هڪ خواهش نقل ڪئي آهي ته هنن پنهنجي پيغمبر کي چيو ته رب کان دعا گهر ته اهو اسانجي لاءِ ڪو بادشاه پيدا ڪري جنهن جي اڳواڻي ۾ اسان پنهنجي ملڪ کي حاصل ڪرڻ لاءِ وڙهون. ساڳي حالت برصغير جي مسلمانن جي هئي. ان ڪري انهي وقت جي چالو تصورات جي روشني ۾ ١٨٥٧ع جي جنگ کي آزادي جي جنگ چئي سگهون ٿا.

اها جنگ پنجابين ۽ ڪن يو- پي جي نوابن جي غداري سبب ناڪام ٿي ويئي، ليڪن عوام جي ذهن ۾ غير ملڪي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سامراج جي خلاف زبردست باهه ڀڙڪي اٿي. ١٨٨٥ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس، هڪ انگريز مسٽر هيوم جي معرفت وجود ۾ آئي. اهائي جماعت هئي، جنهن اڳتي هلي، مهاتما گانڌي جي اڳواڻي ۾ برصغير جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، عوام جي دلين جي آواز جي صورت اختيار ڪئي. مهاتما گانڌي جي بيشمار ڪارنامن مان هڪ هي به آهي ته هن جيل جو خوف ڪارڪنن جي ذهنن تان مٽائي ڇڏيو. هن تشدد، جارحانه رويي ۽ اجائي ٽانءِ ٽون کان ڪارڪنن کي پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪئي. هن جو چوڻ هو ته جيل کي هميشه جيل سمجهي ڪاٽجي. جنهن حڪومت کي توهان ختم ڪرڻ چاهيو ٿا، ان کان ڪنهن رعايت جي توقع رکڻ جي معنيٰ اها ٿيندي ته توهان کي انهيءَ حڪومت جي وجود جي مڪمل برائيءَ جو يقين ناهي. سندس چوڻ هو ته "انفرادي احتجاج ڪائي حيثيت نه ٿا رکن، جيڪڏهن اجتماعي طرح توهان جي پارٽي ۽ قيادت جو فيصلو قانوني پيچڪڙي جو آهي ته پوءِ ان تي جيل اندر خواهه ٻاهر پوري ريت عمل ڪريو. البته انفرادي احتجاج ۽ قانوني پيچڪڙي جو حق صرف انهن ماڻهن کي آهي، جيڪي ذهني ۽ روحاني ضابطي جي اعليٰ درجي تي پهتل آهن پر جيڪڏهن پارٽي طرفان قانوني پيچڪڙيءَ جو اهڙو فيصلو ناهي، ته پوءِ قانون تي عمل ڪريو."

مون لاڪ اپ ۾ ان نصيحت تي پورو عمل ڪيو. ڊيوٽي تي موجود سپاهين کان وٺي حوالدار تائين هر هڪ منهنجي سڀاءَ مان خوش هو. تنهنڪري بنا منهنجي درخواست ڪرڻ جي به هائي منهنجي دوستن کي مون سان ملڻ لاءِ ڇڏيندا هئا. جڏهن دوستن کي نه ڇڏيندا هئا، ته ان وقت جيڪي به دوست ملڻ لاءِ ايندا هئا، سي گهڻو ڪري سگريٽ حوالدار کي ڏيئي ويندا هئا ته جيئن اهو مون کي پهچائي ڏئي. انهن سگريٽن ملڻ کان سواءِ مون کي ٻاهر جي ڪا به خبر نه پوندي هئي. ليڪن ٿرپارڪر جي دوستن جي ذهانت ۽ هوشياريءَ جو داد ڏيڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪانسواءِ رهي نٿو سگهان، جن ٻاهر جي خبر اندر مون تائين پهچائڻ لاءِ عجيب طريقا اختيار ڪيا هئا. هو ڇنيون ۽ اخبارن جون ڪٽنگون سگريٽن جي پاڪيٽن ۾ وجهي ولس يا ڪيپسٽن جي مٿان لڳل پنيءَ ڪنهن طريقي سان وري مضبوطيءَ سان چنبڙائي ڇڏيندا هئا. حوالدار جي خيال موجب پاڪيٽ سيل هوندا ۽ منجهس سگريٽن ڪانسواءِ ڪابه شيءِ هئڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. ڪڏهن ڪو هندو دوست ملڻ ايندو هو ۽ پنهنجو نالو نه ٻڌائڻ چاهيندو ته اهو ماچيس جي تيلين واري پڙيءَ جي هيٺان پنهنجو نالو يا احوال لکي سگريٽ ۽ ماچيس موڪلي ڏيندو هو. آءٌ انهن پيغامن جو ايترو ته هيراڪ بڻجي ويو هوس، جو هر ٻاهران ملندڙ پاڪيٽ کي آڏو ابتو ڪري کوليندو هوس. ليڪن ظاهر ڳالهه آهي اهو ڪم صرف ٽريءُ ئي ڪري سگهن ٿا، نه ڪي هرڪو. ٽر جنهن لطيف جي شاعريءَ کي نه صرف نوان موضوع ڏنا، پر ڪيترا لفظ ۽ ڪيتريون تشبيهون ۽ ڪيتريون خيال جي پرواز جون بلنديون ڏنيون. اهي لفظ اهي تشبيهون، اهي خيالن جون بلنديون، ٽر ۾ اڃين پڪڙيون پيئون آهن، جيئن وڏي ڪانپوءِ ڏٺ جا سلا. پر انهن کي ميڙي سهيڙي، ڇلي ڇانگي، ”ماروئي، ڍول مارو، رانـي ۽ رانگ“ جو روپ ڏيڻ، لطيف جو ئي ڪمال هو! جنهن پٿن جي بي جان واريءَ کي زندگي سان ڀرپور ناچ ڪرڻ جي قابل بنايو. اهو جهڙي تهڙي لغتي شاعر جو ڪم ناهي. جيئن اياز هڪ ئي وقت ٽرين ڪان هرڀ ڪاهرايا آهن، ڀڪرال جو ڀڪو ڀ ڏيکاريو آهي ۽ رڻ ڪڇ ۾ پٽون ڀ پيدا ڪري ڇڏيون اٿس. واهه شاعر سنڌ! جيڪڏهن ٽر کي اهڙا فنڪار ۽ سياستدان مليا ته پوءِ ٽر جو الله واهي! اڄ ڀ ٽر ۽ ٽرين کـي ڪنهن لطيف جي ضرورت آهي، جيڪو انهن جي ذهانت مان مفيد ڪم وٺي سگهي.

* * *

راتِ جو ستو پيو هوس ته ڪنهن سڏ ڪيو. سڏ پڌڻ
جي باوجود آءٌ ڪونه اٿيس. سڏ ڪندڙ کي ڪوٺيءَ جي دروازي
تي حوالدار وٽ بيهڻ ڪونه ڏنو. آءٌ سمجهي ڪونه سگهيس
ته سڏ ڪندڙ ڪير هو. صبح جو خبر پيئي ته سڏ ڪندڙ راجا
هو. راجا رحيم يار کهاوڙ، جنهن جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن
جي ساليانه ڪنوينشن ۾ اسان جي بهترين ۽ پياري ساٿيءَ
اختر کي گولي هڻي هئي، ان کان پوءِ جيڪي ڪجهه وهيو
واپريو، سو ظاهر آهي. اسان ٻئي هن وقت جيل ۾ هئاسون،
هو منهنجي دوست جو ذري گهٽ قاتل هو. ڇا مون کي هن
سان ڳالهائڻ گهرجي. هرويرو ائين به نه هو، جو آءٌ اڪيلو
رهي ڪنهن جي ڳالهائڻ لاءِ واجهائي رهيو هوس. ڪنهن سان
ڳالهائڻ کان بهتر آهي ته خاموش رهجي. وڏين محفلن ۾ به
آءٌ جتي ڳالهائڻ ضروري نه هوندو آهي، اتي خاموش رهندو
آهيان. هن ٻه-ٽي سڏ ڪيا. مون کي هڪڙي جاءِ تي پڙهيل
هڪ جملو ياد آيو ته ”آءٌ پنهنجي پيءُ جي قاتل کي معاف
ڪري سگهان ٿو، ليڪن وطن جي غدار کي نه.“ اهو جملو
به نهڪي نه پئي آيو. پر منهنجي ذهن ۾ سنڌيءَ جو پهاڪو
هرڻ لڳو ته ”طوفان ۾ ماڻهو ۽ مرون هڪ ٿي ويندا آهن.“
مون راجا سان ڳالهائڻ شروع ڪيو، ڇو ته اسان ٻئي ڇٽا هڪ
طوفان جي گهيري ۾ هئاسون.

نهرو لکيو آهي ته ”نيني تال جيل ۾ مون کي سڀ کان
وڏي جيڪا تڪليف درپيش هئي سا هي ته آءٌ ڪنهن به عورت
جي ڳالهه جي موسيقي ۽ ٻار جي روئڻ جي جلترنگ جو آواز
ٻڌي ڪونه سگهندو هوس.“

سٽي لاڪ اپ حيدرآباد ۾ مون کي جڏهن چوڏهن ڏينهن
جي ريمانڊ تي اڪيلو بند ڪيو ويو، تڏهن گهٽ ۾ گهٽ
مونکي اهڙي ڪابه تڪليف درپيش ڪانه آئي ڇو ته لاڪ اپ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪوليءَ جي اوپر واري دريءَ مان نه صرف سچ جا ڪرڻا ڪنهن ايندڙ صبح جو پيغام کڻي ايندا هئا، پر انهي ساڳئي دريءَ مان آءٌ پير واري گهر ۾ ٻارڙن جو روئڻ، عورتن جو ڳالهائڻ ۽ ڪڏهن دل جي گهراين مان نڪتل ڪا جهاڻ جهوريندڙ جهونگار به ٻڌي ونندو هوس. سچ جا ڪرڻا جيڪي ونداهي ۽ ظلمت جي شڪست جو آواز ۽ پڙاڏو آهن. ٻار جو روئڻ، جيڪو ڪائنات جي تسلسل ۽ انسانيت جي شاندار مستقبل جي علامت آهي؛ ۽ عورت جي ڳالهائڻ جي خوشبودار موسيقي، جيڪا ڪائنات جي خوبصورتي ۽ نت نئين تخليق جو اعجاز آهي. وقت جا حاڪم مون کان اهي شيون ڦري نه سگهيا.

* * *

ڇا ائين به ٿيندو آهي ته ڪو شاعر ڪو، فلاسفر ۽ ڪو مفڪر ڪي فلسفيانه ۽ سياسي اڳڪٿيون ڪري ۽ اهي اڳتي هلي، انهن اڳڪٿين جو مصداق سندس ئي ذات بنجي. ڇڳاين لاءِ مون پڙهيو آهي ته ڪن ڏاهن ۽ دانشورن ڪي ڳڻ ٻڌايا، سي سندن ئي ذات ۾ موجود هئا، ليڪن براين ۽ اوگڻن لاءِ مون اهو ڪٿي به نه پڙهيو آهي، ليڪن آءٌ سمجهان ٿو ته ڪڏهن ڪڏهن فلسفيانه اڳڪٿين ۽ نڪته سنجين جو مرڪز ۽ مصداق، فلسفي جي پنهنجي ئي ذات وڃي بنجي ٿي. ڇو ته گهڻو وقت اڳ سنڌ جي فلسفي شاعر شيخ اياز لکيو هو ته:

”تاريخ وٽ هي ڳالهه وڏي ناهي ته ته اڄ جو محب وطن سڀاڻي غدار ثابت ٿئي.“ گهٽ ۾ گهٽ انهي پڙهڻ ۽ ڏسڻ کان پوءِ مون کي شاعرانه نڪته سنجين تي به ايمان آڻڻو ٿو پوي. مان سوچيان ٿو، شايد اياز جون، پڙاڏي ڪي جا ڳائڻ، جهول جهلڻ، ۽ پوءِ ان جي اوٽ ۾ وڙهڻ واريون ڳالهيون سچ سچ صحيح ثابت ٿين ۽ پوءِ شيخ اياز، شيخ المشائخ بنجي

وجي، اڳ ۾ به پڙهو اٿم ته شاعري پيغمبري جو حصو آهي
۽ پيغمبرن کي پنهنجي آئنده حالتن جي خبر پوڻ ٿي گهرجي.

* * *

اياز پنهنجي ڊائري ۾ هڪ اسپيني شاعر لورڪا ۽ ٻـن
روسي شاعرن ارمنتوف ۽ مائڪووسڪيءَ جون اڳڪٿيون نقل
ڪندي لکيو آهي ته "شاعر زندگي جي رفتار جو جذباتي سونهون
هوندو آهي ۽ پنهنجي مبهم انداز ۾ تاريخ جا اهم موڙ سياستدان
کان اڳ ڏسي سگهندو آهي." پنهنجي نظريي جـي ثبوت ۾
لورڪا ۽ ارمنتوف جي پنهنجي موت جي باري ۾ اڳڪٿيون
۽ مالڪووسڪيءَ جي روسي انقلاب جي باري ۾ پيشنگوئي
نقل ڪئي اٿس. آءٌ سمجهان ٿو ته هر شاعر ته نه، پـر ڪي
ڪي شاعر واقعي سياستدان کان وڌيڪ دوربين ٿين ٿا. پري
وڃڻ جي ضرورت ڪانهي لطيف جون به سٽون آهن.

"معلم ماڳ نه اڳئين فرنگي منجهه ڦريا،
ملاح تنهن جي مڪڙي، اچي چور چڙهيا."

انهن ٻن سٽن ۾ اهو ڪجهه آهي، جنهن کي ڏسي لطيف
جو روح رڙي اٿيو. هن ٻر صغير ۾ انگريزن، فرينچن ۽ ڊچن
جي چرپر کي ڏسي، ننڍي ڪنڊ جي اڳتي هلي بيهندڙ سياست
۽ تاريخي ڦيرين گهيرين کي حقيقي روپ ۾ ڏسي، اڳ ۾ئي
سنڌ تي ست سمنڊ پار کان ايندڙ چورن جي چڙهڻ جو اونـو
ظاهر ڪري ڇڏيو. ليڪن ملاح کي مڪڙي کان وڌيڪ وکر
جو فڪر هو. ڇا لطيف جي انهيءَ دوربيني جو مثال، ان وقت
جي پيشه ور سياستدانن ۽ حڪمرانن ۾ ملي سگهيو ٿي؟ باقي
هر شاعر نه لطيف آهي، نه لورڪا، نه ارمنتوف آهي ۽ نه وري
مائڪووسڪي ٻر صغير جي ورهاڱي وقت، ان جي اڳتي هلي
بيهندڙ حالت جي باري ۾ ڪنهن شاعر نه پر هڪ سياستدان
اڳڪٿي ڪئي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان جي قومن جي تڙپن ۾ گهٽيل قوم پرستيءَ جي نعرن کي انهيءَ سياستدان سڀ کان اڳ پڙتو ۽ انهن نعرن جي حسين ۽ دلڪش موسيقي مان پيدا ٿيندڙ ستن رنگن واري سانجهيءَ ۾ هن پنهنجي دوربين اکين سان ڏسي ورتي هئي. انهي سياست دان جو نالو 'ابوالڪلام آزاد' هو.

جڏهن هن لکيو ته ماڻهن مجذوب جي بڪواس سمجهي.

جڏهن سڀڪجهه ائين ٿيو، جيئن هن چيو هو، تڏهن ماڻهن سندس ڪتاب وري پڙهڻ چاهيو ۽ حڪومت سندس ڪتاب ضبط ڪري ڇڏيو. پر ڇا ڪتاب کي ضبط ڪرڻ سان اهي حالتون ۽ تقدير جا موڙ ٽري سگهن ٿا، جهڙيءَ حالتن جو منطقي نتيجو هوندا آهن. جذباتي سونهون پاڻ به غير واضح ۽ سندس اهڃاڻ به غير واضح. شايد انهيءَ ڪري دنيا پنهنجا اڳواڻ شاعر نه پر سياستدان ٿي چوندا آهن. موجوده دور ۾ هن دنيا کي پيغمبري جي حصيدارن جي نه پر لوهي انسانن جي ضرورت آهي.

لاڪ اپ جي کولي ۾ ويٺي ذهن جي پردي تي ڪائي تصوير بار بار ايريو تي اچي. ڪجهه سال اڳ غير ارادي طور ڪا تصوير دل جي ديول ۾ ٽنگجي ويئي آهي. زندگي جي وات منهنجي لاءِ هميشه زهر پريل رهي آهي. اهڙيءَ وات تي هلندي، انسان کي پنهنجي وجود کان سواءِ ڪابه ڳالهه ياد نه رهڻ گهرجي. پر ڪافي ڪوشش جي باوجود انهي تصوير کان پنهنجي من مندر کي آءٌ خالي نه ڪرائي سگهيو آهيان. هاڻ ته ائين سمجهڻ لڳو آهيان ته انهي تصوير جي ياد جي صليب هميشه منهنجي ڪلهن تي رهندي. هڪڙي ڳالهه ضرور آهي ته اها ياد، اها منهنجي لاءِ زهر جي ڍڪ بجاءِ ترتيءَ ۾ چانوري مثل ٿي رهي آهي.

اڄ به اوچتو ڏنڊ مان ظاهر ٿيندڙ ٽڪريءَ وانگر اها من موهڻي تصوير، ذهن جي پردي تي ظاهر ٿي آئي آهي ـــ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءٌ وقتي طرح ان جي وحشي هرڻيءَ جهڙين اکڙين ۾ ماڪ ڦڙن جي ڳولا ۾ مصروف ٿي وڃان ٿو. ها.... آهي ماڪ ڦڙا، جيڪي مون صرف هڪ دفعو ڪنهن جي اکين ۾ ڏٺا هئا، جنهن جي خبر نه مون کي هئي نه وري انهن نگاهن کي.

* * *

قمر راڄپر آيو هو. هتي ۾ هٽ ڪڙيون ڪونه هئس، ڇو ته ڪيس بي ڪلاس مليل آهي. آءٌ ڪوليءَ ۾ اڪيلو هوس. قمر کي رات ستي لاڪ اپ ۾ ترسائي، صبح جو پوليس تاريخ تي وٺي وڃڻ واري هئي. مسئلو قمر جي سمهڻ جو هو. مون ڇيو ته هتي هن ڪوليءَ ۾ اڄ رات گذار ته ڪچهري ڪريون: اگرچ مون سان گڏ ٻيو قيدي رهائڻ جي اجازت ڪانهي. پوءِ به حوالدار راضي ٿي ويو. پر قمر ڇيو ته آءٌ بي ڪلاس جو قيدي آهيان، مون کي کٽ بسترو ٻاهر کليل ميدان ۾ کپي. معاملو وڌي ويو. ڊي. ايس. پي کي فون ڪري ڪيس صورتحال کان واقف ڪيو ويو. هن حڪم ڏنو ته هن کي نه کٽ بسترو ڏيو ۽ نه وري آريسر سان گڏ ترسايو. ڪمبل ڪڍي ڏيوس ۽ ڪنهن ڪوليءَ ۾ بند ڪريوس. مجبوراً قمر کي اهڙي ڪولي ۾ بند ٿيڻو پيو، جيڪا انتهائي گندي هئي. مون کي ڇوڻ لڳو ته اڌ چڙدي، سڀي ڏانهن ٻوڙي تنهن کان اڌ به وڃي. مون عرض ڪيو ته مهاتما گانڌيءَ جو چوڻ آهي ته جيل کي جيل سمجهي پوڳيو."

* * *

هڪ ڏينهن ڊي. ايس. پي جي آفيس ۾ گهڙيس ته ٻن نوجوان آفيسرن تي نظر پيئي. مون کي وٺي اينڊز همراهه آهستي کن ۾ ڇيو انٽيليجنس وارا آهن. ٻئي خوبصورت نوجوان هئا. هڪڙي جي عمر منهن جي اندازي مطابق پنجويهه ورهيه کن هئي، ۽ ٻيو ويهارو ورهين جو مس ٿي نظر آيو. وڏي کي مڇون

رکيل هيون ۽ ننڍي جي ڏاڙهي مڇ چٽ. منهن جي اندر داخل
ٿيڻ تي. ڊي. ايس. پي مون کي ڪرسي تي ويهڻ جو چيو،
آءٌ ڪرسيءَ تي ويٺس ته مس ته ڊي. ايس. پي منهنجو تعارف
ڪرايو ته هي آهي "عبدالواحد آريسر"

هن پهرين منهنجي قد ڪاٺ کي ڏٺو ۽ پوءِ پنهنجين
ٻانهن جي ڏونرن کي وٺي سٺي ڏسڻ لڳا. بلڪل انهيءَ ريت
جيئن ڪاسائي ٻڪري کي ڏسي پوءِ ڪات کي ڏسندو آهي
ته آيا هن ڪات ۾ ٻڪري ڪهڻ جي طاقت آهي يا نه.
نيٺ وڏي، مڇون وٺيندي چيو ته "مسٽر آريسر آپ تو هماري
توقع کي خلاف بهت هي ڪمزور هين." مون ورائيو. "ها....
منهن جو جسم بنگالين وانگر ڪمزور نظر ايندو آهي."

"تو کيا آپ کا دل طاقتور هي؟"

"مونکي خبر ڪانهي. البت آءٌ جان بچائڻ لاءِ بوٽ
ڇڏي ڀڳو ڪڏهن ڪونه آهيان."

شايد هو منهنجي طنز کي سمجهي ويو. تنهنڪري هن
وڌيڪ ڪوبه سوال ڪونه ڪيو. البت ننڍڙو ڦيرو ڀڪ ٽڪ
مون ڏانهن گهورڻ لڳو. مون انهن بي مروت ۽ قوم فروش
اکين کان نفرت ڪري منهن ڦيرڻ جو ارادو ڪيو. پر پوءِ
جلدي پاڻ سنڀاليم ته متان هي لونڊو انهي غلط فهميءَ ۾ پئجي
وڃي ته سندس سرمگين نگاهن جو تاب آءٌ نه ٿو سهي سگهان،
انهي ڪري منهن ڦيريو اٿم. سو ڇا ڪيم جو هن ڏانهن چتائي
ڏسي ٽورو مرڪي اک ڀڳم. هن لڄي ٿي ڪئي هيٺ نهارڻ
شروع ڪيو ۽ وري مون ڏانهن ڪونه ڏٺائين. اهڙا حرڪت
مون انهي ڪري ڪئي جو ٽڪي جو ڇورو مسلسل گهوري
مون کي ڊيڄارڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. انهيءَ سڄي
تماشي ۾ ڊي. ايس. پي غير جانبدار ٿيو ويٺو هو.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ رات خادم سان گڏ شمس صديقي مون سان ملڻ لاءِ آيو. مون سان ڳالهائيندي، هن چيو ته ”آريسرا! تنهنجي ساڳي مرڪ اڃا تائين باقي آهي.“

مون حيران ٿيندي پڇيو ته ”آخر منهنجي ڪهڙي شيءِ هو ڦرڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهن؟ ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن دور ۾ هو مون کان آخري شيءِ ڦري وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن. ليڪن منهنجي مرڪ مون کان ڦري نه ٿا سگهن. اها مرڪ مون کي ورثي ۾ ملي آهي؛ انهيءَ انسان کان جنهن جي آخري وقت ۾ سندس سخت ڇهري تي زندگي سان ڀرپور مرڪ هئي. مون کي خبر ناهي ته آءٌ هميشه مرڪندو رهندو آهيان، ليڪن ايترو احساس ضرور اٿم ته ڪي ڪي ماڻهو آهن، جن کي ڏسندي يا جن جو تصور ايندي ضرور مرڪندو آهيان. پوءِ ڪڏهن اها مرڪ محبت جي زبان بنجي ويندي آهي ۽ ڪڏهن نفرت جون ڇپيون. ڇا اها ڪڏهن شيطاني مرڪ جي صورت به اختيار ڪري وٺندي آهي؟ جماعت اسلامي وارن جو چوڻ آهي ته عبدالواحد جي ڇهري تي هميشه شيطاني مرڪ رهندي آهي.“

* * *

لاڪ اپ ۾ مونکي هڪ ڏينهن هڪ حيرت ناڪ خبر ملي. ڪافي وقت کان اسان ڪجهه دوست روپوش هئاسون. حڪومت اسان جي گرفتاري لاءِ انعام رکيو هو. انعام صرف ايتري حد تائين هو ته جيڪو به آفيسر اسان مان ڪنهن هڪ کي گرفتار ڪندو، تنهن جو عهدو وڌايو ويندو. انهن ساٿين مان هڪ اڳ ۾ گرفتار ٿي چڪو هو ۽ ان کي گرفتار ڪندڙ جو عهدو انعام طور وڌايو ويو هو. جڏهن آءٌ گرفتار ٿيس ته مون کي گرفتار ڪندڙ آفيسر کي انعام ڪونه مليو. نتيجي طور پوليس وارن هڪ پمفليٽ ڪڍيو، جنهن جو عنوان

هو. ”سنڌي پوايس سان ڇا ڪيائي.“ انهيءَ پمفليٽ ۾ هنن ڏيکاريو هو ته جيئن ته فلاڻي ورڪر کي گرفتار ڪندڙ آفيسر پناهگير هو، تنهن ڪري ڪيس انعام ڏنو ويو ۽ عبدالواحد آريسر کي گرفتار ڪندڙ جيئن ته سنڌي آفيسر هو، تنهنڪري کيس انعام کان محروم ڪيو ويو آهي. حالانڪ انعام پنهي جي گرفتاري تي رکيل هو.

مونکي جڏهن اها خبر ڪنهن مخصوص ذريعي سان ملي ته ان وقت مونکي خوشي به ٿي ۽ ڏک پڻ. خوشي انهيءَ ڳالهه جي ته سنڌي ماڻهن ۾ پنهنجي حق تلفيءَ جو احساس ته پيدا ٿيو، پوءِ ڪٿي اهو احساس اسان جي بربادي ۾ حصو وٺڻ جي ڪري ئي پيدا ٿيو آهي.

اسان جي ڪوشش رهي آهي ته پاڻ ايترو سهون جنهن مان سنڌ جي عوام کي ڪجهه ملي. اسان جو ته مقصد ئي پاڻ ماري ٻين کي جيئارڻ رهيو آهي. پنهنجو گهر ويران ڪري ٻين جي چمن جي تعمير ڪرڻ؛ پاڻ روئي ٻين جي چهرن تي مرڪ آڻڻ، پاڻ اونداهين جا مسافر بڻجي ٻين لاءِ روشني جا ڪرڻا پيدا ڪرڻ، اهو ته سدائين اسان پئي چاهيو آهي. جيڪڏهن اسان جو خون سنڌي قوم جي چمن ۾ مينديءَ جي رنگ جي خوشبو پري ته اها ڪهڙي نه خوشيءَ جي ڳالهه آهي اسان جي لاءِ!

رنج اهو ٿيم ته اهي ملڪ، جتي هڪ طرف بکين ۽ اگهاڙن جو قطارون هجن، ٻئي طرف چند نقال ۽ عيش پسند خوشحال، جتي هڪ طرف غلامن جا انبوهه هجن ۽ ٻئي پاسي آقائن جا، ”جي حضوري“ ڪجهه وطن فروش هجن. جتي هڪ طرف بک، بيروزگاري، زندگي جي سهولتن کان محرومين جون بيوسي ۽ لاچاري واريون چيخون پوري ملڪ ۾ گونجنديون هجن ۽ ٻئي طرف لاپرواهي ۽ خود غرضيءَ سان ڀرپور مصنوعي ٽهڪ هجن ۽ جتي آزادي ۽ انصاف، خوشحالي ۽ خوشي، عزت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ زندگيءَ لاءِ لڙندي، تڙپندي، مرندي ۽ جهرندي ڪيترائي نسل ڏاڍن ۽ ظالمن جي ظلم جي ڏاڪڻ تي قربان ٿي ويا هجن. اتي هڪ مخصوص ٽولي ۾ خاص ذهنيت جنم وٺندي آهي. جنهن جو ڪم هوندو آهي آقا کي وڏ ۾ وڏ خوش ڪري پنهنجي بيغيرتي ۾ واڌ ڪري ڪوڙي ۽ قوم فروشي واري عزت حاصل ڪرڻ. انهي قوم جو پوليس وارو آقا جي اشاري تي پيءُ کي هٿڪڙيون هڻندو آهي. ان قوم جو دانشور وزيرن جي اشارن تي وطن جي غلامي کي مضبوط بنائڻ واريون ڪهاڻيون لکندو آهي جن ۾ مايوسي ۽ نا اميدي هوندي آهي. ان قوم جو جج اقتدار جي اشاري کي الهام سمجهي، ماءُ جي سينڌ ڪوڙڻ جي فتويٰ ڏيندو آهي. اهڙي ذهنيت ڌاريئي اقتدار کي مضبوط بنائڻ ۽ ان ساڻ چهٽي رهڻ ۾ ئي پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي عزت ۽ ڀلائي سمجهندي آهي. غير ملڪي آقائن جي ڏنل سرٽيفڪيٽن کي پنهنجي اوطاقن ۾ سينگاري رکندي آهي. اهڙي حالت اڄ هتي به موجود آهي ۽ وڌي رهي آهي.

* * *

پڇا ڪندڙ آفيسر جو ٺهڪ پوري ڪمري ۾ اٿين ٻڙاڏو ڪري ويو جيئن ٺري سان ڀريل دٻو فرش تي ڪرڻ سان آواز ڪندو آهي. آءٌ هن جي ٺهڪ جو مطلب نه سمجهندي، حيرت سان سندس منهن ۾ تڪڻ لڳس. پوءِ جڏهن هن جي ٻي سري ٺهڪ جو مطلب سمجهيس، ان وقت پاڻ کي بلنديون ڏانهن هيٺ ڪرندو محسوس ڪيم، دماغ کي ڀنواٽي اچي ويئي ۽ دل اٿاهه تاريڪين ۾ لڙهندي ويئي. ٽيو هيئن جو اڄ هڪڙو نئون آفيسر مون کان پڇا ڪرڻ لاءِ آيو هو. هو جيڪي ڪجهه پڇي رهيو هو، سو ٽيپ به ڪندو پئي ويو. سوالن جوابن هلندي هن مون کان پڇيو هو ته "عمر ڪيتري اٿئي؟"

"اسڪولي سرٽيفڪيٽ موجب ۲۷ سال."
"شادي ڪئي اٿئي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”نه!“

”ڇو؟“

”جڏهن واندڪائي ۽ موقعو هو ان وقت مون شادي لاءِ سوچيوئي ڪونه هو. ۽ جڏهن شادي جو سوچيم ان وقت حالتن جي رفتار ايڏي ته تيز ٿي وئي جو مونکي مٿي ڪنهن جي به فرصت ڪانه هئي.“

”دل ته چاهيندي هوندئي ته جڏهن سارو ڏينهن ڊڪ ڊوڙ ڪري جسم ۽ ذهن کي محنت جي زخمن سان چور ڪري رات جو ٽڪائي تي موٽين، ان وقت ڪي ريشمي آڱريون وارن ۾ آهستي آهستي گهمن ۽ ڪنهن جون ڪنور جي ڪتورن جهڙيون اکيون محبت جي مينهن سان جسم جي ٿڪاوٽ ڌوئي ڇڏين؟“ آفيسر چيو.

”توهان سرڪاري نوڪري ڇڏي جوان جمان پبليڪيشن ۾ پرتي ٿي جنسي اديب بنجي تمام سٺو ڪمائي سگهو ٿا.“ منهنجي انهي طنز کي نظرانداز ڪندي هو چوڻ لڳو ته. ”بهرحال مسٽر آريسر منهنجي سامهون تون ڪٿي ڪيترا به مصنوعي غلاف پنهنجي شخصيت تي وجهينءِ پر اها حقيقت آهي ته هر نوجوان جي اها خواهش هوندي آهي، جيڪا مون بڌائي يقيناً تنهن جي به اهائي خواهش هوندي، انهي خواهش کي مد نظر رکندي آءٌ توکان پڇڻ چاهيان ٿو، ته جيڪڏهن حڪومت توتان سڀ ڪيس واپس وٺي، توکي ايترو ڪجهه ڏئي جنهن سان تون گهٽ ۾ گهٽ پنهنجا ارمان پورا ڪري سگهين، ته اهڙي حالت ۾ تنهنجي سوچ ڇا هوندي، ۽ اهو به ٻڌائي ڇڏيان ته ان سڀ جي عيوض ۾ سرڪار جي ننڍڙي خواهش هوندي ته تون جيئي سنڌ جي سرگرمين کي ڇڏي ڏي.“

”ان حالت ۾ آءٌ جيئي سنڌ جي سرگرمين کي ڇڏڻ جو سوچي به ڪونه سگهندس ۽ اهڙي پيش ڪش سان مونکي

ڪانہ دلچسپي ڪانہ رهندي.“

”اهڙي سوچ وارا توهان وٽ ڪيترا ماڻهو هوندا؟“

”اسان جو هر دوست، هر ڪارڪن ۽ هر ورڪر انهيءَ ڪان بہ وڌيڪ مضبوط سوچ جو مالڪ آهي. هنن جو ڪردار ايترو تہ مٿاهون آهي، جو سرڪار کي اهڙي پيشڪش جي همت ئي ڪانہ ٿي ٿئي؟“

منهنجي انهيءَ چوڻ تي آفيسر وڏو ٽهڪ ڏنو ۽. مون پاڻ کي انَ ٽهڪ جي آوازن ۾ ٻڏندي محسوس ڪيو.

* * *

منهنجي ڪوليءَ جي ڀرسان هڪ سنڌي عورت بند ٿيل آهي. مٿس الزام آهي تہ هن پنهنجي مڙس سان گڏجي هڪ نوجوان ڇوڪريءَ کي اغوا ڪيو آهي. ڪجهہ ڏينهن ٿيا تہ سندس مڙس کي لاڪ اپ مان ڪڍي سکر جيل وٺي ويا ۽ عورت سٺي لاڪ اپ ۾ ڇوريل رهي. خبر ناهي تہ هن ٻنهي کي هڪ ئي وقت لاڪ اپ مان ڇو ڪونہ ڪڍيو ويو آهي، آءٌ ان عورت تي سوچيندو رهندو هوس. آخر هڪ ڏينهن حوالدار کان پڇيم جنهن چيو تہ ”هن عورت ڪورٽ ۾ بيان ڏنو آهي تہ لاڪ اپ ۾ مون سان ريپ ڪيو ويو آهي. هاڻي هن جو اسپتال ۾ معائنو ٿيندو، تنهن کان پوءِ اهو سرٽيفڪيٽ عدالت ۾ پيش ٿيندو. تڏهن وڃي هن جو ڪو فيصلو ٿيندو. تيستين لاڪ اپ ۾ رهندي.“

”وري بہ لاڪ اپ ۾؟“

”ٻيو وري ڪٿي؟“

”پر تون هتي جو انچارج آهين. آخر تنهنجي موجودگي ۾ اهڙو ڪم ڇو ٿيو. توهان کي شرم اچڻ گهرجي. هي مسڪين ماڻهو توهان جي خيال ۾ هميشہ ائين رهندا. هڪ ڏينهن انهن جو هٿ انهن حاڪمن جي گريبان ۾ هوندو جن انتظاميہ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايڏو چڙواڳ ڇڏيو آهي. جو هو عوام جي عزت سان راند کندي ٿي رهي.“

حوالدار چيو. ”منهنجي اچڻ کان اڳ جو هي واقعو آهي. ليڪن آءٌ سمجهان ٿو ته هي ڪوڙي آهي.“

”انهي ڪري جو غريب آهي.“ مون چيو.

* * *

لاڪ اپ ۾ هڪڙو پوليس جو اي. ايس. آءِ اچي پوريائون هن هڪڙي ملزم کي هن شرط تي مارڪيٽ ٿاڻي تان ڇڏي ڏنو ته هو کيس (A. S. I.) کي هڪ سو روپيا، هوٽل جي ڊبل بيڊ روم جو ڪرايو ۽ رات کي رنگين بنائڻ لاءِ هڪ عورت جو بندوبست ڪري ڏيندو.

ملزم واعدي مطابق خاص هوٽل ۾ سڀ ڪم انجام مطابق سر انجام ڏيئي اي ايس. آءِ. کي اتي گهرايو. انهي عوام جي محافظ روم ۾ پهچي شباب سان شراب ملائڻ شروع ڪئي مس ڪيو هو ته انٽي ڪرپشن وارا پهچي ويا. جن کي ملزم اڳ ۾ ئي ٻڌائي ڇڏيو هو. نتيجي طور صوبيدار صاحب لاڪ اپ ۾ بند هو. صوبيدار جو نالو جليل هو ٻن پهرن جو گرمي، گهٽ، پوسٽ ۽ ڏپ جي ڪري همراهه ڪسي دل جو دورو پئجي ويو. دوري پوڻ کان اڳ ۾ ته ڏاڍو پٽي رنو. پر پوءِ اوچتو ٺهڪو ڪري، ڪري پيو.

اها حالت ڏسي، مون سوچيو ته ”جيڪڏهن اسانجي قوم جي، وڏيرن کي جيل ۾ بي ڪلاس بجاءِ ان ڪلاڪ صرف سٺي لاڪ اپ ۾ پوريو وڃي ته قوم گهٽي ڏچي کان ڇٽي پوي. پر لعنت آهي انگريز تي جيڪو جيل ۾ به طبقاتي تعاون رکي ويو.“

* * *

اونهن وارن ڇهه عورتون گرفتار ٿي لاڪ اپ تي آيون

جيئن تہ لاڪ اپ ۾ وڏيڪ عورتن جي گنجائش ڪانہ هئي، تنهنڪري هنن عورتن کي ميدان ۾ ويهاريو ويو. رات جا ٽي ٽي وڳا هئا، تہ اهي عورتون آنديون ويون هيون. مٿان سياري ڏهہ ٽيهہ تي هئا. اجا ڏاڍيون هو ميدان ۾ پوليس وارن جي ڪٽن جي پيرسان پٽ تي ويٺيون هيون ۽ ڪجهہ ليٽيون پيون هيون. انهيءَ وقت حوالدار مون وٽ آيو ۽ چيائين تہ "سگريٽ جو پاڪيٽ ڏئي تہ هنن عورتن کي پياريان، ويچارين وٽ بيڙي ناهي. آخر انسانيت بہ ڪا شئي ٿيندي آهي." مون هن کي پاڪيٽ ڏنو هو کڻي ويو ۽ وڃي پوڙهي عورت سان ڪجهہ سس پس ڪرڻ لڳو. ڪجهہ دير کان پوءِ پهري تي بيٺل گارڊ وارو آيو، ۽ اچي دروازي تي بيهي رهيو. مون کيس سگريٽ ڏنو. هن سگريٽ دکائي چيو تہ "عبدالواحد ڳالهہ هي آهي تہ اسان جو پورو عملو توکان ڏاڍو متاثر ٿيو آهي. تو جهڙا ماڻهو تمام گهٽ اسان جي لاڪ اپ ۾ آيا آهن. اسان توکي ڪڏهن نہ وساريندا سين. اسان کان جيترو پڇي سگهي ٿو، توسان تعاون ڪريون ٿا ۽ اسان جي خواهش آهي تہ اسان وس پڄندي وڏ ۾ وڏ تنهنجي خدمت ڪريون." آءٌ ان جي ڳالهائڻ مان غلط فهمي جو شڪار ٿي ويس تہ شايد آءٌ آزاد ڪيو پيو وڃان انهي ڪري هو اها ڳالهہ پيو ڪري. پر يڪدم منهنجي غلط فهمي دور ٿي ويئي، جڏهن هن چيو تہ "تون نوجوان آهين ۽ جواني ۾ شادي يا ......" مونکي ڪاوڙ اچي ويئي "يا" جي اکر تي. "آخر هتي هي سڀ درندا عورت کي زال يا مريت جي نظر سان ئي ڇو ٿا ڏسن. عورت جو مرد سان ٻيو رشتو ٿي نہ ٿو ٿي سگهي ڇا؟ هو اهو ڇو ٿا سوچين تہ هر مرد يا نوجوان بس هر وقت جسم جي خواهش جي چار ۾ ئي ڦاٿل رهي ٿو. پر اهو سڀ ڪجهہ مون هن کي ڇيو ڪونہ صرف سوچيو ۽ ڪاوڙ کي پي ويس.

هو چئي رهيو هو ”انهي ڪري هو جيڪي عورتون آهن، تن مان سڀ ڪان ننڍي تنهنجي ڪولي ۾ موڪليون ٿا. ٻاهرين لائيٽ وسائي ٿا ڇڏيون. سندس وڏي راضي ٿي ويندي آهي. تو وٽ پئسا آهن، تن مان ٽيهه روپيا ڏي. ويهه روپيا اسان پاڻ وٽ رکندا سين، پنج روپيا پوڙهي کي ۽ پنج روپيا چوري کي.“

مون چيو ”ڇا اهي عورتون هتي پيشو ڪرائڻ ايندڀون آهن؟ ۽ هي لاڪ اپ آهي يا چڪلو؟“

”نه نه هنن چيو ته اسان کي اڄ رات ٻاهر ڊرسايو. ظاهر ڳالهه آهي. اهو ڪم غير قانوني آهي پر پئسا وٺڻ سان اسان ڪجهه رعايتون ڏيندا آهيون. پئسا هنن وٽ ڪونه هئا. اسان پئسن جي حاصلات جو طريقو ٻڌايو جنهن تي هو هڪدم راضي ٿي ويون آهن.“

منهنجي ذهن ۾ ڪجهه ڏينهن اڳ سنڌي عورت وارو واقعو ڦري وڃي ٿو، منهنجو دماغ ٺهڪڻ لڳي ٿو. ذهن ۾ انسان جي بيوسي تي جيڪيون ٻرڻ لڳن ٿيون، آءٌ بوليس واري کي چڙٻ جي بجاءِ چوان ٿو ”ساري (Sorry) آءٌ غريب آهيان.“

ڪوئنان، هڪ دوست آيو. چوڻ لڳو ”تنهنجو پاءُ چور ۾ مليو هو. تنهنجي باري ۾ صرف ايترو پڇيائين ته جيئرو آهي نه؟“

مون چيو ”ها.“

ان تي چيائين ”پوءِ پرواهه ناهه جيل ۾ وڃڻ مڙس لاءِ عيب ڪونهي. ڪيترا ماڻهو خسيس ڳالهين تان جيل ۾ ويندا آهن، پر اسان کي خبر آهي ته عبدالواحد هڪ عظيم مقصد لاءِ جيل ۾ ويو آهي، تنهنڪري اسان کي نه ڏک آهي ۽ نه شرمندگي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي پورهيت پاڻ جي اها ڳالهه ٻڌي، منهنجي دل انتهائي طاقت محسوس ڪرڻ لڳي. منهنجي اکين ۾ سنڌ جي روشن آئيندي جي جوت جلي پيئي. منهنجو پاڻ مون کان ننڍو آهي. منهنجي ٻاهر رهڻ ۽ سياست ۾ شامل رهڻ ڪري مائٽن جي پرگهور جي پوري ذميواري مٿس رهي آهي. هن نهايت جفاڪشي ۽ محنت سان انهيءَ ذميواري کي پورو ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. ننڍي عمر ۾ ئي هو هڪ وڏيري وٽ سرڙيو هاري بڻجي ويو ۽ اڄا تائين هاري آهي. اڻ پڙهيل ۽ سنڌ جي انتهائي پسمانده حصي سان تعلق رکڻ ڪري هن ۾ سياسي شعور جي پيدا ٿيڻ جو سوال ئي پيدا ڪونه ٿي ٿيو. ليڪن هي حيرت ناڪ ڳالهه آهي ته سياسي هلچل ۾ هن کي مونکان اڳ ۾ جيل ياترا ڪرڻي پيئي، زيديءَ واري اغوا جي سلسلي ۾، عوامي حڪومت منهنجي انتهائي شريف ۽ سادي والد ۽ منهنجن ٻنهي ننڍين ڀائرن کي ڏن مهينن لاءِ گرفتار ڪرايو. انهي جيل ۾ هنن جنهن همت ۽ بهادري جو ثبوت ڏنو، تنهن سنڌ جي عوام جي تاريخي همت تي منهنجي ويساهه کي پڪو ڪري ڇڏيو. اهي ٽيئي مهينا آءٌ روپوش هوس ۽ پيا گهر جا ٽيئي مرد ياتي جيل ۾ هئا. پويان گهر ۾ صرف والده، ڀاڄائي ۽ هڪڙي ننڍڙي ڀيڻ هيون. نه آءٌ ان پوزيشن ۾ هوس جو گهر جون مالي گهرجون پوريون ڪري سگهان ۽ نه وري پارٽيءَ کي ايترو فڪر هو. ليڪن انجي باوجود نه منهنجي ارادي ۾ لوڏو آيو ۽ نه ئي منهنجي والد ۽ ڀائرن ئي منهنجي نشاندهي ڪئي. منهنجي والده ۽ ننڍڙي معصوم ڳڏيءَ جهڙي خوبصورت ڀيڻ زيني ويچاري ٻالڪڙي ٻڪ ۾ ويلا ڪاٽيندڙيون رهيون. انهي جيل منهنجي ڀائرن ۾ نه رڳو همت ۽ بهادري پيدا ڪئي، پر ان سان گڏ منجهن ڪجهه سياسي شعور به پيدا ڪيو.

دوست جي واتان ياڻ جي ڳالهه ٻڌي، مون کي امان ياد آئي، جنهن جي نظر ۾ آءٌ اڃا ٻار آهيان. ۽ جڏهن ڪوٺ ويندو هوس تہ مونکي هنج ۾ سمهاري لولي ڏيندي هئي. سنڌ ۾ جڏهن سياسي گرفتاريون ٿينديون هيون، تڏهن امان ڪونہ ڪو ماڻهو ضرور موڪليندي هئي، جيئن اهو منهنجي خبر وٺي اچي تہ آءٌ بچيو آهيان يا نہ. خبر ناهي هن گرفتاري جو ٻڌي مٿس ڇا وهيو واپريو هوندو! مونکي زندگيءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ ۽ شايد واحد پيار ماءُ جو ئي مليو آهي. سال ٻن کان سندس صحت، واريءَ جي ڀت وانگر ڪرڻ لڳي هئي. تنهنڪري سندس اصرار هو تہ آءٌ جلدي شادي ڪريان. مون بہ سوچيو تہ آءٌ سندس ڪابہ خواهش پوري ڪري نہ سگهيو آهيان، سو سندس اها خواهش ضرور پوري ڪريان. پر حالتن اهڙي هنڌ تي پهچائي ڇڏيو، جو آءٌ ٻہ ڏينهن بہ گهر ۾ رهي نٿي سگهيس. ان ڪري هن وقت تائين سندس اها ننڍڙي خواهش بہ پوري نہ ٿي سگهي آهي. اڄ خبر ناهي تہ سندس ڇا حال آهي ۽ سڀ کان وڌيڪ جيڪا ڳڻتي منهنجي باري ۾ کيس لڳل آهي، تنهن سندس صحت تي ڪهڙو اثر وڌو هوندو؟ ڇا پنهنجي ماءُ کان سواءِ آءٌ ڪنهن ٻي اک جو بہ تارو آهيان ۽ ٻيون بہ ڪي آسروند اکڙيون منهنجي راهہ تڪينديون هونديون؟ ان باري ۾ آءٌ ڪجهہ چئي نٿو سگهان. جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ مون کي پنهنجي گرفتاري جو هن ڪري افسوس آهي، جو آءٌ پنهنجي گهر وارن لاءِ بہ ڏچي جو ڪارڻ ٿي پيو آهيان.

* * *

ڪالهہ آخري پڇا ڳاڇا ٿي. ان سان گڏ سنڌي ٽائي جي ايس. ايچ. او ٻڌايو تہ منهنجو ريمانڊ چوڏهن ڏينهن جو آهي، جيڪو پنجويهين تي ختم ٿي ويندو. لاڪ اپ ۾ اچڻ کان پوءِ پهريون ڀيرو ريمانڊ جي مدت جي باري ۾ خبر پيئي نہ تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ سڀ ساٿي بي خبر هئاسون ته ڪيترن ڏينهن جو ريمانڊ آهي. اها ڳالهه سوچيندي، پسونڪي تحريڪ جــي هڪ بنهه ڪمزور پهلوءَ جو احساس ٿيو: اسان عوام ۾ بهترين آرگنائزيشن پيدا نه ڪري سگهيا آهيون. ان ڳالهه کـان انڪار ڪرڻ خود فريبي جي برابر آهي. ليڪن پارٽين ۾ هڪ ڳالهه هوندي آهي. سرڪاري محڪمن ۾ پارٽي خلاف هلندڙ منصوبن جي واقفيت: ان لاءِ گورنمينٽ جي مختلف محڪمن ۾ پارٽيءَ سان وابسته ماڻهو رکيا ويندا آهن. جيڪي ميونسپالٽيءَ کـان وٺـي سيڪريٽريٽ تائين موجود هوندا آهن. ويندي انٽيليجينس ۾ به پارٽين سان وابسته ماڻهو ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ موجود هوندا آهن ۽ اها ڳالهه انتهائي اهم آهي. الجزائر جي ”جميله“ جي باري ۾ مون ڪٿي پڙهيو آهي ته اها الجزائر ۾ فرانسيسي انٽيليجنس جي ڊئريڪٽر جنرل جي ڌيءُ هئي. خود ڊئريڪٽر جميله جي سرگرمين مان پوري ريت واقف هو. آخري پيرو گوريلن متعلق اهم ڪاغذات فائيل مان ڪڍي پچي وڃڻ جو موقعو خود ڊئريڪٽر جنرل ڪيس موجود ڪري ڏنو هو.

چيڪوسلواڪيا تي هٽلر جي قبضي خلاف چيڪ قوم پرستن جي خفيه تنظيم جي سربراهيءَ چيڪوسلواڪيا جي محڪمه سراغ رسانيءَ جي سربراه جنرل موراواڪ ڪئي. هيءُ اهو ماڻهو هو جنهن ان ڳجهي معاهدي کي ظاهر ڪيو، جنهن تحت هٽلر چيڪوسلواڪيا کي جنگ ۾ شريڪ ڪيو هو. پر اڄ ان عظيم ۽ لافاني انسان جي باري ۾ تمام گهٽ مواد ملي ٿو، ڇو ته بدقسمتيءَ سان هو شايد ڪميونسٽ نه هو.

ليڪن اسانجي حالت اِها آهي، جو مقامي پوليس ۽ مقامي عدالت مان اسان کي هڪڙي ماڻهوءَ جي ريمانڊ جي مدت جي خبر نه ٿي پئجي سگهي. هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ذهني ۽ نظرياتي طرح سنڌ ۾ انجي تاريخي پس منظر ۾ ان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاندار ۽ روشن مستقبل جي تعمير لاءِ اسان وسيلن جي اڻاٺ جي باوجود ڪافي اڳتي وڌي آيا آهيون. اسان سنڌ جي حقن جي حاصلات جو آواز سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو آهي. سنڌ ۽ سنڌيت جي جذبي کي ديس واسين جي دلين ۾ لطيف جذبي کي جيئن منتقل ڪرڻ ۾ اسان ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. اسان هن ملڪ ۾ پنهنجو ڪيس بهترين دليلن سان پيش ڪيو آهي، جو پاڪستان جو ڪوبه دانشور انهن دليلن جو ڏوڙ ڪري نه ٿو سگهي. اسان سنڌ جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ڪنهن انوکي گيت جي گونج پيدا ڪئي آهي، جنهن ۾ مادر وطن جي تاريخي تسلسل ۽ هن ڏتڙيل ڏيهه جون صدين جون صدائون ٻڌڻ ۾ اچي سگهن ٿيون. پر انجي مقابلي ۾ انهي پوري مواد کي، انهيءَ ساري بيداريءَ کي، انهي لطيف جذبي ۽ تاريخي صدا کي هڪ تعمير، هڪ ڪاروان ۽ هڪ قومي نغمي جي صورت ڏيئي نه سگهيا آهيون. سنڌ جي عوام جي لافاني طاقت ۽ غيرت منديءَ کي فولادي گولو بنائي، دشمن جي قلعي تي اڇلائڻ جو ڪم انجام نه ڏيئي سگهيا آهيون. سنڌ جي قومي تحريڪ سان همدردي رکندڙ ماڻهن جي وچ ۾ هڪ مسلسل ۽ لڳاتار لاڳاپو ۽ ڳانڍاپو پيدا نه ڪري سگهيا آهيون. هن وقت اسان جو سڀ کان وڏو ۽ اهم فرض آهي، سنڌ ۾ بهترين خيال ۽ سچائي جي جذبي سان ڀرپور ذهين آرگنائزيشن ۽ تنظيم هلائڻ.

دوستن کي انهي ڳالهه تي سوچڻ گهرجي ته هي ڪهڙي تنظيم آهي، هيءَ ڪهڙي تحريڪ آهي، جنهن کي اها به خبر نه ٿي پئجي سگهي ته ان جو ورڪر ۽ ميمبر ڪهڙي ٽالي ۾ پيو آهي ۽ گهڻن ڏينهن جو ريمانڊ اٿس. سندس حالت ڪيئن ٿي گذري؟

پارٽين کي خصوصي طرح سرڪاري محڪمن ۾ هڪ وسيع قسم جو ڄار وڇائڻ گهرجي، جنهن جا ماڻهو ذري پرزي

جون خبرون عوام کي پهچائيندا رهن. بي صورت ۾ ڪابہ تحريڪ اڳتي وڌي ڪونہ سگهندي.

سياڻي مونکي هتان ڪيڏي ويندا. ڪيڏانهن؟ سو چئي نہ ٿو سگهان. اڄوڪي پوري ڏينهن ۾ ڪوبہ ساٿي ملڻ ڪونہ آيو. مونکي پنهنجي منزل معلوم آهي. ليڪن سرڪار جي منشا ڪهڙي آهي، سا منهنجي سامهون واضع نہ ٿي سگهي آهي. گرفتاريءَ وقت اڳ جي هلندڙ افواهن مطابق مون پاڻ کي هر قسم جي حالات کي منهن ڏيڻ لاءِ ذهني طرح تيار ڪري ڇڏيو هو. ان لاءِ ڪنهن بہ پريشاني يا گهبراهٽ جو سوال ئي پيدا نہ ٿو ٿئي. ڪجهہ ڏينهن اڳ ناز سناڻي ۽ قمر جويو آيا هئا. انهن جدا جدا مختلف سوال پڇيا. تڏهن ڪين ٻڌايم تہ شيخ مجيب الرحمان چيو هو تہ، ”اسانکي چڱائي جي اميد آهي ۽ برائي کي برداشت ڪرڻ جو حوصلو اٿئون.“ سا چيو جواب منهنجو بہ آهي. منهنجي گرفتاريءَ وقت شاگردن جيڪو احتجاجي بائيڪاٽ ڪيو هو، سو شاگردن جي باهمي اختلافن جي نذر ٿي ويو، ۽ هو گورنمينٽ کان مطالبو مڃائڻ کانسواءِ بائيڪاٽ جو فيصلو ختم ڪري ويا. ان مان سرڪار کي فائدو پهتو ۽ شاگردن کي نقصان. شاگردن متعلق گورنمينٽ تازي ورتو تہ هنن ۾ وڏيڪ تحريڪ جي نہ طاقت ۽ نہ وري اتحاد آهي.

تنهن ڪري آئينده سندن ڪنهن بہ گوڙ تي ڌيان ڏيڻ جي ضرورت ئي ڪانهي. ٢٦ اپريل ١٩٦٠ع (سينٽرل جيل ڪراچي):

رات ڏکوئي ٿيندي پيئي وڃي. منهنجي چوڌاري قيدين جو جهنگل پکڙيو پيو آهي. هي سڀ ڪچا قيدي آهن، جيڪي اخلاقي جرمن ۾ قيد ٿيا آهن. جيل جي سناٽي کي ڪنهن وقت چوڪيدارن جا آهي نڪاءَ ٽوڙين ٿا، جيڪي هو وقت ٻڌائڻ لاءِ هڻن ٿا. رات جو جاڳندڙ ڪراچي بہ هن وقت ساٿي ٿي ڍهي پيئي آهي. وارڊ نمبر ١٠، ڪراچي جيل ۾ بند وارڊ کان پوءِ بدنام ترين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رڻ آهي، تنهن ۾ آءٌ جاڳي رهيو آهيان. سڀيئي ڏينهن جا ٿڪل
دي ننڊ ۾ الوٽ آهن. چوندا آهن ته ننڊ ڦاسيءَ تي به اچي
ندي آهي. هنن قيدين کي ڏسي مونکي محسوس ٿيو ته واقعي
ڻ ڦاسي جي تختي تي به اچي سگهي ٿي. پر مونکي ننڊ ڇو
تي اچي. مولانا 'آزاد' لکيو آهي ته، "جڏهن ڪائنات سمهندي
ي، تڏهن مان جاڳندو آهيان." گهٽ ۾ گهٽ اج جي رات
ءُ به مولانا وانگر آهيان.

اج صبح جو جڏهن سٺي لاڪپ مان ڪڍيو هئائون،
، وقت خبر پيم ته ڪراچي وٺي وڃي رهيا آهن. ريل ڪار
ڪجهه اهڙا چهرا به نظر آيا، جيڪي هوندئن ته هٿ چمندا
نا، ليڪن منهنجي هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ مٿان پوليس ڏسي سلام
ڪرڻ کان به لهرائي ويا. ان وقت منهنجي دل ۾ سنڌي قوم
ي بي مروتيءَ جي سوچ ئي پيدا نه ٿي. ڇو ته مونکي خبر آهي
هن قوم کي صدين کان ايترو ته ماريو، ميسايو، چچريو ۽
بپاتيو ويو آهي، جو بيڙهين کان هن جي ذهن ۾ هڪ قسم
و هراس پيدا ٿي پيو آهي. سنڌ جي غريب پورهيت عوام کي
يسائڻ، دٻائڻ، چچرڻ ۽ چيپاٽڻ ۾ ڌارين سان گڏ پنهنجن به
پور حصو ورتو آهي. هتي وڏيري، وڏيري جي طاقت کي ٽوڙڻ
ي ڪوشش ڪئي آهي. هتي پير، پير کي مارائڻ لاءِ سندرا
ا آهن. هتي مير، مير کي مليياميٽ ڪرڻ ۾ ڌارين جي چاپلوسي
ڪئي آهي. هتي هاريءَ، هاري کي ڪچلڻ ۾ طاقتور جو مطلب
ورو ڪيو آهي. اهڙيءَ ريت سنڌ جي اندر هڪ قسم جو
حساس ـ ڪمتري جو قومي مرض پيدا ٿي پيو آهي، جيڪو
ندگيءَ جي قدرن جي عمارت کي اُڌوهيءَ وانگر کائي رهيو
هي. اهو ئي سبب آهي، جو سنڌ جو ماڻهو پوليس کي ڏسي
راسجي ويندو آهي، ۽ ٻه چار پوليس وارا پوري ڳوٺ جي ماڻهن
بي عزت لاهڻ ۾ ڪابه هٻڪ محسوس نه ڪندا آهن. ان ساري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماجرا ۾ ڏوهه منهنجي سون-ورني ڌرتيءَ جي معصوم ۽ مظلوم عوام جو ناهي. ڏوهه منهنجو آهي. ڏوهه هر انهيءَ باشعور ماڻهو جو آهي، جنهن هن سماج ۾ عوام کي متحرڪ ڪرڻ جي فرض کان ڪوتاهي ڪئي آهي. دوستن جي توجه نه ڏيڻ تي منهنجون نگاهون هنن جي دل جي گهراين ۾ لهي ويون. اِها دل جيڪا بلڪل جهڙي پاڪ آهي، سا زخمن سان چور هئي. واپسيءَ ۾ منهنجون نگاهون انهن ڦٽن مان ٽمندڙ رت سان ڀرجي ويون.

انهن سوچن ۽ ويچارن ۾ چئن ڪلاڪن جو سفر ختم ڪري سنڌي ڪورٽ ۾ ٽربيونل جي دروازي تي پهچي وياسون آءٌ پنهنجي هٿن ۾ هٿڪڙيون پائي ۽ ڪپڙن جي هڙ پيرن جي وچ ۾ رکي، دروازي تي بيٺو رهيس. صوبيدار اندر هليو ويو جتي هن کي چالان پيش ڪرڻو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ ٽربيونل جي جاءِ مان عزيز ڀنگوار ٻاهر نڪتو. هن مون ڏانهن ڏٺو ٿي ڪونه. مون کيس سڏ ڪيو ته هن موٽي اچي هٿ ملايو. ليڪن وڌيڪ خبرچار ڪرڻ کان سواءِ هليو ويو. سندس اهڙي رويي تي ڀريون ڀيرو منهنجي دل ڏک سان ڀرجي ويئي. سوچيم 'ڇا هي اهو عزيز آهي، جنهن جي فوٽن سان تعريفون لکيم جنهن کي سنڌ جو هيرو ڪري پيش ڪيم.' دماغ جواب ڏنو ته 'اهو عزيز ختم ٿي ويو. انهيءَ عزيز جي حوصلن ۽ ولولن کي يٿي شاهيءَ جي سري ڪانئي ڪوڪلو ڪري ڇڏيو.'

ايتري ۾ مبشر قيصراڻي وڪيل آيو، جنهن پڻ وڪالت نامن تي صحيح ورتي. ٻيو ڪوبه دوست نه آيو هو. مبشر قيصراڻي ڪراچي ۾ بيوس قومي قيدين لاءِ مدد جو هٿ آهي. نه معلوم هن غيور قوم پرست بلوچ ڪيترن قومي ڪارڪنن جا ڪيس اُڻيا آهن ۽ ڪيترن کي آزاد ڪرايو آهي. قيصراڻي کي ڏسي منهنجو ذهن چوٿين مارچ جي هيري ۽ پنهنجي پياري دوست ... لغاري ڏانهن ويو. مون سوچيو، ڪاش کيس خبر هجي

يا تہ هو ضرور اچي ها، پر آءٌ سواءِ افسوس ڪرڻ جي ٻيو
ڪجهہ سوچي نہ سگهيس. مون کي چالان کان واندو ڪري
چي عدالتي لاڪ اپ ۾ بند ڪيائون. اتي هاڻي مون کي خبر
پئي تہ مونکي سينٽرل جيل ڪراچي ۾ رکيو ويو وڃي. ڦيڪراڻي
کي چيم تہ "تون منهنجو تبادلو سکر ڪراءِ." پر هن چيو
."انهيءَ معاملي ۾ آءٌ مجبور آهيان."

عدالتي لاڪ اپ ۾ ڪجهہ نوجوان ٻيا بہ هئا جن ۾
ڪڙو ڪدڙو هو، جنهن کي قيدي ۽ پوليس وارا تنگ ڪري
رهيا هئا. لاڪ اپ ۾ بدبوءِ، گند ۽ چرس جي ڌپ سان دماغ
ي ڦاٽو. آهستي آهستي لاڪ اپ جي کولي ڀرجي ويئي.

ٽن شام جا پنج اچي ٿيا. نيٺ اسان کي لاڪ اپ مان
ڪڍي اچي جيل جي لاري ۾ هنيائون. لاري ڇاتل سچاتل
ستن تان ڊوڙندي رهي. لاريءَ ۾ اندرا تہ ماڻهو ڀريل هئا، جو
ڪ ٻئي جي مٿان مٿيا پيا هئا. ان سان گڏ چرس جي بہ ڌپ
ڳي پيئي هئي. مون صبح کان وٺي چانهہ بہ ڪانہ پيتي هئي.
اني تہ رهي پنهنجي جاءِ تي، لاريءَ مان لاهي اسان کي ماڙيءَ
، اچي ويهارياڻون. اتي هٿڪڙيون کولي سڀني جي تلاشي شروع
ڪيائون. تلاشي وٺندڙ پوليس وارو جڏهن مون وٽ پهتو، تڏهن
سامان جي تلاشيءَ سان گڏ کيسن جي تلاشيءَ دوران منهنجي
کيسي مان پئسا بہ نڪتا. اتي هن مون کي هٿڪڙي چماٽ
هائي ڪڍي. جيئن تہ آءٌ جيل ۾ پهريون دفعو آيو هوس.
ڀنڪري جهڙتي وغيره جي قانون کان بي خبر هوس، سو
بماٽ کائڻ جي باوجود بہ خاموش رهيس. آخر اتان واندو ڪري
ون کي آفيس ۾ هڪڙي ڪلارڪ وٽ وٺي ويا تہ هن ڪسي
ڪيڏانهن موڪليون. ڪلارڪ مڪڙ هو، تنهن کي جڏهن
علوم ٿيو تہ آءٌ سنڌي سياسي ورڪر آهيان، تڏهن هن مون کي
ٻورهين نمبر ۾ موڪلي ڇڏيو سورهن نمبر ۾ پهچڻ کان پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نه ماني ملي ۽ نه وري بي ڪا شيءِ. آخر هيڏانهن هوڏانهن نظر ڊوڙائيندي هڪڙي همراهه تي وڃي نظر پيئي، جيڪو جو هندو پئي نظر آيو. سو آءٌ رڙهي وڃي سندس پرسان ويٺس ته جيئن خبرون چارون ڪريون. خبر پئي ته همراهه مينگهو آهي ۽ ڪپري جو ويٺل. کوکرا پار تان بارڊر ڪراس ڪر جي جرم ۾ پڪڙيو ويو آهي. هن هند تائين پهچندي پوا ماري ماري سندس چوڏا ئي لاهي ڇڏيا هئا. سخت بيمار هـ سندس ذالو مورڙو هو. وٽس سگريٽ يا بيڙي به ڪانه هئم مون کيس هڪڙو پاڪيٽ سگريٽن جو ڏنو. پرسان بيو هڪ نوجوان ڇوڪرو هو، سو جتوئي هو ۽ لاڙڪاڻي جو ويـٺل اين. جي. وي هاءِ اسڪول جو شاگرد. هن کي ڪنهن ڇوڪر سان زوري ڪرڻ جي الزام ۾ ٻڌي آيا هئا. ٽيون سنڌي همرا حاجي جماڻي قاتلانه حملي جي الزام ۾ پڪڙيل هو. اصلي سـ شهر جو ويٺل هو، ۽ هن وقت ڪراچـي ۾ رهيو پئي. ڏا چالاڪ ۽ حرفتي، سندس چوڻ هو ته آءٌ شيخ اياز وٽ ڪا وقت منشي تي رهيو آهيان. انهن ماڻهن سان ملي هڪ قد جي پنهنجائپ محسوس ڪيم ۽ جيڪا ڊاريائپ جي ڇيڄي سار ڏينهن ڪان وڪوڙي ويٺي هئي، تنهن ڪان جند ڇٽي، ڪـ پالـي پالـي بيٺ ڪان پوءِ بڪ اچي ورايو. ڪپڙن جي هــڙ بسڪوٽن جا به پڙا هئا، تن مان هڪڙو کولي اسان چاري چٽا ڪائڻ ويناسين ئي مس ته ڪوليءَ جي پٺيل رڙ ڪئي. ”سـ قطار ۾ بيهو، اڙي بدمعاشو! سيدهي کيون نهين بيٺهتي.“ جهرند مرندي سڀ قيدي ٻن ٻن جي ٽولي ۾ قطار ڪري ويـه رهيا. هو سيني کي ڪٽي ٻاهر بيٺل جمعدار کـي چوڻ لـڳ ”٩٠ نوي هو گئي هين“ جمعدار چـيـو ”ٺيڪ“. اهڙيءَ ريـ سينٽرل جيل جي پهرين رات شروع ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢٧ اپريل ١٩٧٦ع

ساري رات جاڳڻ ڪان پوءِ، صبح ٻانگ ويلي اک لڳي ئي مس ته پٺاڻن گارڊن جي دسن سان سيني کي اٿاري، ٻيرڪ مان ٻاهر ڪڍيو. نه هٿ منهن ڌوئڻ لاءِ پاڻي ۽ نه وري هنگڻ جي جاءِ. بس جيئن ۽ جهڙي نموني اٿيا، تن سيني کي مال وانگر ڪاهي وچي ميدان ۾ وهاريو ويو. ٿوري دير ڪان پوءِ هڪڙي ننڍڙي لولي ۽ ربڙ جي پليٽ ۾ چانهه جي نالي جوشاندو ڏنو ويو، جنهن کي چانهه چوڻ دنيا جو سڀ ڪان وڏو ڪوڙ ٿيندو. مون کي ڪلهه ڪان بک هئي، سو انهيءَ ڪاڏي کي نعمت سمجهي کائي ويس. ڪجهه وقت ڪان پوءِ سيني جي هٿن ۾ ٻهارا ڏيئي ٻهاري ڪڍڻ ۽ وڏو ڪلرانو ميدان صاف ڪرڻ جو ڪم سونپيو ويو ۽ سيني ڪان جوتا لهرايا ويا سيني پنهنجي سامان جون هڙون پٺن تي ٻڌيون جيئن پناڻ ڪپڙو وڪڻڻ وقت ڪندا آهن مون به سامان پٺن سان ٻڌو چو ته وارڊ ۾ چوري ٿيڻ جو انديشو هوندو آهي پوءِ آءٌ به ٻهاري ڪڍڻ جي ڌنڌي سان لڳي ويس. ڪلاڪ ڪن ڪان پوءِ اوچتو محسوس ٿيو ته اکين اڳيان اونده اچي رهي آهي. چنگهن مان طاقت نڪرندي پئي وڃي ۽ دماغ پنواٽيون کائي رهيو آهي. پر هتي ساهي کڻڻ جو مطلب هو مڪراني پٺاڻن جون گاريون ۽ ڏنڊا کائڻ جنهن کان بچڻ لاءِ آءٌ ٻهاري ڪيندو رهيس ته اوچتو اٿين محسوس ٿيو ته آءٌ ڪري رهيو آهيان. پوءِ ان وقت خبر پيئي جڏهن پٺاڻ ڏنڊا هڻي چئي رهيو هو ته اٿو! سالا اودهر باهر چرس بيچتا هي ادهر مڪر ڪرتا هي. اڃان اها حالت هلي پئي ته مٿان هڪ جمعدار آيو. جنهن چيو ته ڪلهوڪن نون آيل قيدين کي ملاحظي لاءِ سپرنٽينڊنٽ صاحب گهرايو آهي. ملاحظو هن ريت ٿيندو آهي ته سپرنٽينڊنٽ صاحب اچي ڪرسيءَ تي ويهندو آهي ۽ هرهڪ قيدي (نئين آيل) کي

سڏيندو ويندو آهي. سندس وارنٽ ڏسي ڪجهه پڇندو آهي ته کهڙو ڪم ڄاڻين ٿو، ڇا ڪندو هئين وغيره وغيره. سپرنٽينڊنٽ جي اچڻ کان اڳ ڊاڪٽر ايندو آهي. جيڪو قيدي جو قد، وزن ڏسي جسم تي نشان وغيره لکندو آهي، مونکي جڏهن سپرنٽينڊنٽ جي اڳيان آندو ويو. ان وقت منهنجي حالت انتهائي خراب هئي. ڪپڙا مٽي سان پريل، ڏاڙهي وڌيل، جسم بکهر سان ڏهڪار.

سپرنٽينڊنٽ مون کان پڇيو ته ”ڇا ۾ آيو آهين؟“

”ڊي. پي. آر ۾!“

”ڇا ڪندو هئين؟“

”صحافي آهيان انسان گڏ سياسي ورڪر پڻ.“

”اڇا؟“

”ڪهڙي جماعت سان تعلق رکين ٿو؟“

”جيئي سنڌ محاذ سان.“ (اوهه)

”منهنجو عرض آهي.“

”چئو.“

”آءٌ سياسي قيدي آهيان. مونکي ١٦ وارڊ ۾ اخلاقي قيدين سان گڏ رکيو ويو آهي..“

مون کان مشقت ٿي ورتي وڃي. مونکي اخلاقي قيدين جي بجاءِ سياسي قيدين سان گڏ رکيو وڃي.“

”توهان ڪو نواب جو پٽ آهين ڇا، جو توکي مٽي تي ويهاريان؟ هل، هل! اڙي جمعدار هن کي وٺي وڃ.“

سپرنٽينڊنٽ سنڌي شفقت ميمڻ هو. جنهن جي لاءِ ٻڌو هوم ته حيدرآباد جيل ۾ جڏهن اچا اندر ٽريننگ هو ته يوسف لغاري وارن کي شراب وغيره به آڻي ڏيندو هو. ٻيو وڏي آفيسر ٿيڻ سان جيڪا تبديلي سندس ذهنيت ۾ آئي آهي تنهن جو ثبوت سندس رويي ۽ گفتگو مان چڱي طرح ملي سگهي ٿو. اهي سنڌي آفيسر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي ڪرسيءَ تي پهچن ٿا، سي حاڪمن ڪان وڌيڪ حاڪمن جا وفادار ثابت ٿين ٿا. هنن جي ذهن ۾ ڪميٽپ، خود غرضي، قوم ڪشي ۽ وطن فروشي جا جيوڙا ايترو ته وڌي وڃن ٿا جو هنن جي فرعوني دماغن ۾ پڇڙ دلين لاءِ قوم، وطن ۽ انسانيت جا سمورا جذبا ختم ٿيو وڃن. هنن کي اها به پرواهه نه ٿي رهي ته هو جن عهدن ڪرسين ۽ مرتبن تي پهتا آهن، سي انهن کي مفت ڪونه مليا آهن، ۽ نه وري خيرات طور اهي عهدا تقسيم ٿيا آهن. انهن عهدن، جاين، نوڪرين لاءِ بيشمار نوجوانن، مردن، عورتن ۽ پوڙهن قربانيون ڏنيون آهن ۽ اڄ به جيڪي نوجوان مرد ۽ عورتون پار ۽ پيدا مشڪل حالتن جي باوجود، وطن جي حقن جي حاصلات جي جنگ جوٽي ميدان ۾ وڙهي رهيا آهن، سي پنهنجيءَ ذات لاءِ نه پر پوريءَ قوم لاءِ وڙهن ٿا.

شفقت جهڙن فرعونن کي سمجهڻ گهرجي ته هو حاڪمن جي وفاداريءَ ۾ حد ڪان وڌي، نه صرف پنهنجن پر پنهنجي ايندڙ نسل جو مستقبل تاريڪ ڪري رهيا آهن.

٢٨ اپريل ١٩٧٦ع:

سپرنٽينڊنٽ سان ڪالهوڪي گفتگوءَ وقت جيل جي عملي سان هڪڙو جيلر اندر ٽريننگ هو، جنهن مون کي سڃاتو ٿي، پر ان وقت آءٌ کيس سڃاڻي ڪونه سگهيس. جڏهن سپرنٽينڊنٽ هليو ويو، تڏهن انهيءَ جيلر ڪلارڪ کي چئي، مون کي پاڻ وٽ گهرائي ورتو. جڏهن آءٌ هن سان مليس، تڏهن مون کيس سڃاتو ته هو سحر امداد جو ياءُ مجاهد بلوچ هو ۽ اسان جي صرف هڪ دفعي ميرپور خاص ۾ ملاقات ٿي هئي. هن شريف انسان هڪڙي مقدم سان گڏ مون کي جيل جي ڊاڪٽر وٽ موڪليو ۽ ڊاڪٽر کي هدايت ڪيائين ته هن ماڻهوءَ کي نه صرف دوا ڏئي، پر ان سان گڏ مڪمل آرام

لاءِ ٻن ڏينهن جي موڪل به لکي. ڊاڪٽر مون کي اي. پي. سي جـون ڪجهه پڙيون ڏنيون ۽ موڪل به لکيائين. پـر سائين مڪراني پٺيل ڊاڪٽر جـي موڪل کي مڃي ئي نه پيو. آخر جيلر صاحب هڪ پڪي قيديءَ کي گهرائي ١٦ نمبر جي انچارج کي هدايت ڪئي ته هـن ماڻهوءَ کي مڪمل آرام سان رکيو وڃي. ان جي باوجود بـه هنن مون کي بيرڪ ۾ سمهڻ ڪونه ڏنو ۽ ڪم وارن قيدين سان گڏ گهمائيندا رهيا، پر ڪم ڪونه ورتائون. رات جو ڪجهه ماني به چڱي ملي ۽ سمهڻ جي جاءِ به ٺاهوڪي هٿ آئي. اڄ صبح جـو وري ساڳي ڪار. البته هڪڙي بـي بيعزتي ٿي. اڄ ٻـن ڏينهن کان ڪاڪوس ڪونه ويو هوس، تنهن ڪري پڪل لوٽو هٿ ۾ کڻي پاڻي کڻڻ جي انتظار ۾ بيٺو هوس ته مڪراني پٺيل جي نظر مون تي پئجي ويئي. نظر پوڻ شرط هن مڙوڻ وانگر لوهه ڪئي ۽ مون کي ڌڪا ڏيندو ٻاهر ميدان ۾ وٺي آيـو. انهن ڌڪن ۾ سگريٽ، ماچيس، هٿ وارو لوٽو ڪيئي نه معلوم ڪٿي ڪريا. اڄ سهڪندو اچي قطار ۾ ويهي رهيس. ١٠ نمبر وارڊ جي ڪچن قيدين کان ڏهن ڏينهن تائين سارو ڏينهن ڪم ورتو ويندو آهي. چار چار ڪلاڪ پاڻي ڪونه ملندو اٿن. بيرين اگهاڙا سارو ڏينهن ڪنجهندا گڏهن وانگر ڪم ڪندا رهندا آهن. ٿورا هيڏانهن هوڏانهن ٿيا ناهن ته مقدمن ۽ پٺيلن جي لت، موچڙي، ڌڪي ۽ گار جو وسڪارو ٿيو ناهي.

صبح جو سوير اهي ڪچا قيدي قطار ۾ جوڙي جوڙي ٿي ويهندا آهن. انهن قطارن ۾ ڪين چانهه جي ناليءَ تي گڙ جو "جوشاندو ۽ ڦڙهي" جي ماني جهڙو (ٿر جي ٻوڙي جو ان جنهن جون مانيون ڪاريون ٿينديون آهن) ڪارو لولو ڏنو ويندو آهي. انهي شاندار ناشتي مان واندا ٿيندا ئي مس ته جيل جي هر وارڊ جو ڪم نه ڪو مقدم اچي ويندو. ننڍين جيل جو مقدم چوندو

”مون کي ٢٠ ماڻهو کپن“. باغيچي جو مقدم چوندو ”مون کي پندرهن ماڻهو کپن“. چڪر جو مقدم چوندو ”مون کي ٣٠ ماڻهو کپن“. اهڙي ريت انهن ڪجهه قيدين کي خرڪارن جي حوالي ڪيو ويندو آهي، ڏهن ڏينهن کان پوءِ وچي ڪجهه قيدين کي ١٦ نمبر مان ڪڍي چڪر ۾ رکندا آهن، جتي ڪم ۾ ايتري گهٽتائي ڪندا آهن، جو صبح شام چار ڪلاڪ ڪم وٺندا آهن. پاڻي وغيره جي ڪجهه وڌيڪ سهوليت تي ويندي اٿن. اڄهان آءٌ ١٦ نمبر ۾ هوس ۽ قطار ۾ وينو هوس. دل ۾ سوچيم پئي ته سڀني پئي چيو ته لاڪ اپ کان جيل ۾ وڌيڪ آساني آهي، پر هتي ته شيخن کي واهه جو پيٽ مليو آهي. اڄ منهنجو نمبر نئين جيل ۾ ٻهاري ڏيڻ وارن ۾ اچي ويو. مون کي جيئن ئي اٿارياڻون، مون پر ۾ ٻئل جمعدار کي ڊاڪٽر واري پرچي ڪڍي ڏيکاري. هن چيو چڱو تون وڃي نئين جيل ۾ آرام ڪر. آءٌ نئين جيل ۾ سنو ئي هوس ته مقدم وٺڻ آيو ته تو کي صوبيدار سڏي پيو. جڏهن آءٌ صوبيدار وٽ پهتس ته هن مون کي چيو سامان کڻي اچ تو کي سياسي قيدين سان گڏ رهائڻ جو حڪم مليو آهي. آءٌ سامان کڻي آيس. هڪ مقدم مون کي وٺي اچي ٢٢ نمبر بيرڪ ۾ ڇڏيو، جتي ڊاڪٽر اعزاز نذير سان گڏ ڪيترا بيا نعپ جا ڪارڪن، مزور ۽ ڪجهه بارڊر ڪراس جي ڪيس ۾ ترپا پئي رهيا پيا هئا، جنکي عام طرح ٿري فور جا چيو ويندو آهي.

(مئي جي مهيني جي ڊائري گم ٿي ويئي.)

١ جون ١٩٧٦ع:

اڄ اسان جي وارڊ ۾ پريڊ هئي. جيل ۾ پريڊ هڪ خاص اصطلاح آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سپرنٽينڊنٽ جو راڻونڊ. پريڊ جي ڏينهن سويرڙي قيدي پنهنجا بسترا ٻاهر ڪڍي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قطار ۾ ويهي رهندا آهن. بسترا ٻاهر ڪڍڻ جو شرط رڳو اخلاقي قيدين ۽ سي ڪلاس وارن سياسي قيدين سان لاڳو هوندو آهي. اخلاقي قيدي جيڪي اي يا بي ڪلاس ۾ هوندا آهن، انهن ۽ ساڳين ڪلاسن جي سياسي قيدين لاءِ ڪولين مان پنهنجا بسترا ٻاهر ڪڍڻ ضروري ڪونهي.

اسان جڏهن نمبر ٢٢ ۽ نمبر ٢٣ ۾ رهندا هئاسون، ان وقت بسترا وغيره پاڻ ڪڍندا هئاسون. ليڪن هن بارڪ ۾ جيئن ته بي ڪلاس وارا سياسي قيدي آهن، تن کي پڪا قيدي خدمت لاءِ مليل آهن، جن کي برداشتي چيو ويندو آهي.

اڄ صبح جو هتي جي برداشتين بسترا ڪڍڻ ۾ ڪجهه دير ڪئي ته ڊيوٽيءَ تي موجود پوليس واري انهن کي مار ڏيڻ شروع ڪئي. اها حالت ڏسي هتي جو ٻناڻ نوجوان مسٽر امان الله ڳاوڙجي پيو ۽ پوليس واري تي ڏاڍيون چڙٻون ڏنائين. هتي قيدين کي جانور کان به بدتر حالت ۾ رکيو وڃي ٿو. هر وقت پوليس واري جي ڳار ۽ موچڙي جو وسڪارو هوندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن قيدي ڪجهه جواب ڏيڻ جي ڪوشش به ڪئي ته ڪيس بند وارڊ ۾ موڪليو ويندو آهي. بند وارڊ ۾ شاوار مان اگهٽ ڪڍائي ورتو ويندو آهي. پيرن ۾ ڏنڊا پيل هئي، چوويهه ڪلاڪ بند رکيو ويندو آهي ۽ رات ڏينهن مقرر وقتن تي مار ڏني ويندي آهي. هتي هيءَ اصول آهي ته هر صورت ۾ قيدي مجرم آهي، ڏوهه هر حالت ۾ ان جو هوندو آهي. پوليس وارو يا اسٽاف جو ماڻهو، هر عيب، هر جرم ۽ هر ڏوهه کان ائين پاڪ هوندو آهي جيئن ملائڪ.

اسان کي دوست ٻڌائيندا هئا ته عدالتي تحويل ۾ وڃڻ کان پوءِ، قيديءَ تي سختي ۽ مارڪٽ ڪانه ٿي ٿئي. ليڪن منهنجو تجربو ٻڌائي ٿو ته جيتري مارڪٽ ۽ سختي جيل ۾ ٿئي ٿي، ان جو ڏهون حصو به لاڪ اپ ۾ ڪونه ٿي ٿئي، هتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيل جا عملدار عذاب جا ملائڪ آهن ۽ سپرنٽينڊنٽ-خدايا، تاريخ جي وحشت واري دور ۾ بادشاهه هر عيب کان پاڪ هوندو هو، موجوده دور ۾ صاحبِ اختيار هر عيب کان پاڪ آهي. تاريخ اڃا تائين ڏٺيل انسان جي تقدس کان پنهنجا صفحا بچائي نه سگهي آهي ان لاءِ هن کي اڃان گهڻو اڳتي سفر ڪرڻو پوندو، تمام گهڻو!

٧- جون ١٩٧٦ع (پنهنجي پناڻ قيدين جي گفتگو)

هڪ قيدي: ”آءٌ هڪ اهڙي قوم سان تعلق رکان ٿو جنهن جون روايتون پهاڙن وانگر قديم آهن. جنهن جي تاريخ ڪوهه هندوڪش وانگر مسلسل ۽ مربوط آهي. جنهن جي زبان، محبوب جي مرڪ کان وڌيڪ دل ڪش ۽ من موهڻي آهي. مون کي هي به چاڻ آهي ته منهنجي قوم هن وقت سياسي، ثقافتي، معاشي، ۽ لساني طرح محڪوم ۽ مغلوب آهي، پنهنجي قوم جي محڪوميءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ آءٌ قومي خودمختياري لاءِ جدوجهد ڪري رهيو آهيان. پر منهنجي اها جدوجهد مڪمل آزادي ۽ علحدگي جي رستي ڏانهن نه ٿي وڃي ۽ نه ئي آءٌ انکي اهڙي طرف موڙڻ چاهيان ٿو، ڇو ته آءٌ ايمانداريءَ سان سمجهان ٿو ته آءٌ هن وفاق کان ڌار ٿي زنده ۽ خوشحال رهي ڪونه سگهندس.“

ٻيو قيدي: ”آءٌ توهان جي آخري خيال سان متفق ڪونه آهيان. توهان جو چوڻ آهي ته آءٌ هن وفاق کان ڌار ٿي زنده ۽ خوشحال ڪونه رهي سگهندس. آءٌ صرف ايترو پڇڻ جي جرئت ۽ جسارت ڪريان ٿو، ته هن وفاق اڄ کان اڳ توهان کي زندگيءَ ۽ خوشحاليءَ جي ڪهڙي ضمانت ۽ حفاظت ڏني آهي. هي وفاق، هتي جي قومن جي حفاظت ڪرڻ ۾ ناڪام ويو آهي. هن ملڪ جي ناهيندڙن، ڪشميرين سان واعدو ڪيو هو

تہ اوهان کي هندوءَ جي ظلم کان نجات ڏياري ويندي ڇا انهيءَ واعدي جي پوراڻي ٿي؟

هن وفاق، حيدرآباد دکن جي مسلمانن کي ڀارت خلاف بغاوت تي اڀاريو ۽ کين يقين ڏياريو تہ اوهان جي حفاظت ڪئي ويندي. ڇا دکن جي مسلمانن جي حفاظت ٿي؟ بنگال جا ٧ ڪروڙ انسان هن وفاق ۾ شامل ٿيا، ۽ هن وفاق جي حاڪمن جي چوڻ مطابق انهن جي اڪثريت محب وطن پاڪستاني هئي. پوءِ جڏهن انهن محب وطن پاڪستانين تي بقول پاڪستاني سياستدانن جي ڀارت حملو ڪيو، تڏهن هي وفاق انهن کي ڪهڙو تحفظ ڏيئي سگهيو؟

پاڪستاني اخبارن جي چوڻ مطابق سنڌ جي ريگستاني علائقي ۾ هندوستاني فوج هڪ سال کان بہ وڌيڪ عرصو ظلم ۽ ستم ڪندي رهي، ان وقت هن وفاق انهن ماڻهن جو ڪهڙو بچاءُ ڪيو؟

”آءٌ يقين سان چوان ٿو تہ هيءُ وفاق هتي جي عوام جي جان، مال، عزت، آبروءَ، معاشي ۽ اقتصادي مفادات جو بچاءُ ۽ تحفظ ڪرڻ ۾ قطعي ناڪام ويو آهي ۽ اڳتي اهڙي شاندار قوم جي قديم روايتن، مربوط تاريخ ۽ مِن موهڻي زبان کي هن وفاق سان وابستہ ڪرڻ معنيٰ انجي خاتمي، تباهي، بربادي ۽ زبون حاليءَ جي دستاويز تي صحيح ڪرڻ.“ -

مون بنهي قيدين جي گفتگو ٻڌي ۽ آخر ۾ صرف مرڪيس.

٨- جون ١٩٧٦ع

”اي سنڌ! تون زندگي وانگر ازلي ۽ ڪائنات جو عظيم حصو آهين. تون صرف ڍنڍيون ۽ ٽوڙا، پهاڙ ۽ ٻيچرا، ٻنيون ۽ ٻارا، درياه ۽ نديون، چنڊ ۽ تارا نہ آهين،تون رڳو چيٽ جي

چانڊوڪي ناهين. تون رڳو وڻ ڦوٽ جي منڊ جا گلڙا ناهين.
ر تون هڪ اهڙي حقيقت آهين، جنهن کي ڪا فنا ڪانهي.
ون اها پيروي آهين، جا ازل کان هتي جي مارو جي رڳن
ر زندگي بڻجي ڊوڙي رهي آهي ۽ منهنجي لاءِ ته تون واهوندي
جو واءُ به آهين، جنهن مان مون محبوب جي چڳن مان اٿندڙ
ڪائي ڪنواري خوشبوءِ محسوس ڪئي آهي جنهن منهنجي
ڻ بدن ۾ امرت اوتي ڇڏيو آهي.

اي سنڌ! تون شاهد آهين ته تنهنجي پيدائش کان وٺي
ون ڪيئي مذهب متايا آهن، پر توسان لاتعلق لؤڏ، ۾ ڦيرو
ڪونه آندو اٿم. هڪ وقت آءٌ مظاهر فطرت جو پوڄاري هوس
ٻي وقت آءٌ آتش پرست هوس، ٽئي وقت آءٌ ٻوڌي هوس ۽
چوٿين وقت آءٌ مسلمان هوس. پر ڇا مون هر مذهب جي دعا
سارڻ سان گڏ تنهنجي ٻوليءَ ۽ لوليءَ کي وساريو؟

مون کي اڄ ڇهو وڃي ٿو ته آءٌ مذهبي قوم جو حصو
جي وڃان. جيڪڏهن مونکي مذهبي قوم جو حصو ٿي بڻجڻو
ي، ته آءٌ اهڙي مذهبي قوم جو حصو ڇونه بڻجان، جيڪو
ذهب آسمان تان لهڻ بجاءِ ڌرتيءَ مان ڪنيس وانگر ڦٽي نڪتو
جي. پر نه! منهنجو رشتو توسان ايترو ته اونهو آهي، جو مون
ذهبي دعائون ته وساري ڇڏيون. پر تنهنجي سيني تي سرجندڙ
ارئن ۽ پٽن جا ڏوهيڙا نه وساريا اٿم.

- جون ١٩٧٦ع .

اڄ ڪي دوست ٽربيونل ۾ حاضري تي ويا هئا. موٽڻ
ي هڪ حيرتناڪ خبر ٻڌايائون ته شفقت ميمڻ کي حيدرآباد
پروچن موچڙا هڻي مٿو ڦاڙي ڏند پٽيا، سڄاڻي ڇڏيو آهي.
واقعي جو پس منظر هن ريت آهي ته بلوچ ليڊر،
ر بخش مري جي ملاقات لاءِ به ماڻهو هوم سيڪريٽريءَ کان

اجازت وٺي آيا هئا. مسٽر مري، جڏهن ملاقات لاءِ ماڙيءَ تي
ويو، تڏهن اتي صرف هن سان هڪڙي ماڻهو کي ملايو ويو.
مسٽر مريءَ ان تي احتجاج ڪيو ته سپرنٽينڊنٽ شفقت ميمڻ
چيو ته اهو منهنجو انتظامي مسئلو آهي، تون ان ۾ دخل اندازي
ڪري نٿو سگهين. مسٽر مريءَ ڪجهه وڌيڪ چوڻ چاهيو ته
شفقت پنهنجي ترڙپائي واري عادت مطابق ڪيس چڙٻ ڏيندي
چيو، ”شٽ اپ!“ ايتري چوڻ تي مري ڪاوڙجي ويو ۽ شفقت
جي گريبان مان وٺي ٿونشن جو وسڪارو لائي ڏنائين، چئي
”تنهنجو پيءُ پڻو به مون سان انهيءَ لهجي ۾ ڳالهائيندڻ ڪونه ڳالهائيند
آهي، تون ڪير ٿيندو آهين ٽڪي جا نوڪر!“ خبر ان وقت
ته مسٽر مريءَ جي مار کان ڪن ماڻهن ترڙي سپرنٽينڊنٽ کي
بچائي ورتو. پٺي ڏينهن سپرنٽينڊنٽ صاحب راٺوند ڪندي وچ
انهيءَ وارڊ مان نڪتو، جتي بلوچ نوجوان بند آهن. نوجوانن
ميمڻ صاحب کي چيو ته صاحب! توکي اسان جي ليڊر سان
اهڙي نموني ڳالهائڻ نه گهرجي. ايتري چوڻ تي شفقت صاحب
گرم ٿي ويو ۽ بلوچن کي گاريون ڏيڻ لڳو. نوجوانن کيس
سوگهو ڪري اهڙو ته پڇيو، جو سنڌس مٿو ڦاٽي پيو، ڏند
پڇي پيا ۽ آخر ۾ بيهوش ٿي ويو.

اها ڳالهه بڌائي دوستن پڇيو ته ”تنهنجو رابو ڇا آهي؟
مون چيو ته جڏهن ون يونٽ حڪومت جي پهرين وزير اعظم
ڊاڪٽر خان صاحب کي لاهور ۾ ڇرو هڻي ماريو ويو، تڏهن
اها خبر وچي ڪن ماڻهن خان غفار خان کي ٻڌائي ته تنهنجو
ڀاءُ کي هڪڙي ريت ماريو ويو آهي. غفار خان چيو. ”چڱو ٿيو
قوم جي دشمنن ۽ غدارن جو حشر اهوئي ٿيڻ گهرجي.“ شفقت
سنڌيءَ جي حيثيت ۾ منهنجو ڀاءُ آهي، پر هن سنڌ جي قومي
تحريڪ سان جنهن نفرت جو اظهار ڪيو ۽ جيڪا فرعوني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روشن هليو، ان بنياد تي منهنجو جواب به اهوئي آهي جيڪو غفار خان جو هو.

(هڪ خط)

دوست ياءُ مير صاحب -

وقت ٢ وڳين رات جو

٩-٦-١٩٤٦ع

جيئي سندا!

توهان جي گرفتاري جو ٻڌي، ڏاڍو افسوس ٿيو هوم. هڪڙي تاريخ تي ڪن دوستن ٻڌايو ته توهان کي ڪلفٽن ٿاڻي ۾ ٽن مهينن جي ڊٽينشن تي رکيو اٿن. انهيءَ خبر پوڻ کان اڳ ۾ اسان کي گمان هو ته توهان کي ڪراچي جيل ۾ رکندا.

اڄ ماندل شر جا ٻه دوست سکر مان آيا آهن، تن ٻڌايو ته توهان کي سکر جيل جي سي ڪلاس ۾ رکيو اٿن. سکر جي سي ڪلاس جو ٻڌي ويتر ڏک ٿيو آهي.

انسان پاڻ جنهن حالت ۾ هوندو آهي تنهن جي ڪيس پوري پروڙ هجي يا نه، پر پنهن ساٿين ۽ دوستن جي تڪليف ۽ مصيبت جو ٻڌي منهنجي دل جو جهونا ڳڙهه جهڙي پوندو آهي ۽ منهنجو دماغ هن ظالمانه ۽ غاصبانه نظام جي بدترين شڪل ۽ صورت خلاف ٺهڪڻ لڳندو آهي. هن سنسار ۾ چند ماڻهو ئي ته اهڙا آهن. منهنجي لاءِ، جن کي آءٌ پنهنجو چئي سگهان ٿو. اوهان سان جيڪو رشتو آهي، سو ساٿي رفيق ۽ دوست کان مٿي آهي. اسان جي وچ ۾ جيڪو تعلق، جيڪو رشتو ۽ جيڪو ڳانڍاپو آهي، تنهنجي صحيح مفهوم ادا ڪرڻ لاءِ شايد دنيا جي زبانن ۾ ڪو لفظ استعمال ئي نه ٿيو آهي.

اسان هڪ ٻئي سان ملي نه صرف منزل ۽ ماڳ تي پهچڻ لاءِ هڪ قافلو ترتيب ڏنو آهي، پر ذهني، نفسياتي ۽ روحاني هم آهنگي جو لازوال خزانو حاصل ڪيو آهي. اهڙي هم آهنگي جذهن وجود ۾ ايندي آهي ته هڪ اهڙو لافاني نغمو ۽ گيت ڪائنات ۾ ايرڻ لڳندو آهي، جنهن جا سر نه آسمانن ۾ ٻڌا ويا ۽ نه وري زمين ٿي ڪڏهن انهن جي مناس ۽ دل ڪشيءَ کان واقف ٿي تي آهي.

هڪ دفعي شوڪت سنڌيءَ سان ڳالهه ٻولهه ڪندي چرچي طور ڪيس چيم ته منهنجي نظر ۾ هن نندي ڪنڊ ۾ جيڪو به ماڻهو مولابخش جو مخالف (دشمن) آهي، سو سنڌ جو خيرخواه ٿي نٿو سگهي. ان تي شوڪت صاحب ناراض ٿي پيو هو ته توهان وٽ رڳو دوست نوازي آهي. خير اها ڳالهه ائين اچي ويئي، ان سان توهان منهنجي جذبن جو اندازو لڳائي سگهو ٿا. تازي ڳالهه ته پهرين جولاءِ کان منهنجو ڪيس باقاعدي هلندو ۽ افواهه آهن ته هوم ڊپارٽمينٽ مان ٽريبونل کي هدايت پهتي آهي، ته پنجن ماڻهن کي ٣-٣ سال سزا ڏني وڃي. انهن پنجن مان هڪ ابراهيم منشي ۽ ٻيو آءٌ آهيان، باقي ٽي ٻيا آهن. اها ڳالهه تصديق ٿيل ناهي، پوءِ به اسان ذهني طرح بلڪل تيار آهيون. ڪراچي جو سي ڪلاس مڙيئي ٺيڪ آهي، جو هتي ايتري گرمي ڪانهي. وڏيڪ آنند، ٻيو سڀ خير آهي! سلام سڀني سنگت کي چوندا.

هتان کان محترم منشي صاحب جا سلام تو سان گڏ سڀني سنگت کي عرض آهن.

عبدالواحد آريسر،
سينٽرل جيل ڪراچي، وارڊ ١٣

١١ جون ١٩٧٦ع

اڄ وارڊ ۾ مشهور مزدور ليڊر ڊاڪٽر اعزاز نظير آيو. ڊاڪٽر جي اچڻ سان سياسي بحث شروع ٿي ويو، جنهن جو عنوان هو ”پاڪستان ۾ قوم پرست ۽ ڪميونسٽ طاقتن جو مستقبل“ گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ سڀ ڪامريڊ هن نتيجي تي پهتا ته جيستائين پاڪستان جون سڀ ترقي پسند قوتون متحد نه ٿيون ته هتي به انهن جو حشر اهو ٿيندو جيڪو انڊونيشيا، چلي ۽ بنگلا ديش ۾ ٿيو. مسٽر ڀٽو اليڪشن کان پوءِ تمام رجعت پسند پارٽين کي پاڻ سان ملائيندو ۽ انهيءَ اتحاد جو بنيادي ڪارڻ هو اهو بڻائيندو ته ڪميونسٽن ۽ ملڪ دشمن عناصر کي ختم ڪرڻو آهي. اهڙي اتحاد کان پوءِ هو آمريڪي ۽ چيني پٺڀرائي جي آڌار تي هڪ وڏو قتلام ڪرائيندو. انهي وڏي قومي حادثي کان بچڻ جي هڪ ئي صورت آهي ته پاڪستان جي ترقي پسند قوتن کي گڏيل پروگرام تي متحد ڪيو وڃي.

ڇا پاڪستان جي حڪمرانن ۾ اجا ايتري سگهه آهي؟ ڇا پاڪستان جي جاگرافيائي ۽ سياسي صورت حال اهڙي آهي جيڪا چلي ۽ انڊونيشيا جي هئي ان تي اسان کي سوچڻو آهي.

١٢ جون ١٩٧٦ع

رات جا ٽي ٿيا آهن. سڀ ساٿي ننڊ ۾ الوٽ آهن. منهنجي اکين کان ننڊ رسي ويٺي آهي. آءُ دماغ جي گرمي کان بستري تي ڦٿڪان پيو. منهنجي سامهون دنيا جي بدقسمتن جي تاريخي انجام جا صفحا لکيا پيا آهن. ڪٿي مسوليني ءَ جو لاش پيو آهي ۽ ماڻهو متانس ٿڪون اڇلائي رهيا آهن. ڪٿي هٽلر باهه جي ڇپن ۾ وڪوڙجي ويو آهي. ڪٿي محتاج بڻجي يوسف برنڊڙ سگرين سان پنهنجي جسم کي ڏنڀائي پيو. ڪٿي

زانسڪو چتي ڪتي وانگر پنهنجي جسم تي رانپوتا پاٿي رهيو
آهي. ڪتي ساراراز ۽ تـوجـو عـوام جـي نوڪرن ۾ آهن. آ
سوچيان وينو، ڇا پتي جو انجام به ان ڪان مختلف ٿيندو؟ پڻ
پاڪستان، جو بزدل ۽ مڪار ڊڪٽيٽر، جنهن نه معلوم ڪيتر
مائيءَ لال رت ۾ وهنجاريا آهن. ڪيترين عورتن جون ڳاٽن
بيعزتيون ڪرايون آهن. ڪيترين آسروند ا ڪڙين ڪان اڳ آيا
چنڊ ڦري ورتا آهن. جنهن نوجوانن تي جيل ۾ هوندي به نوا
ڪيس ڪرائي، عدالتن جي تقدس جي منهن تي ٿڪي، مائو
کي غير معينه مدت لاءِ بند رکيو آهي.

اهـڙو واقعو هتي اڄ ٿيو. مسٽر امان الله پشتون ليڊ
ڪراچي جيل ۾ اڍائين سالن ڪان بند آهي. هن تي الزام آهي
ته هن اسلامي سربراهه ڪانفرنس کي ختم ڪرائڻ لاءِ هٿيار
سان ڀرپور هڪ اسڪيم تيار ڪئي هئي. انهيءَ الزام ۾ هـ
اڍائين سالن ڪان اڪيلو ڪراچي جيل ۾ آهي. اڍائي مهينا ا
۾ سپريم ڪورٽ هن جي ضمانت منظور ڪئي هئي، ليڪ
هيٺئين عدالت هن جي شوئرٽي قبول ڪرڻ ۾ اڍائي مهينا اهنگ
ڪئي. نيٺ ڪالهه هن جي ضمانت تي آزاديءَ جو آرڊر پهچ
هو ڏاڍو خوش ٿيو، سيني ساٿين ڪان موڪلائي، سامان ڪ
روانو ٿيو. جڏهن ماڙيءَ تي پهتو ته سپرنٽينڊنٽ ڪيس پڌايو
هوم سيڪريٽريءَ جو فرمان آيو آهي، جنهن مطابق بلوچستا
حڪومت اوهان کي ٽن مهينن لاءِ نظربند ڪيو آهي. صبحاڻي توها
کي سنڌ پوليس جي تحويل ۾ بلوچستان موڪليو ويندو. ه
ڇا ٿي ڪري سگهيو. اسان اڃا ٻاهر ئي ويٺا هئاسون ته موٽ
آيو. هن جي دل تي ان وقت جيڪا گذري هوندي سا ت
گذري هوندي، پر ويٺل سيني قيدين جي دل ۾ ڏک ۽ غصي
نفرت جا شعلا ڀڙڪڻ لڳا ته آخر ظلم جي به حد ٿيندي آهه
توهان هڪڙي انسان کي ايترو تنگ ڪريو ٿا ۽ پوءِ به ا

ان اها توقع ڪريو ته هو ملڪ جي سالميت ۽ بچاءَ لاءِ ڪوشش ڪري. آخر هو ملڪ جو بچاءُ ڪنهن جي لاءِ ڪري ا انهن حاڪمن لاءِ جيڪي حڪمراني جي هوس ۾ انسانيت رهي پنهنجي جاءِ تي حيوانيت جون به سرحدون پار ڪري يا آهن؟ ڇا انهن وڏي صوبي جي ماڻهن لاءِ جن جا نيش هتي ي مظلوم قومن جي رت سان ڀريل آهن؟ ڇا انهن لاءِ جن ي اخبارن ۾ چوريءَ جي عشق جي خبر مقامي قومن جي حتجاجي جلوس کان وڏيڪ جاءِ والاري تي؟

١٠ جون ١٩٧٦ع

اڄ هڪڙي ماڻهو کي ڦاسي ڏني ويئي. دوستن جو خيال و ته سپرنٽينڊنٽ کي درخواست ڏيئي اجازت وٺي ڦاسي جو نظر ڏسڻ گهرجي. انهن سيني ماڻهن جو جيڪي انسانيت ۽ ومي بقا جي جنگ وڙهندڙ آهن، مظلوم ۽ مجبور انسانن کي ظلم جي جنگ وڙهندڙ آهن، مظلوم ۽ مجبور انسانن کي ظلم جي بگهڙ جي ڇنبي مان آزاد ڪرائڻ جي جدوجهد ڪندي جيل ۾ آيا آهن، تن جو خيال هو ته هڪ انسان کي مرندو ڏسجي، هڪ انسان کي هن بربريت ۽ سفاڪيءَ سان ڀرپور سماج جي ڪڙي ڪيل ڦاسيءَ تي ڦٿڪندو ڏسجي. هڪ غيرتمند ۽ بهادر انسان کي هن بدبودار سماج جي پهريدارن ۽ محافظن جي روبرو موت جي واديءَ ۾ گم ٿيندو ڏسجي. ۽ ڏسجي تہ زندگيءَ جي ڪنوار ڪيئن نه موت جي وحشي ڇنبن ۾ تڙپي پنهنجي آڻ مڃي!

مون سوچيو ته جيڪڏهن اجازت ملي ويئي ته آءُ اهو نظر ڏسي ڪونه سگهندس. آءُ ڪنهن گيت جي تان کي ان ۾ ٽندي ڏسي نه سگهندو آهيان. آءُ ڪنهن جي زخمي مرڪ نه سي سگهندو آهيان. آءُ خواب جي گلاب جي پنکڙي کي

ڪومائل ڏسي نہ سگھندو آھيان. آءٌ ٻار جي ھٿ ۾ شيشي جو ڀڄڻ برداشت نہ ڪندو آھيان. سو ھڪ نرم دل ۽ ارادي جي علامت انسان جي زندگيءَ کي ائين اونداھين جي اٿاھ غارن ۾ گم ٿيندو ڏسي سگھندس؟ جيل جي ماحول منھنجي ذھن کي بار بار جھنجھوڙيو آھي، بار بار منھنجي ھانو ۾ ڏاڙھون جھڙا ڏنب پيدا ڪيا آھن. منھنجي تصورات جي ڪاڪ محل تي عربن وانگر منجنيق جا گولا وسايا آھن. منھنجي جيءَ جي جھونا ڳڙھ کي جھوريو آھي. جيل ۾ اچڻ شرط انسانيت جي جيڪا بيعزتي ۽ توھين ھتي مون ڏٺي، تنھن منھنجي سرير جي لونءَ لونءَ ۾ ھن معاشري، ھن ماحول ۽ ھن قانون کان بغاوت جي باھ ٻاري ڇڏي آھي. ھتي قيدي انسان نہ پر جانور آھي. ٻور ۽ ان کان وڌيڪ تہ شھر جو رولو ڪتو آھي، جنھن کي ھو ايندڙ ويندڙ پٿر ھڻندو آھي. ھتي بہ ساڳئي طرح قيديءَ کي سپرنٽينڊنٽ بند وارڊ موڪلڻ جا دڙڪا ڏيندو آھي. ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ ملاقات ۾ گوٽنائي ڪندو آھي. صوبيدار گاريون ڏيندو آھي. پوليس وارو ٺڏا ھڻندو آھي ۽ مقدم موچڙا! جيل ۾ اچڻ کان پوءِ قيدي لاءِ ٻاھرين دنيا بلڪل ختم ٿي ويندي آھي. عدالتون سزا ڏيڻ کانپوءِ وانديون ۽ بيپرواھ ھونديون آھن ھتي قيدي ندڙڪو، بيوس ۽ لاچار ھوندو آھي.

ھڪ ڏينھن آءٌ ڪوليءَ جي ٻاھران ويٺو ھوس. ڪجھ ڪچا قيدي ميدان ۾ ٻھاري ڏيئي رھيا ھئا. ھڪڙو جاڃمڙو بوڙھو بروچ ڪوليءَ جي پرسان ٻھاري ڏيندو اچي منھنجي پرسان مٿيو. مون ڪو ڌيان ڪونہ ڏنو. تاھم اھاڪي منھنجي نظر پوڙھي تي پئجي ويئي. ڏسان تہ ھو ماڻيءَ جو ڪريل گندو ٽڪرو کڻي ان کي چنبي ڦوڪي صاف ڪري کائي رھيو آھي، اھا حالت ڏسي مون کي ٻنواٽي اچي ويئي، منھنجي دل ڪنھن ٻيوھ وانگر بيحال ٿي روئڻ لڳي. منھنجو دماغ تڇڪڻ لڳو

۽ منهنجي ذهن جا ٽانڪا ٽٽي پيا.

قيدين کي ڪاڏو ايترو ته ناڪافي ڏنو ويندو آهي جو هو بکيائي رهندا آهن. هڪ دفعي هڪڙي قيدي ٻئي کـي ڏک هڻي ڪڍيو. جنهن کي ڏک لڳو هو سو ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جو خاص ماڻهو هو. هونئن عام طرح اهڙي مجرم کي بند وارڊ ۾ موڪليو ويندو آهي، پر جيئن ته هي معاملو ڊپٽي صاحب جي وقار جو هو، تنهن ڪري هن حڪم ڏنو ته مجرم کي مادرزاد اگهاڙو ڪري، سندس منهن تي دانگي ملي، ڪڇيءَ ۾ ڪتي وانگر سنگهر وجهي پورو جيل گهمارايو. اسان جي وارڊ ۾ به وٺـي آيا. اهو منظر ڏسي مون ائين محسوس ڪيو ته پوري دنـيـا جي شيشي جون ڪرچيون، منهنجي دل ۾ چڀي وييون. آهن.

هڪ ڏينهن آءٌ تاريخ تي ويس ٿي، ڪجهه وقت ماڙي ۾ انتظار ڪرڻو پيو. اهو ڏينهن قيدين جي ملاقات جو ڏينهن هو. چاريءَ کان ٻاهر ماڻهن جو هشام ۽ اندر قيدين تي پوليس وارن جون گاريون ۽ ڏڪا ڏسي مون سوچيو ته ڇا هن جـو علاج سياسي ۽ سماجي انقلاب کان سواءِ ممڪن آهي؟

شيخ مجيب جي شهادت تي تبصرو ڪندي هڪ ڪامريڊ مون کي چيو هو ته جيڪڏهن پاڪستان مان ويندڙ سٺ هزار فوجين کي مجيب گوليءَ مان ڪڍائي ها ته اهو حادثو ڪونه ٿئي ها. آءٌ ڏکي ويو هوس، اهو ٻڌي.

١٦ جون ١٩٧٦ع

اڄ وري آءٌ اڪيلو آهيان. اڄ مونکي سوچڻ ۽ پنهنجي سفر جي پيچرن تي نظر وجهڻ جو موقعو مليو آهي. اڄ مون کي اونداهي رات ۾ زخمي پيرن جي گهولا لاءِ ڏکهي رستي تي پنهنجا رت ڦڙا ۽ لڙڪن جون لارون ڳڻڻ ۽ پرکڻ لاءِ واندڪائي ملي آهي. اونداهي رات، ڪائنات جي هر شيءِ کي ڳڙڪائي

ڇڏيو آهي. مونکي ڪولي ٻنهنجي آغوش ۾ ائين ورتو آهي جيئن راڪاس جي چنبن ۾ ڪوئي جيو قاسي ٻوي. اڄ آءٌ اڪيلو رهجي ويو آهيان ۽ وقتي طرح اداس ٻڻ!

آءٌ جتي به ڪجهه گهڙيون رهندو آهيان، انهي جاءِ، هنڌ ۽ ٻون ۽ سان مون کي هڪ قسم جو انس، تعلق ۽ لڳاءُ پيدا ٿي پوندو آهي. ان تعلق ٽٽڻ وقت سمجهندو آهيان ته چڻ منهنجي روح جي ڪائي رڳ ٽٽي ويئي هجي، يا منهنجي لاڳاپي جي تند کي ڪنهن ڇريءَ سان وڍي ڇڏيو هجي. ساڳي حالت منهنجي ماڻهن سان به آهي. جن ماڻهن سان زندگيءَ جون چار گهڙيون گهاريندو آهيان، يا جن جي اندر ۾ جهاتي پائيندو آهيان، جن ماڻهن لاءِ احساس پيدا ٿيندو آهي ته اهي منهنجي زخمن کي ڪجهه سمجهن ٿا. تن سان زندگي جي آخري گهڙي تائين توڙ نڀائڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. انهن کان ڏار رهڻ ٻنهنجي لاءِ ويراڳ پائيندو آهيان. اهڙي حالت ۾ مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي ته ڪنهن ڪنور منهنجي دل کي ائين چنبي ۾ نپوڙڻ شروع ڪيو آهي، جيئن تتر جي بچن کي ڪوراڙ نپوڙيندي آهي. پر زندگي جي شاهراهه تي جيڪي به اهڙا ماڻهو مونکي مليا آهن، جن کي ڏسندي ائين محسوس ٿئي ته چڻ سڳاڻ مصريءَ جي ڏلي ڪنهن منهن جي اندر ۾ ڳاري ڇڏي آهي، سي مونکي اڌ ۾ ڇڏي ويا آهن، منهنجي هانو ۾ زهر اوتي ويا آهن، منهنجي دماغ کي ڪيئي گهاءَ ڏيئي ويا آهن منهنجي اندر ڪيئي چاڪ چڪائي ويا آهن. وقت اچڻ تي آءٌ ائين اڪيلو رهجي ويو آهيان جيئن بيابان ۾ بيٺل وڻ جنهن جي ڇانو ۾ نه ڪو ٿڪيل ڪجهه گهڙيون آرام ڪري ۽ نه ئي انکي سائو رکڻ لاءِ انجي پاڙن کي پاڻي سان سينچي. مون زندگي ۾ ڏاڍا فريب کاڌا آهن. زماني ۾ هر قدم تي منهنجي حوصلي کي پست رکڻ لاءِ ٻنهنجا سهورا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ريب استعمال ڪيا آهن. شايد ازل کان ئي سازگار حالتون
ون ڪان ڪنهن چوريءَ وانگر ڀال ڏيئي ڀڄي ويون آهن.
ون جيڏانهن به هٿ وڌايو آهي ته نه صرف اهو خالي موٽيو
هي، پر زخمي به ٿي پيو آهي. البت سياست لاءِ آءٌ چئي
سگهان ٿو ته انهي ميدان ۾ مون کوبه فريب نه کاڌو آهي.
ءُ ڪڏهن به انجي طلسم هوشربا ۾ گم نه ٿيو آهيان. ان راهه
۾ هلندي ڪٿي به ٺوڪر نه کاڌي اٿم. ڪٿي به منهنجو شعور
گمراهه نه ٿيو آهي. ڪٿي به منهنجي عقل ۽ وجدان سياسي
صحرا ۾ ڀٽڪڻ لاءِ مونکي نه ڏڪيو آهي. فلسفن ۽ نظرين
ءِن عظيم ذرتي سان منهنجو رشتو نه ڪٽيو آهي. باقي زندگي
جي ٻين ميدانن ۾ ته قدم قدم تي آءٌ ٿڙيو آهيان. وڪ وڪ
تي وهم جو ڏڪ پيتو اٿم. ڏيهاڙي ڪوئي ڏوهاڳ ۽ ڏولائو
نصيب ٿيو اٿم.

اسڪول ۾ پڙهندو هوس. ننڍڙي عمر، ڪچڙو ذهن،
معصوم خواهشون ۽ مقدس جذبا. هڪڙو ڪلاسي هوندو هو.
پاڻ ۾ ڏاڍا ذهيل هوندا هئاسون. ڏار ڏار ماني به کونه کائيندا
هئاسون. سانجهي صبح گڏ، پڙهڻ وقت هڪ بينچ تي گڏوگڏ،
سمهڻ وقت لڳو لڳ. ڏاڍو هڪ ٻئي کي ڀائيندا هئاسون
ايترقدر جو فقر وٽڻ ۽ استيشن تي ماسترن جي ڪم ڪار ۽
اسڪول جي پهاري ۾ به اسان جو وارو گڏ هوندو هو. ليڪن
اوچتو واءُ وريو، هن کي ٽري ماتن پڙهڻ کان بس ڪرائي،
مال سان لڳائي ڇڏيو ۽ آءٌ اڪيلو رهجي ويس. ڪجهه وڏو
ٿيس ۽ هڪڙو دوست ناهيم. پنهي جو قد ڪاٺ، رنگ روپ
۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون هڪ جهڙيون هونديون هيون. سال
ٻن کان پوءِ اهو به هليو ويو ۽ آءٌ ٻيابان جو وڻ بنجي ويس.
اهي ٻئي ماڻهو اڃا به ياد آهن، پوئين محمد رمضان سمي کي
جيل مان خط لکيو اٿم. جيتوڻيڪ ١٩٦٢ع کان پوءِ اسان نه
هڪ ٻئي سان مليا آهيون ۽ نه وري ڪو خط پٽ لکيو اٿئون،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر جڏهن جيل ۾ آيس ته زندگيءَ جو مشغوليون ائين ڇڏايون ويون، جيئن ڪنهن ارڏي انسان کي جلاوطن ڪرڻ ويلي ڪانٽس سنلس پونءَ ڇڏائي ويندي آهي. ماضيءَ جي زندگيءَ تان دز لاهڻ شروع ڪيم. ذهن حال مان ڦتجي ماضي جي وڻ ۾ ڇانوَ ۾ ڊاپو ڪرڻ چاهيو ته هڪدم ننڍپڻ جي اها معصوم چاهنا هينئين ۾ هُري آئي. مون کي پڪ آهي ته انهن دوستن مونکي وساري ڇڏيو هوندو، بلڪل ائين جيئن ڪائي ڪنواري ماءُ ٻار جي پيدائش ڪانپوءِ ان کي وساري ڇڏي، دل تان لاهي ڇڏي ۽ ذهن جي ڦرهيءَ تان ميساري ڇڏي. پر آءٌ اڄ به ڇٽي سگهانٿو ته...

اي هم نفسان محبت ما، رفقيم ولي نه ازدل ما.

مدرسي ۾ پڙهندو هوس. هڪڙي ڇوڪريءَ سان گڏ گذارڻ جي خواهش ڪر موڙيا ان جي مائٽن سان ڳالهه ٻولهه ڪئي ويئي ٻنهي ڌرين کان پڪي ٿي ويئي. آءٌ خبر چار وٺڻ ويس ته هڪ ماڻهوءَ مون سان قصو بيان ڪيو، آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس، انهي ڪري نه ته ڪو مون کي شادي جو شوق هو، پر جتان شادي ٿي پئي، اها ڇوڪري نه معلوم ڪيتري وقت کان منهنجي دل جي ڪينر کي پنهن جي نازڪ آڱرين سان وڄائيندي رهي ٿي ۽ ڪيس ڏسي منهنجي دل ۾ ڪائي ازلي تانگهه جاڳي پوندي هئي. پر ان جي باوجود مون ان کي ڪڏهن به ڪونه ٻڌايو ته...

اکين ۾ ٿي ويهه ته آءٌ واري ڍڪيان،
توکي ڏسي نه ڏيهه آءٌ نه ڏسان کي پيو"

جڏهن ان ماڻهوءَ ڳالهه ٻڌائي، تڏهن منهنجي دل جا ڪنور ڪڙي پيا ۽ من جي ڪنبر مان مسرت ۽ خوشيءَ جا گيت ڦٽڻ لڳا. ننڍي هوندي کان ئي طبعيت خود غرضي ۽ مطلب برآوري کان نفرت ڪندي هئي، ان ڪري سوچيم ته ڪٿي ائين ته ناهي جو آءٌ پنهنجي خوشيءَ لاءِ ڇوڪريءَ

جي دل جو ڪاڪ محل ويران ڪري رهيو هجان. ڪٿي پنهنجي زندگيءَ ڪي گيتن جي خوشبودار پاڻيءَ ۾ وهنجارڻ لاءِ هن جي دل جي ديول ۾ ماتمي چراغ ته نه ٻاري رهيو آهيان. ان ڪري چاڪيم جو هڪ ڏينهن ٽاڪ منجهند جو وجهه وٺي سندس گهر ويس، هوءَ اڪيلي پٽيري ويٺي چولي تي پرت پرڻ سان گڏ ڪو لوڪ گيت جهونگاري رهي هئي. مون بيخبريءَ ۾ هٿ سندس اکين تي رکي ڇڏيا، هن جي هٿ ۾ سئي چڀي پئي ۽ هلڪي دانهن نڪري ويس. مون اکين تان هٿ هٽائڻ کان سواءِ کيس چيو، "سڃاڻ ڀلا ڪير آهيان؟ "اوهه تون!! خدا جي واسطي ڇڏ".

مون سندس اکين تان هٿ هٽائي ڇڏيا. هوءَ پوتي منهن تي ويڙهي ويهي رهي. کيس چيم "ڇري آءٌ توسان ڳالهائڻ آيو آهيان ۽ تون منهن ويڙهي ويهي رهي آهين."

هن منهن تان ڪپڙو هٽائڻ بنا ئي چيو "ڳالهائڻ لاءِ پاڻ کي تمام گهڻو وقت ملندو. تون انهي وقت لاءِ راضي آهين؟"

هن منهن تان هڪدم پوتي هٽائي پنهنجا ڳورا، تندرست ۽ نرم هٿ منهنجي هٿن تي رکندي چيو" "مون کي ته تنهنجي لا اُبالي طبعيت ڪري الڪو لڳو پيو هو."

ائين چوندي ئي سندس اکين ۾ وٿي طرح ڪو شعلو چمڪيو. چهري تي ميندي‌ءَ جو رنگ آيو ۽ گلابي چپن تي مرڪ جو ريکائون لڪ لڪوٽي کيڏڻ لڳيون. آءٌ ائين ئي آيس. وقت اڳتي وڌندو رهيو. ڪن ماڻهن جي مداخلت سبب منهنجي شادي ڪاڻ ٿي سگهي. هن جو مڱڻو ٻيءَ جاءِ تي ٿي ويو. هڪ دفعو کيس نياپو موڪليم ته اڪيلائي ۾ مون سان ڪٿي مل. جواب ڏنائين آءٌ پاڻ ۾ طاقت نه ٿي سمجهان ۽ نه وري فائدو."

سندس شادي ٿي ويئي هن وقت کيس اولاد آهي. آءٌ نہ سائس مليو آهيان نہ وري هن بہ ڪو اهڙو ويچار ڏيکاريو آهي. دل تان بہ لهي ويئي آهي. پر ڪڏهن دل جي اونداهيءَ مان هڪ چهرو اڀرندو آهي ۽ ڪائي هلڪي درد جي ياد ڏياري ويندو آهي ۽ آءٌ انکي ڏسي بي اختيار چئي ويهندو آهيان.

”ڏني ڏينهن تيام ڪوهہ چاڻا کهڙا پرين“

آءٌ سمجهان ٿو تہ ان وقت منهن جي شادي نہ ٿيڻ بہ منهنجي ذهن ۽ موجوده عملي زندگيءَ لاءِ فائديمند ثابت ٿي آهي. جيڪڏهن ان وقت شادي ٿئي ها تہ شايد آءٌ روزگار ۽ گهريلو پريشانين جي جهنجهٽ ۾ ايترو وڪوڙجي ۽ ڦاسي پوان ها، جو سنڌ جي حقن جي حاصلات لاءِ هلندڙ جنگ جي قافلي ۾ شريڪ ٿي نہ سگهان ها. ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ حالت ۾ خوشي ۽ سڪون ملي ها، ۽ تڪليفن کان بچيل رهان ها. ليڪن موجوده حالت جي خوشي ۽ ضمير جو اطمينان تہ ڪڏهن بہ حاصل نہ ٿي سگهي ها. هيءَ زندگي، جنهن ۾ فرد جي سوچ بيشمار انسانن جي سوچن سان ملي هڪ ٿي ٿئي ۽ فرد جو ڏک قوم جي ڏکن جي سمنڊ ۾ قطري وانگر ملي، پنهن جي هستي ختم ڪري ٿو. هيءَ زندگي جنهن جي تڪليف ۾ راحت آهي، جنهن جي ذلت ۾ عزت آهي، جنهن جي غم ۾ شاندار مستقبل جي جهلڪ آهي، جنهن ۾ جيل جون ديوارون انساني عزم جي آسمان هيٺان پرنديون جهرنديون رهن ٿيون، سا ڪٿان ملندي. سا تہ ڪيترين ڪنول جهڙين اکين کي قربان ڪرڻ کان پوءِ ملندي. ڪيترن ڏاڙهون جي ڪڻ جهڙن ڳاڙهن ۽ ماکي جهڙن مٺڙن چپن کي تيا ڳڻ کان پوءِ ملندي.

هتي رهي آءٌ محسوس ڪري رهيو آهيان تہ بادشاهن
کي سندن عشرت ڪدن ۾، شهنشاهن کي سندن تختن تي ۽
نوابن کي سندن حويلين ۾ بہ اها دولت نہ ملندي، جيڪا هڪ
وطن پرست انسان کي آزادي جو نپٽ ڪندي تڪاين جي
صورت ۾ ملي ٿي.

خود جيئي سنڌ تحريڪ ۾ ڪافي اهڙا ماڻهو مليا آهن،
جيڪي اڳتي هلي منهنجا سخت مخالف ٿي پيا ۽ مون تي
انتهائي واهيات قسم جي نڪتہ چيني ڪرڻ لڳا. آن جي باوجود
منهنجي دل انهن سان ملڻ، ڪين ڏسڻ ۽ ساڻن ڪچهري ڪرڻ
لاءِ هر وقت آتي رهندي آهي. گرفتاريءَ وقت ڪجهہ وقت
لاڪ اپ ۾ رهيو هوس. جڏهن لاڪ اپ مان نڪتس. ان وقت
هڪ قسم جو اُنس پيدا ٿي ويو هو، ان لاڪ اپ جي ڪوٺڙي
۽ اتي جي عملي سان ۽ دل چاهي پئي تہ اتي ئي رهائين تہ
چڱو. برصغير جي مشهور صحافي، سردار ديوان سنگهہ "مفتون"
هڪڙي جاءِ تي لکيو آهي تہ "ڪتي ۽ ٻليءَ جي بنيادي عادتن
۾ فرق هي آهي تہ ڪتو مالڪ سان وفادار هوندو آهي ۽ ٻلي
گهر سان وفادار هوندي آهي. ڪتو جيڏانهن مالڪ ويندو، ان
سان گڏ هليو ويندو، پر ٻلي گهر ڪونہ ڇڏيندي، ڀلي مالڪ
هليو وڃي."

آءٌ سمجهان ٿو وطن، جاءِ ۽ گهر جي معاملي ۾ منهنجي
اندر شايد ٻليءَ واري خاصيت آهي. باقي جن ماڻهن سان ڪي
گهڙيون گهاريندو آهيان ۽ پوءِ جڏهن ڌار ٿي ويندو آهيان، ان
وقت منهنجي دل جي جيڪا حالت ٿيندي آهي، تنهن کي محسوس
ڪري مونکي مثنوي مولانا رومي جي نڙ واري ڳالهہ ياد ايندي
آهي، جنهن کي شاه سائين بہ ڪتب آندو آهي تہ:

"وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڙ جي باري ۾ رومي جو چوڻ آهي ته "هو دانهون ٿو ڪري، ورلاپ ٿو ڪري، روج راڙو ٿو ڪري، انهيءَ ڪري جو توهان هن کي پنهنجي ڪانن ڪان جدا ڪري وڍي آيا آهيو."

پر آءٌ اتي وري به شاه سائين جي نصيحت تي عمل ڪندو آهيان ته:

"نينهائين ڪان نينهن، سڪ منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نه نڪري."

(شاه)

مون به جدائي وقت ڪيترن ڳوڙهن کي ٿڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. ڪيترن آهن کي مرڪ جي چادر اوڍائي لڪائي ڇڏيم. ڪيترين منگين حقيقتن کي لفظن جي رنگينيءَ جي غلاف ۾ ويڙهي ڇڏيم. انڪري ڪي ماڻهو مون کي تنهائي پسند، انتهائي بور ۽ مغرور به سمجهندا آهن، ليڪن ڪچهرين ۾ ويهڻ ڪانپوءِ منهنجي جيڪا حالت ٿيندي آهي، تنهن مون کي مجبور ڪيو آهي ته آءٌ اڪيلائي اختيار ڪريان، گهٽ ڳالهايان ۽ پري رهان.

هڪڙي وقت ڪنهن جاءِ تي ويهندو هوس. اتي ڪجهه ماڻهو پيا به ايندا هئا. ڏينهن جو ٻين (٢) ڪان ٽين (٣) وڳي تائين ڪچهري ڪندا هئاسون. اگرچ اهو ٽائيم ڪچهري جو هرگز ڪونهي، پر پوءِ به اسان ويهندا هئاسون. لطيفا ٻڌائيندا ۽ ٻڌندا هئاسون. گهڻو ڪري اسان جي اها ڪچهري ساندهه به سال هلي. ليڪن اسان جي آنهيءَ ڪچهري منهنجي من کي اهڙو روڳ ڏنو، جو اڄ سوڌو ان ڪان جان آزاد ڪرائي نه سگهيو آهيان ۽ دل مان ڪڏهن دانهن نڪري ويندي آهي ته:

خوش شبي بسايد و فرخندهم ماهتابي
تا به تو حکايت کنم زهر، بابي

ڪراچي جيل ۾ اچي ١٦ نمبر ۾ رهيو هوس، اهو وارڊ جيل جو دوزخ ڪري سڏبو آهي ۽ دل هر وقت چاهيندي هئي تہ هتان نڪرجي، پر ساڳئي وقت انهيءَ وارڊ مان جڏهن تڏهن موڙ جي ميگهواڙ حاجي جماڻي ۽ يعقوب جتوئي کي ڇڏڻ ۽ ڏار ٿيڻ لاءِ طبيعت تيار ئي نہ پئي ٿي.

٢٨ اپريل تي آءٌ نمبر ١٦ وارڊ مان منتقل ٿي وارڊ نمبر ٢٢ ۾ پهتس، جتي ڊاڪٽر اعزاز نذير سان گڏ نعپ جا ڪيترا ورڪر، مزدور، ليڊر ۽ ڪجهہ ٺري هئا. ڊاڪٽر صاحب ۽ سندس ساٿين جيڪا منهنجي خدمت ڪئي، جيڪو قرب ۽ پنهنجائپ سان ڀرپور نمونو اختيار ڪيو، سو آءٌ ڪڏهن بہ وساري ڪونہ سگهندس. اگرچ مون ڊاڪٽر وارن سان هميشہ شديد قسم جا اختلاف ڪيا آهن ۽ آهي اختلاف موجود آهن، جن جي ڊاڪٽر صاحب کي خبر هئي. ليڪن انجي باوجود ..ن جي هر ڳالهہ انساني محبت ۽ همدردي سان ڀرپور هئي.

ماستر غلام نبي جيڪو حق ۽ صداقت جي تلاش ۾ ڪيلو هندستان مان نڪتو ۽ سموري زندگي صحرائن ۾ ڀٽڪندو هيو، اُن جي خدمت ۽ دوستي، مظفر جون معصوميت سان ..رپور ڳالهيون ۽ بي داغ سچائي، سيد عبدالجبار جا پختونستان جا نعرا ۽ ماما لالي جون خان بادشاهہ ۽ سائين جي. ايم. سيد ..ي باري ۾ قلندرانہ عقيدت منديون، جيئي سمي جا ڏور، جهارتون ۽ ٽوٽڪا، هاشم سمي جي دعا تہ "الله سائين جوري ..وري) ڇڏاءِ"، پير صاحب پاڳاري جي حُر حمزي جون ڳالهيون، چوڌري ظهور الاهي کي يهود الاهي سڏڻ، گل يار جي نيشنلزم ۽ ساٿي فيض الله جو چيني ٿائپ ڪميونزم ۽ مزدور ڪسان پارٽي جي اڪرم جا لطيفا، ٽوٽڪا ۽ منطقي دليل پاهر ڪٿي ٿا ملن! انهيءَ جاءِ تي اسان ڏينهن جا ڏينهن تاس کيڏندي ..ذاريا. انهيءَ ڪوٺڙي ۾ اسان پهرين مئي جو فنڪشن ملهائي

دنيا جي بورهيت ۽ مظلوم عوام کي خراج تحسين پيش ڪيو ويندو هو. انهيءَ گوليءَ ۾ اسان جيل جي بوريت ۽ خاموشي کي ٽوڙڻ لاءِ ساٿين سان شامل ملهائڻ جو سلسلو شروع ڪيو. مٿان ”منشي“ به اچي نڪتو. سندس شعر پڙهندي پڙهندي راتيون وهايون وينديون هيون. سندس پرجوش ۽ سريلو آواز اُچا ڪوٽ اورانگهي، فضا ۾ ويهين صدي جي مظلوم سنڌيءَ جو آواز پکڙيندو رهيو هو. جيون ٿا ته جڏهن مراد فقير پنهنجي مرشد روحل فقير وٽ آيو هو، تڏهن هڪڙو شعر چيو هئائين:

وَرَ پسي پهات جي، پڻ هٿي هالار،
جي مون هيڪاندا يار، ته ڏکيا ڏينهن نه ساربان!

سو منشيءَ جي شاعريءَ جي وسندڙ وڏڦڙي ميڻهن اسان جيل جون سڀ سختيون وساري ڇڏيون.

٢٨ اپريل کان ٢٨ مئي تائين اسان ٢٢ ڄڻا ڪي ۾ رهياسون. جهڙا گهر جا ڀاتي. ڪڏهن به اسان جي وچ ۾ تلخي يا بدمزگي پيدا ڪانه ٿي. البته هڪڙي ڏينهن حمزو ٿورو ڪاوڙجي ويو، سو به ٻوءِ پرچائڻ سان پرچي ويو. ٿيو هيئن جو هن چوڌري نمود الاهي جي تعريف ڪئي. مون چيو ”چڏ يار! ڪهڙي جو تعريف ڪرين، ڌارين دلالن جي ٽڪي جي نمائندي جي“ حمزي چيو ته ”چوڌري فسٽ ڪلاس آهي. چوڻ ته پير صاحب جي پالتي جو آهي. اوهان ڪي پير صاحب سان دشمني آهي، ان ڪري چوڌري کي ٿا مڃيو“.

خير اهي ننڍيون ننڍيون ڳالهيون هيون، جن ماحول کان ڪشيدگي پيدا ڪانه ڪئي. ٢٦–٢٧ ماڻهو رهندڙ هئاسين جنهن سارن ماڻهن جي وچ ۾ ناچاڪي ۽ بي اتفاقي پيدا ٿي جو هر وقت امڪان رهيو ٿي. تنهن ڪري اختلافن نبيرڻ لاءِ هڪڙي ڪميٽي به تشڪيل ڏني وئي، جنهن جا ميمبر آ

ماسٽر غلام نبي ۽ فيض الله مقرر ٿياسون. اختلافن جي
ڪان سواءِ ڪميٽيءَ جو هيءُ ڪم هو ته روزانه مجلس
آراسته ۽ خوشگوار بنائڻ لاءِ پروگرام ٺاهي. ماحول ڏاڍو مزي
سان پئي گذاريوسون.

مون ڪي دوستن بي ڪلاس جي درخواست ڏيڻ جو چيو، ليڪن بي ڪلاس جي صورت ۾ مون ڪي اها محفل ڇڏڻي پوي ها، تنهن ڪري مون بي ڪلاس جي درخواست ڪانه ڏني. جڏهن راجا رحيم يار ۽ ماندل شر سکر جيل مان بدلي ٿي، ١٣ نمبر ۾ آيا، تڏهن هنن جيل سپرنٽينڊنٽ کي درخواست ڏيئي، مون کي ۽ منشيءَ کي ١٣ نمبر ۾ گهرائي ورتو. هن دفعي مون کي مجڻو پوي ٿو ته آءٌ وڏي ڪشمڪش ۾ اچي ويس. هڪ طرف اهي ماڻهو هئا، جن پريشانيءَ، مصيبت، ڏک ۽ تڪليف ۾ مون کي ڏڍ ڏنو، منهن جي خدمت ڪئي ۽ گهر جي ڀاتين وانگر منهنجي پر گهور لڌي. ٻئي طرف منهنجي ڏتڙيل ديس ۾ سنڌي قوم جو فرد هو. وقت جي حالتن ۽ تاريخي رفتار اسان ٻنهي کي هڪڙي ٻيڙيءَ ۾ سوار ڪيو هو. سنڌ جي فطري گهرجن، اسان کي هڪڙو فرض سونپيو هو. مون کي منشي جو ساٿ ڏيڻو پيو ۽ پنهنجي مٺل محفل کي ڇڏڻو پيو. اسان جو ساٿ ته ازل کان آهي ابد تائين اسان جي ساٿ کي سنڌ جي مقدس ڌرتي مضبوط ۽ محڪم ڪيو هو، سو نه ٽٽو ۽ تمنا اٿم ته نه ٽٽي:

السٽ بربڪم جڏهن ڪــــن پيوم،
قالوبلا قلب سين، تڏهن تت چيوم.
(شاهه)

١٣ نمبر ۾ ماندل شر ۽ راجا بي ڪلاس جا قيدي هئا ۽ اسان سي جا. وارڊ هڪڙو هو، تنهن ڪري ڏينهن سارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کجھہ وقت گذرڻ سان پليجي
و ٻہ اچي نڪتو،
ٻنهي جو ٻي ڪلاس تي ويو. هو
، آهن ۽ آءٌ اڪيلو سي ڪلاس ۾
آءٌ اڪيلو ۽ اداس!!

جــي ٻــي ڪلاس ٽيڻ ڪان پــوءِ دوستن
جــي ي مــون ٻہ ٻــي ڪلاس جــي لاءِ درخواست
ڏني، جيڪـ ٺئي ڏينهن تـي منظور ٿي ويئي. دوستن ڪان
موڪلائي جيل ۾ آيس. جيل ۾ اچڻ ڪان پوءِ رات پهريون
ڀيرو پڪي جي هيٺان ڪٽ تـي سمهڻ نصيب ٿيو. سياسي قيدين
لاءِ برصغير ۾ ڪلاس وارو سسٽم تمام گهڻو دير سان جاري
ٿيو. اڳي هتي اي يا بي ڪلاس صرف اچي چمڙيءَ وارن کي
ملندو هو. هندستان جي تحريڪ آزادي جا وڏا وڏا رهنما ڪافي
وقت سي ڪلاس ۾ مشقت ۽ محنت ڪندا رهندا آهن. ڪتابن
جي غير موجودگيءَ ۾ يقين سان تہ نہ، پر حافظي جي آڌار
تي آءٌ سمجهان ٿو تہ غالباً هڪ بنگالي حريت پسند، جنهن
جو نالو جتيندر ناٿ گهوس هو، تنهن هندستاني قيدين کي بهتر
ڪلاس ڏيڻ لاءِ مرڻ گهڙي تائين بک هڙتال ڪئي هئي. سندس
اها بک هڙتال ۷۲ ڏينهن هلي ۽ هو انهيءَ بک هڙتال ۾
مري ويو هو، حڪومت سندس مطالبو پــورو ڪونہ ڪيو
۽ هو بنگالي آتش فشان عزم ۽ همت جو هماليہ وانگر مضبوط
انسان، پنهن جي قول تي پورو رهندي مري ويو. جيل جون
سنگين ديوارون، حڪومت جي اندي طاقت، عدالت جو قانون
۽ دنيا جـي آزادي ۽ جمهوريت نواز بي حس انسان، هـن
بنگالي بهادر جي موت تي خاموش رهيا. پر هو پنهنجي آهني
عزم سان ڀرپور جواني، ماءُ ۽ ڀينرن جون آسون ڪٽي، ديس
جي آزاديءَ جي واٽ ۾ ڪـٽيل ستاري جيان روشني پيدا

ڪري، هميشه هميشه لاءِ ڪوٺي انوکو گيت بنجي ويو.*
انگريز جي حڪومت سندس موت کان پوءِ ديسي قيدين لاءِ
بهتر ڪلاس منظور ڪيا.

جهڙي ريت ان نوجوان جي آزاديءَ جي جدوجهد جو
ڦل به نااهل ماڻهن کي نصيب ٿيو، اهڙي ريت سندس جدوجهد
۽ قرباني مان سندس حاصل ٿيل اي ۽ بي ڪلاس جو فائدو
به هن ديس ۾ رشوت خور ڪامورا، قاتل، اسمگلر ۽ چور بازاري
ڪندڙ وٺي رهيا آهن. هن جيل ۾ به بي ڪلاس جون سهوليتون
سياسي قيدين کان وڌيڪ اخلاقي قيدين کي مليل آهن. هني
سياسي قيدين کان وڌيڪ اخلاقي قيدي جي ڪلاس ۾ آهن.

مون کي خبر ڪانهي ته ڪميونسٽ ملڪن جي جيلن ۾
ڪلاس سسٽم آهي يا نه؟ ۽ جيڪڏهن آهي ان جي لاءِ معيار
ڪهڙو آهي. پر جن ملڪن ۾ سامراجي ملڪن جي ورثي طور
جيل ۾ ڪلاس سسٽم هلندو اچي ٿو، اتي بهتر ڪلاس جو
معيار به انهن جي نقطئه نظر مطابق آهي. مثال طور صاحب
جائداد ۽ اهڙو ماڻهو، جيڪو ٽن سون رپين تائين هر سال
حڪومت کي ڊل يا انڪم ٽيڪس ڏيندو هجي، انهي قانون
موجب پنجاب جو چوڌري، سرحد جو خان، بلوچستان جو
سردار ۽ سنڌ جو وڏيرو ڪڏهن به جيل جي سي ڪلاس ۾
وڃي نٿو سگهي ۽ نه وري سرمايه دار سي ڪلاس حقدار آهي.
ٻيو معيار آهي انگريزيءَ جو گريجوئيٽ هجڻ. اسان کي ڪهڙن
بنيادن تي بي ڪلاس ڏنو ويو آهي. سا مون کي خبر ڪانهي،
چو ته آءٌ ۽ منشي نه گريجوئيٽ آهيون، نه ڊل يا انڪم ٽيڪس
پيء ريندڙ. ٻڌو اٿم ته موجوده درر ۾ ريگيولر اسٽوڊنٽ کي به

---

* جتيندر ناٿ جو لاش جڏهن جيل کان ٻاهر پهتي نٿي و-ءِ
ان وقت جيل جي سپرنٽينڊنٽ ٽوپي لاهي کيس سيلوٽ ڪيو هو.

بي ڪلاس ڏنو ويندو آهي، اسان اسٽوڊنٽ نہ ٿاهيون. انهن کان سواءِ قومي ۽ صوبائي اسيمبلي جي ميمبرن کي بہ بهتر ڪلاس ڏنو ويندو آهي. سابق وزيرن، گورنرن ۽ ميمبرن کي سڀني ڪلاس جو لائق سمجهيو وڃي ٿو. خير ڇا بہ هجي. اسان کي ناالي ماتر بي ڪلاس ملي ويو آهي.

آءٌ اڃان انهيءَ سڀني ڪلاس مان پوري ريت مزو وٺان ئي وٺان، تنهن کان اڳ اڄ صبح هڪڙو مقدم آيو. چيئي: ”تنهنجي ملاقات آئي آهي.“ آءٌ حيران ٿيس تہ منهن جي ملاقات لاءِ ڪير ايندو؟ آءٌ ١٦ ڏينهن لاڪ-اپ ۾ بند هوس. ڪيترا ڏسڻا وائسڻا ماڻهو موجود هئا. ليڪن ڪوبہ ملاقات لاءِ ڪونہ آيو هئي تہ ملاقات هوم سيڪريٽري جي اجازت کان سواءِ ٿي نہ ٿي سگهي؟ يسا بہ سي آءِ ڊي وارن جي موجودگيءَ ۾. آخر اهڙو ڪير ماڻهو هوندو، جيڪو هن حالت ۾ ملاقات لاءِ ايندو، جيڪي ملاقات لاءِ اچڻ گهرجن، سي تہ لاڪ-اپ کان وٺي ڪورٽ ۾ حاضريءَ جي هر تاريخ تي ايندا آهن. آءٌ اهو سوچيندي ماڙيءَ ۾ ويس تہ اتي جيلر جي ڪرسيءَ جي سامهون هڪڙو ننڍو گنجو ۽ بي ڊولائتو شخص ويٺو هو. ان ٻڌايو تہ آءٌ سي-آءِ-ڊي جو انسپيڪٽر آهيان. ڪن ڳالهين جي تصديق ڪرڻ آيو آهيان. ... ... ”آءٌ حاضر آهيان.“ هن پيغام جا بہ پرچا ڪڍي، ... ... رکيا. هڪڙي ۾ منهنجي تقرير هئي، جيڪا ... ...الرزاق سومري جي ورسي جي موقعي تي ڪئي هئم، ... ... تي تمهيد ٿيل هئي ۽ عدالت جي باري ۾ ڪن فلاسفرن جا قول هئا.

هن پڇيو، ”هيءَ تقرير تنهنجي آهي؟“ چيم، ”ها!“ وري ٻيو پرچو ڪڍي منهنجو انٽرويو ڏيکاريائين. چيئين: ”هي بہ تنهنجو آهي؟“ ان جي هر لفظ جي ذميواري کڻان ... سواءِ هڪڙي لفظ جي تہ مون تشدد تي يقين رکڻ واري ... جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جواب ۾، ”ها“ چيو. مون انٽرويو ڪولي ڏنو، پوري جو پورو ڳالهين ليڪن سان ڀريو پيو هو. ويندي شادي ڪرڻ واري سوال ۽ ان جي جواب تي به ڳالهيون ليڪون ڏنل هيون. پناهگير انسپيڪٽر کي چيم ته توهان جي نظر ۾ سنڌي ماڻهوءَ جي شاديءَ جي خواهش جو اظهار به جرم آهي. جيلر جيڪو رجعت پسند سرهندي پير آهي، تنهن مون کي چيو ته ”چا آهي؟“ جواب ڏنم ته هنن جي ذهنيت جو توهان اندازو لڳايو ته رسالي جي ايڊيٽر مون کان پڇيو هو ته ڇا توهان ڪڏهن شادي ڪرڻ لاءِ به سوچيو آهي؟ مون جواب ڏنو هو ته جڏهن ڪنهن ماءُ جي هنج ۾ مرڪندڙ ٻار ڏسندو آهيان، تڏهن مون کي شادي جو خيال ٿيندو آهي. هنن استادن انهن سوالن جوابن تي به ليڪون ڏيئي ڇڏيون آهن.

انسپيڪٽر وائڙو ٿي آڪڙ لڳو ته، ”سائين، ليڪون ڏيڻ وارا پيا آهن. اسان جي ڪا هنن سان دشمني ٿوري ئي آهي.“

جڏهن رسالا منهنجي سامهون رکيا ويا، تڏهن هڪڙي گهڙيءَ لاءِ خيال آيم ته انڪار ڪريان ته اِها تقرير ۽ انٽرويو منهنجا ناهن، پر پوءِ سوچيم ته انڪار ڪرڻ جي صورت ۾ جوابداري ڪنهن تي ايندي؟ اِهو خيال ايندي ئي ڏکي ويس ۽ فيصلو ڪيم ته ڪيس جي هر سطح تي سڀ شيءِ جو اقرار ڪندس، پوءِ ڪٿي سزا ڇو نه ملي ۽ ڪيتري ئي وڏي ڇو نه ملي. هڪڙو سوال هو ته ”قربان ميمڻ ۽ خالق جوڻيجي کي سڃاڻين ؟“

”مون ڪڏهن به اهي ماڻهو ڪونه ڏٺا آهن، نه ورِي ٿين سڃاڻان.“ منهنجو جواب هو.

اهي ڳالهيون هليون ئي پئي ته هڪڙي پوڙهي عورت ۽ ان سان گڏ خوبصورت نوجوان ڇوڪري آفيس ۾ داخل ٿيون. پئي جون نظرون ڇوڪريءَ ڏانهن کڄي ويون ۽ آءٌ ته

ڏسندو ٿي رهجي ويس. گهڻو اڳي چيڪو سلواڪيہ جي جنگ آزاديءَ جي شهيد، مشهور عالم، چيڪ اديب، ”جيولس فيوچڪ جي ڊائري ۾ هڪڙيون ٻہ ڳالهيون پڙهيون هئم. فيوچڪ لکيو آهي تہ ”هن وقت اڌ رات آهي. پورو پراگ ننڊ جي گهير ۾ هوندو ۽ ڪو مرد پنهنجي خوبصورت زال جي گلابي ڏُڏ تي آهستي آهستي هٿ گهمائيندو هوندو...“ ”مونکي ٻاهر گهمائڻ لاءِ وٺي ويا. آءٌ رستن تي هلندڙ عورتن جي سنڊول، خوبصورت ۽ لسين ٽنگن ڏسڻ ۾ مصروف ٿي ويس ۽ مون کي پنهنجي حالت ۽ ماحول جي ڪابہ سڌ ڪانہ رهي.“ ڪتاب موجود ڪونهي، تہ ڀي سگهي ٿو، هن لفظ ٻي طرح هجن، ليڪن مفهوم اهو ئي آهي، جيڪو لکيو ٿو. ٻنهي جاين تي ”ڏُڏ“ ۽ ٽنگون لکيل آهن. اهو ڪتاب گهڻو وقت اڳي سنڌيءَ ۾ ”سوري جنين سينگار“ جي نالي سان ترجمو ٿيو هو. هن وقت اڻ لڀ آهي. البتہ اردو ترجمو ”ڦانسي جي سائي ميں“ عام جام ملي ٿو.(١) جڏهن مون فيوچڪ جون اهي ڳالهيون پڙهيون هيون، تڏهن تعجب ۽ حيرت ٿي هيم تہ فيوچڪ ائين ڇو سوچيو؟ فيوچڪ کي مٿانهون هئڻ گهرجي ها وغيرہ. پر اج سڀ ڪجهہ فطري لڳم. اج فيوچڪ تي ٿيندڙ حيرت ختم ٿي ويئي. اج اها ڳالهہ بہ سمجهي ورتم تہ نهروءَ ڇو لکيو آهي تہ ”مونکي جيل ۾ سڀ کان وڏي تڪليف هي هوندي هئي، جو آءٌ ڪنهن عورت ۽ ٻار جو ڳالهائڻ نہ ٻڌي سگهندو هوس.“ اج پروڙ پيم تہ فولادي عزم واري هٽلر ڇو ”ايوا براؤن“ جي هنج ۾ خودڪشي ڪئي. معلوم ناهي تہ عورت ۾ ڪهڙو جادو آهي. مون وٽ تہ عورت اهڙي موسيقي آهي، جيڪا نگاهن سان ٻڌي سگهجي ٿي.

---

(١) هو ساڳيو ڪتاب ”قاسيءَ جي ڇانوَ ۾“ نالي ور ڇپيو آهي. (ادارو)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٩ جون ١٩٧٦ع

اسان جنهن وارڊ ۾ رهون ٿا، سو پوليٽيڪل وارڊ سڏجي ٿو. هيءَ جيل اندر ٻيو جيل آهي. هن وارڊ کي چوڌاري وڏو ڪوٽ آيل آهي، جنهن جو شاهي لوهي دروازو اٺئي پهر بند رهندو آهي. نه ڪو ٻاهريون قيدي اسان جي صورت ڏسي سگهندو آهي ۽ نه وري اسان ڪنهن ٻاهرئين قيدي جي شڪل ڏسي سگهندا آهيون. هي وارڊ بند انهي ڪري آهي، جو هيءَ اڳي عورتن جو وارڊ هوندو هو. مصطفيٰ زيديءَ جي مشهور مقدمي جي ملزم عورت شهناز به هن وارڊ ۾ هڪ ڊار ڪوليءَ ۾ رهندي هئي. ان ڪوليءَ ۾ هن وقت بي ڪلاس وارن کي مايل برداشتي رهندا آهن. ڪي جهونا قيدي ڳالهيون ڪن ٿا ته جڏهن شهناز هتي بند هئي، ان وقت جيل سپرنٽينڊنٽ مسٽر منظور پنهور هوندو هو. اهو ساڳيو منظور پنهور، جنهن جي پٽ کي جيل مان آزاد ڪري، ناصر مورائي کي ملڻ واريءَ جاءِ تي رکيو ويو هو. منظور پنهور پوءِ سنڌ جي جيلن جو آءِ-جي ٿيو هو ۽ هن وقت بدين جيل مان قيدين کي رشوت وٺي ڇڏڻ جي الزام ۾ گرفتار آهي. منظور پنهور جي هٿ ۾ هر وقت تسبيح رهندي هئي ۽ چارئي پهر زبان تي ”الله“ جي نالي جو ورد رهندو هوس. هن ئي وارڊ ۾ جڏهن ڪنٽرڪ هال ڪراچي واري ڪيس جا قيدي هئا، تڏهن منظور پنهور کين چيو هو ته ”اوهان جيئي سنڌ وارا هڙئي ئي ڪافر آهيو.“ انهن ان وقت کيس چيو هو ته ”حرامپائي، بدمعاشي ۽ رشوت جي ڪمائي تون کائين ۽ ڪافر اسان آهيون.“ ان منظور جي باري ۾ قيدي ٻڌائيندا آهن ته روز رات جو شهناز کي هتان ڪڍائي، پنهنجي بنگلي تي وٺي ويندو هو. جتي شهناز جي ڏيهاڙي ڪري ٿيڻ سان گڏ پنهور صاحب به روزگار ڪمائيندو هو. اهڙي طريقي سان اهو ڏنڌو شهناز جي آزاد ٿيڻ تائين جاري رهيو. جڏهن عورتن جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيل نارا ۾ ڏنيو، تڏهن هن وارڊ کي سياسي قيدين لاءِ خاص ڪيو ويو. ڪنٽرڪ هال ڪيس جا سمورا قيدي ابراهيم منشي، محمد خان جتوئي، امداد محمد شاهہ، تيرٿ داس، رنگريز وغيره هن ئي وارڊ ۾ رهيا هئا. پيا سيئي ڇٽي ويا، ليڪن منشي يارهن مهينا بند رهيو. انهن يارهن مهينن ۾ پيا به سياسي قيدي، جهڙوڪ: عثمان بلوچ، امان الله خان پٺاڻ، معراج محمد خان، آزاد بن حيدر، طفيل عباس وغيره پناهگير ۽ پٺاڻ به اچي منشي سان شامل ٿيا هئا. انهن سڀني جي وٽن، پوتن وغيره جي صورت ۾ پوکيل ڪانهہ ڪا يادگار موجود آهي. سائين جي-ايم-سيد به ڪراچي جيل ۾ رهيو آهي، ليڪن خبر ڪانهہ ٿي پوي تہ ڪٿي رهيو هو. هي پڊڻ ۾ آيو آهي تہ عورتن جي وارڊ ڀنجڻ کان اڳ بہ تيرهون نمبر سياسي قيدين لاءِ استعمال ٿيندو هو. هتي ڪيترائي پيرين، نمن ۽ انبن جا وڏا وڻ بيٺل آهن. هڪ ڙي وڏي انب جي وڻ لاءِ جيل وارن پڌايو تہ اهو مشهور ڪميونسٽ ورڪر حسن ناصر جو پوکيل آهي. حسن ناصر ڪافي وقت هن وارڊ ۾ رهيو هو. آءٌ جڏهن هن وارڊ ۾ آيس، ان وقت انبن جي موسم جو جوبن هو، ليڪن حسن ناصر جو پوکيل انب جو وڻ ڦل وغيره کان خالي هو. اج ان وڻ هيٺان ٻيهندي سوچيم: 'حسن ناصر ڪيڏو نہ عظيم هو، جو دولت، نوابي، جاگير وغيرهہ کي ڇڏي، محنت ڪش عوام جي لاءِ هن ملڪ ۾ آيو ۽ هتي جيل جي اونداهين کي پنهنجي عزم ۽ عمل جي ذريعي روشني بخشيندو رهيو. پر هن جي پوکيل وڻ ۾ ڦل ڇو نہ آهي؟ ڇا جهڙي ريت هيءُ انب جو وڻ بنا ڦر ڏيڻ جي بيٺو آهي (جو حسن ناصر ڪانپوءِ آن جي پوري ريت سنڀال ڪانہ ٿي.) تهڙي ريت سندس نظريي جي پوکيل وڻ بہ هن ملڪ ۾ ڪو خاص پوڻو ڪونہ پاريو آهي. انڪري، جو اِهو وڻ، آهي متاع، اهو سامان ۽ اِهو ورثو، نا اهل، نالائق ۽ ڪم چور مالهين، چوڪيدارن ۽ وارثن جي هٿ ۾ اچي ويو.

محمد خانُ جتوئي جڏهن ڪنٽرڪ هال ڪيس ۾ هتي بند هو، تڏهن هن هڪڙو انب جو وڻ پوکيو هو، جيڪو هن وقت ماڻهوءَ جي مٿي قد جيترو آهي. ٻن سالن ڪان پوءِ يقيناً ڦر ڏيندو.

آءٌ وڻ هيٺان اٿي ڪاڪوس ڏانهن ويس. ڪاڪوس جي ڇت تي ڪيون سرون لڳل آهن. سرن جي ڇتن تي اوچتي منهنجي نظر پئجي ويئي، مٿن ١٨٦٥ع جو سن لکيل هو. ”سنڌ تي قبضي کان ٻارهن سال پوءِ انگريزن، محب وطن ۽ ويڙهاڪ سنڌين کي قيد ڪرڻ لاءِ هيءَ جيل ٺهرايو هو.

منهنجو ذهن سنڌ جي انهن ڏينهن ڏانهن موٽي وڃي ٿو، جڏهن انگريز ٻهرين ٻهرين سنڌ ۾ مسافر بنجي آيا هئا ۽ ڪچ کان متيندي سنڌين جي هڪڙي واهڻ ۾ ٻاڻي پيئڻ لاءِ لٿا هئا، جتي ڪنهن پير مرد انهن کي ڏسي چيو هو ته ”خدا ميرن کي ساڃاهه ڏيئي. فلنگين کي گهر ڏيکاريو اٿن، هاڻي خير ڪونهي.“

مون کي معلوم ناهي ته انهيءَ پوڙهي جو نالو ڇا هو؛ ذات جو ڪير هو ۽ سندس رهائش وارو هنڌ ڪٿي آهي؟ ليڪن هن وقت جڏهن هي سٽون لکان پيو. ان وقت منهنجو ذهن، منهنجو دماغ ۽ منهنجي دل پنهنجي تمام نازڪ احساسن، جذبن ۽ عقيدتمندين سان سندس سياسي بصيرت ۽ عقلمنديءَ جي بلنديءَ اڳيان سجده ريز آهي. خبر ناهي ته ان دور جي سنڌ ۾ ڪيترا اهڙا ڏاهپ ۽ ڏيا وارا پريا مڙس هئا، جيڪي هن ديس جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ درٻارن کان پري پنهنجي دانائيءَ جو وکر پيا ورهائيندا هئا. ليڪن نه انهن کي درٻارن سان دلچسپي هئي ۽ نه وري درٻارن کي پنهنجي ”جي حضورين“ کان ايتري واندڪائي هئي، جي اهي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اهڙن چڱن ماڻهن کي ميڙي هڪ هنڌ ڪٺ ڪري، سندن مشوري تي عمل ڪري ملڪ کي بچائين ها.

اڳتي هلندي منهنجي سامهون ميدانيءَ جو ميدان آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جتي انگريزن ۽ سنڌي فوج ۾ تاريخي ٽڪر ٿيو، رڻ گجيو ۽ راڙو ٿيو. سامراج ۽ محب وطن قوتون پنهنجي پنهنجي نقطهء نظر موجب پنهنجي بقا ۽ توسيع-پسنديءَ لاءِ وڙهيون. بندوقن ۽ توبن جي ڪاڙن، تلوارن ۽ نيزن جي چٽڪار، جانبازن ۽ زخمين جي نعرن، مرندڙن جي دانهن، گهوڙن جي هڻڪارن رت ۽ مٽيءَ جي طوفان جي گجگوڙ ۾ سنڌ جي سلڇڻي ۽ سدوري فرزند غلام محمد لغاريءَ جا لفظ چيتي جي چينگهاڙ وانگر ايري رهيا آهن:

”اين سر زمين سنده، مادر ما بلوچان است“.

يعني: ”هيءَ سر زمين سنڌ، اسان بلوچن جي ماءُ آهي.“ ماءُ جو حق سيني ڪان وڌيڪ هوندو آهي. سنڌ يو! اڳتي وڌ ۽ پنهنجي رت جو آخري قطرو مادر وطن جي بچاء لاءِ وهائي ڇڏيو. ماءُ کي ڌارين جي قبضي ۾ ڏسي، جيئرو رهڻ بيغيرتي آهي.

غلام محمد جا اهي لفظ، انگريزي فتوحات جي سلسلي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن. منهنجي سامهون ١٨٥٧ع جي جنگ آزادي ۽ ان کان اڳ جي وڙهندڙن جي حالات تي مشتمل ڪافي ذخيرو گذريو آهي. ١٨٥٧ع جا هيرا، مثال طور ”جنرل بخت خان، مولانا احمد الله، تانتيا توپي، حافظ رحمت خان، حافظ ضامن شهيد، جهانسيءَ جي راڻي لڪشمي ۽ سنڌس سپهه سالار غلام غوث وغيره. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو آهي ته جڏهن غلام غوث انگريزي فوجن تي گولا ڪيرائي رهيو هو، ان وقت انگريزي فوج هڪ وڏي مندر ۾ پناهه ورتي ۽ غلام غوث مندر ۾ لڪل انگريزن تي گولا وسائڻ بند ڪرائي ڇڏيا. جڏهن رائيءَ اها حالت ڏٺي ته غلام غوث کان پڇيائين ته ”گوليبازي ڇو بند ڪئي اٿئي؟“ غلام غوث جواب ڏنو ته ”دشمن ديوتائن جي گهر ۾ پناهه ورتي آهي، تنهنڪري گولا بند ڪرايا اٿم، ته جيئن ديوتائن جي گهر کي نقصان نه پهچي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راڻيءَ جواب ڏنو ته ”جيڪو پڳوان جو گهر ديس جي دشمن لاءِ پناهه گاهه ثابت ٿئي، تنهن کي تباهه ڪرڻ تمام ضروري آهي.“

ليڪن پنهنجي سر زمين سان جيڪا عقيدت ۽ اهميت غلام محمد ڏيکاري ۽ ان کي جن لفظن ۾ ادا ڪيو آهي، سا پنهنجو مٽ پاڻ آهي. غلام محمد پاهران آيل هو ۽ ميرن جي فوج ۾ هو (منهنجو اندازو اهو آهي، ڇو ته ڪتاب ڪو به موجود ناهي). انهي غلام محمد جو نعرو زمان ۽ مڪان جون سرحدون اورانگهي، اڄ سنڌ جي هر باشعور سنڌيءَ جو نعرو بنجي ويو آهي. مون کي يقين آهي ته تاريخ ڪنهن جو پورهيو ڪونه وڃائيندي آهي، ۽ ڪي ڪي لفظ، ڪي ڪي نعرا، ڪي ڪي جملا، پنهنجي اندر ايڏو اثر ۽ تاثير رکندا آهن، جو انهن جي همه گيريءَ ۽ ابديت کي ڪائي قوت ۽ ڪائي طاقت ميٽي نه ٿي سگهي. اهي هر دور ۾ نوان نڪور ۽ هر زماني ۾ تازا ۽ توانا رهندا آهن. اهي هر ايندڙ انقلابي جو نعرو بنجي ويندا آهن، ڌرتي جي تقدير بنجي ويندا آهن. اهي ڪڏهن آسوءَ جو اوهيرو بنجي ويندا آهن ۽ ڪڏهن وطن جو بچاءُ ڪندڙ تلوار جو گهاءُ بنجي ويندا آهن، ڪڏهن وطن جي سڪار لاءِ ڪارونڀار جو ڪڪر ٿي ميگهه ملاري لائيندا آهن ته ڪڏهن ڪنوارن ڇيڙن تي آس ۽ اوسيڙيءَ سان پربور گيت ٿي پوندا آهن.

غلام محمد لغاري جو نعرو ۽ للڪار به صدين تائين سنڌ جي سيني تي گونجار ڪندا رهندا. اهو مون کي يقين آهي جيڪڏهن اڄ به ڪو ٻاهران آيل پنهنجي سيني ۾ غلام محمد جي دل رکي ٿو ته اهو اسان جي عقيدت مندين جو لائق آهي.

هڪ دفعو مون کي هڪڙي پناهگير ڇوڪريءَ چيو هو ته آريسر صاحب ”اب تو هم بهي سندهي بن رهے هيں، ديکهو ميں اجرک کی قميص پهنے هوئی هوں.“ مون کيس چيو هو ته ”پهرين ڳالهه ته منهنجي ملڪ جي ڪابه ياگ پري اجرڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي قميص طور استعمال نہ ڪندي آهي، پر ڪٿي مڃان تہ اجرڪ جي قميص پائڻ سنڌيت جي نشاني آهي تہ، پوءِ بہ آءٌ اهو مڃڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيان تہ اجرڪ جي قميص پائڻ سان تنهنجي ڇاتيءَ ۾ آهو ڪبر بہ اچي ويندو، جيڪو نڪر جهڙن نينگرن ڪي نپائي! محترم! سنڌيت صرف لباس جو نالو ناهي، پر هڪ مخصوص مزاج ۽ ذهنيت جو نالو آهي، جنهن جو اظهار زندگيءَ جي هر حرڪت ۾ ٿيندو رهي ٿو، ۽ اهو اظهار ائين ٿيندو آهي جيئن غلام محمد جي زبانَ سان ٿيو هو. هتي ڪنهن کي يقين ڏيارڻ لاءِ عمل جي ڪسوٽي ۽ ڪردار جو گهاڻو تيار آهي. سڀ کان وڏو سرٽيفڪيٽ ۽ سند اهائي ٿي سگهي ٿي."

پٿر جي سرن تي ١٨٦٥ع لکيل آهي، جيل ٺهڻ کان ٺيڪ ٻارهن سال اڳ ۾ دٻيءَ جي ميدان ۾ هوشوءَ جو آواز سانوڻ جي گوڙ وانگر ايريو هو: "مر ويسون پر سنڌ نہ ڏيسون!" هوشو، مير صوبدار جو غلام هو. صوبدار، سنڌ تي انگريزن جي قبضي جي پوريءَ سازش ۾ شريڪ هو ۽ هن ٿي پڳ جي لالچ ۾ انگريزن جو ساٿ ڏنو، سنڌ سان غداري ڪئي هئي. ليڪن هوشوءَ آقا جو ساٿ ڏيڻ بجاءِ مادر وطن سنڌ جي تاريخي دانهن ۽ پڪار جو ساٿ ڏنو. هوشوءَ انهيءَ نقشي ۾ پنهنجي رت سان رنگ ڀرڻ چاهيو، جنهن ۾ مهاراجا ڏاهيرسين کان وٺي موندر چانڊئي ۽ جهونجهار شوري تائين سنڌ جا سورهيہ رت سان رنگ ڀريندا آيا. هوشو، انهيءَ دراوڙ جو ٻيو روپ هو، جيڪو آرين جا پاڻ ڪاٽي، سنڌ جي ڪناري تي آخري پيرو بہ پنهنجي سر زمين کي ڇڏڻ کان رهي ڪين سگهيو هو. ها، هوشو غلام هو. هن کي خبر هئي تہ سنڌ بچڻ جي صورت ۾ هو حاڪم ڪونہ ٿيندو، پر اهي نا اهل مير حڪمران ٿيندا، جن پنهنجي جهالت، تعصب ۽ تنگ نظريءَ سبب سنڌ کي تباهيءَ جي ڪناري

تي پهچايو آهي. بر صغير تي انگريزن جي حملن کي منهن ڏيندڙن يا انهن کي ٽڙي ڪيندڙن جي ڪردار جو جائزو وٺي ڏسو. آن بعد ئي هوشوءَ جي ڪردار کي صحيح روپ ۾ سڃائي ۽ پرکي سگهبو.

١٧٥٧ع ۾ بنگال جو جوان همت شهزادو سراج الدوله لارڊ ڪلائيو سان ٽڪرايو ۽ ٢٥ سالن جي عمر ۾ شهيد ٿي ويو. هو مرشد آباد جي نواب علي وردي جي خاندان جو فرد ۽ حڪمران هو. هن سان پنهنجي فوج، لشڪر، خزاني ۽ عوام جي مدد ۽ پنيرائي هئي. هن کي يقين هو ته 'جيڪڏهن جنگ ۾ منهنجي سوڀ ٿي ته ملڪ جو مالڪ ۽ رياست جو والي آءٌ ٿيندس. صندل جو تخت ۽ سونو تاج منهنجي ئي عزت ۽ وقار جو باعث بنبا. هي بنگال جي سون ورني ڌرتي، هي بنگال جا نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندڙ درياهه هي چانديءَ وانگر چمڪندڙ بنگال جون ڍنڍون، ۽ هي سون اپائيندڙ کيت منهنجا ئي رهندا. منهنجي محفل ۾ ڪيترائي ٺهه ٺهه ٺول، ٻهه ٻهه ٻول ۽ ڪيئي رنگ رتول هوندا. سون ڪان ٻوءِ منهنجو ايندڙ نسل حڪمران ٿيندو - جنهن ماڻهوءَ کي ايتريون اميدون ۽ آسرا هجن، تنهنجو دشمن سان وڙهڻ سياويڪ آهي.

١٧٩٩ع ۾ سرنگا پٽم ۾ "ٽيپو" پنهنجي حڪومت ۽ سلطنت بچائڻ لاءِ وڙهيو. هن ڪڏهن مرهٽن کي مدد لاءِ پڪاريو، ڪڏهن نظام دکن کي ويلزليءَ جي خلاف سڏيائين. ڪڏهن ترڪيءَ ڏانهن اسلام ۽ مسلماني جي نالي ۾ سفير موڪليائين ته ميسور جي رياست بچائڻ ۾ منهنجي مدد ڪرايو- ويندي نيپولين بونا پارٽ کي به هندوستان تي چڙهائيءَ ڪرڻ جو لکيائين. مطلب ڪهڙو به هجيس پر چٽي سگهجي ٿو ته حڪومت بچائڻ، تخت تاج سلامت رکڻ اقتدار کي محفوظ بنائڻ لاءِ جيڪي وس ۾ هوس، تنهن ڪان ڪين گهٽايائين. هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ائين ضرور چيو ته ”شينهن جي هڪڙي ڏينهن جي زندگي گدڙ جي سؤ سال جي زندگيءَ کان بهتر آهي،“ ليڪن ائين ڪونه چيائين ته پنهنجي حياتيءَ جي آخر دم تائين ميسور جي تاريخي سر زمين کي ڌارين جي حوالي ٿيڻ نه ڏيندس.

ڇيو وڃي ٿو ته سيد احمد شهيد جي تحريڪ، انگريزن کي ڪيڻ لاءِ باقاعدي هڪ منظم اسڪيم هئي، ليڪن آن جي پٺيان به پنهنجي اسلامي ۽ شرعي حڪومت قائم ڪري خليفي ٿيڻ جي خواهش ضرور ڪارفرما هئي. هن کي نواب امير خان وغيره جي مدد کان سواءِ پنهنجي پيريءَ مريديءَ جو سهارو ونڊو پيو. هن هر جڳهه تان ماڻهن کي پيريءَ مريديءَ واري سلسلي ۾ ڳنڍي هلايو. ان جي باوجود جڏهن ١٩٣٣ع ۾، هو هزارا ۾ زخمي ٿي ڪري پيو- تڏهن سندس مريدن مان ڪوبه هندستاني پنجابي يا پٺاڻ پاڻي پيارڻ وارو موجود ڪونه هو، سڀ ڀڄي ويا. صرف شڪارپور جو هڪڙو سنڌي هو، جنهن جون بئي ٽنگون ڦٽيل هيون ان جي باوجود، پاڻي جون ڪليون پري سيد صاحب تائين پهچائيندو رهيو. ڪتاب نه هئڻ ڪري مون کي انهيءَ سنڌي جو نالو ياد ڪونه رهيو آهي.

ليڪن هوشوءَ کي خبر هئي ته تخت و تاج ڪونه ملندو، حڪومت ۽ بادشاهي ۾ پن جو حصو ٿيندي: آءٌ وري به ميرن جو غلام رهندس. منهنجو ڪم وري به ميرن جي خدمت ۽ چاڪري ئي رهندو. آن جي بلوجود بنا لشڪر ۽ خزاني جي بنا لالچ ۽ لوڀ جي هو وڙهيو، رڙهيو ۽ شهيد ٿي ويو- هن جو اهو نعرو به ڪونه هو ته آءٌ ميرن جو وفادار آهيان، ميرن جو سات ڪونه ڇڏيندس. آءٌ بهادر آهيان. بهادر ميدان ڇڏي ڪونه ڀڄندا آهن. آءٌ پنهنجيءَ زندگيءَ کي شينهن سان ڀيٽي ڇڏيان. پر هن جو نعرو هو ته مادر وطن سنڌ ڪونه ڏيندس. مرن مرن يا جيئن، پر سنڌ جي آزاديءَ جو جهنڊو ضرور بلند ۽

مضبوط رهي. اهو نعرو هڻندي هو شام ويلي دهلي جي ميدان ۾ شهيد ٿي ويو. هن جي ٻنهي هٿن ۾ هن ڌرتيءَ جي مٽي هئي. هن نمي ڌرتيءَ کي چميو ڪونه ته متان دشمن سمجهي ته آءٌ ڪري پيو آهيان. هوشوءَ جي شهادت سان گڏ سنڌ جي آزادي جو جهنڊو سرنگون ٿي ويو.

توکان پوءِ ميائي متي، آزاديءَ جي گل ٿي ٻتي،
ســت وڇايو ستي جتي. مارو ويٺا مارون ڪائي!
جيئي جيئي شاهه پٺائي!

ليڪن سنڌ جي ماڻهن، آءٌ سمجهان ٿو ته اهــا جنگ جاري رکي آهي. انهن ئي جانبازن ۽ دليرن کي بند ڪرڻ ۽ کين قابو ڪرڻ لاءِ انگريزن هي جيل ٺهرايو. خبر ناهي ته متي ڪيترن سمن ۽ سومرن، جوکين نومڙين، شورن ۽ دلــن، ٻيرن ۽ چانڊين، آزاد سنڌ جا خواب ڏسندي، جيل جون هيبت‌ناڪ راتيون ڪاٽيون هونديون. ها ڪڏهن هتي سنڌ جا اهي ڪانگريسي ۽ رهيا هوندا، جن وطن جي آزادي لاءِ تلوار بجاءِ چرخي جي سند جو سهارو ورتو. ١٨٦٥ع کان وٺي هن جيل ۾ سنڌين کي بغاوت ۽ انقلاب کان روڪڻ لاءِ بند ڪيو ويندو رهيو آهي ۽ اهي اڄ به موجود آهن، خبر ناهي ڪڏهن اهــو سلسلو ختم ٿيندو.

٢ جون ١٩٧٦ع

ڪجهه ڏينهن کان بي خوابي جي شڪايت زور وٺي ويٺي آهي. سارو ڏينهن ننڊ ڪانه اينديي اٿم، ۽ نه وري رات جو پوري طرح سمهي سگهندو آهيان. رات ساري جاڳندي گذاريم. ٻوليءَ جا ساٿي منشيءَ سميت گهري ننڊ ۾ پئجي ويا هئا. دل چاهيو ته ڪجهه لکان. ان ارادي تي به عمل ڪري نه

سگهوس ته ان ٻنهي سبب، ساٿين جي ننڊ ۾ خلل پوي. ٻاسا ورائيندي، ذهن سوچ جي صحرا ۾ ڀٽڪڻ لڳو. زندگي جا گذريل واقعا ۽ تجربا، هنگاما ۽ هور، هڪ هڪ ٿي سامهون اچي بيٺا. ڪي اڻ چٽيون صورتون ۽ واضح مهانڊا، سوچن جي سلسلن ۾ اٽڪڻ ۽ اڙڻ لڳا. ڪي ماڻهو جهڙا ماڻهو، جيڪي زهر ثابت ٿيا، ڪيئي فولادي انسان جيڪي ميڻ بڻجي ويا ۽ ڪيئي ڏونگر جهڙا ڳرا ماڻهو پڻ وانگر هلڪا ثابت ٿيا، سي سڀ منهنجي سوچن جي زنجيرن ۾ ائين اٽڪيا پيا هئا، جيئن ٿوهر جي ٽاريءَ ۾ ڪنڊا.

جنهن ڏينهن گرفتار ٿيو هوس، ان ڏينهن کان دل ۾ جلدي آزاد ٿيڻ جي ڪائي تمنا ڪانه رکي هيم. هتي اچڻ کان پوءِ البت وڌيڪ يقين ٿي ويو ته ويجهڙائيءَ ۾ جيل جي آهني ديوارن ۽ فولادي درن مان ٻاهر نڪرڻ جو ڪوبه امڪان ڪونهي. شايد ڪجهه وقت کان پوءِ منهنجي جسم تي سول ڪپڙن بجاءِ جيل جي ڊريس اچي وڃي. ڪيتري وقت لاءِ سو چئي نه ٿو سگهان، البت اهو سوچيان ٿو ته، جڏهن ٻاهر نڪرندس، تڏهن به سنڌ جو ماحول ساڳيوئي هوندو. تڏهن به سنڌ ائين سنگهرن ۾ سوڙهي هوندي، تڏهن به سنڌ جي ميدانن ۽ ماڙين ۾ هاريءَ جو سينڌور کان سهڻو رت وڏيري ۽ پير جي مدد سان وهندو هوندو يا سنڌ جو نقشوئي بدليل هوندو ۽ آءٌ بنگالي انقلابيءَ وانگر جڏهن ٻاهر نڪرندس ته زمانو بدلجي ويو هوندو. آءٌ پنهنجي وطن جي رستن ۽ راهن تان گذرندس ته ڌاريو ڌاريو ۽ اوپرو لڳندس. ڪائي به صورت ٿي سگهي ٿي ۽ هي به ممڪن آهي ته مون کي وري پنهنجي ديس جي ٻلاريءَ ۽ ٻليرڻي ٻوڻ ڏسڻ جو موقعوئي نه ملي. مون کي سنڌ جي ٻنين ۽ ٻارن ۽ چانڊوڪين کي چمڻ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وجهہ ڏي نہ ماي ۽ آءٌ شايد اهڙن پيارن ماڻهن کي ڪڏهن ڏسي نہ سگهان، جن کي هڪ دفعي ڏسڻ سان منهنجي دل جي دنيا ۾ ڪنول کڙي پيا آهن.

سوچيندي، مون کي ياد اچي ٿو بنگالي نوجوان، جيڪو ٽي- بيءَ جو مريض آهي. هو ڪلڪتي جي آرٽ گيلريءَ ۾ ويٺو جنگ آزاديءَ جي سورمن جون تصويرون ڏسي رهيو آهي. هو ٢٠ سال قيد ڪاٽي جيل مان آزاد ٿيو آهي. غير ملڪي حڪمرانن هن کي وطن جي آزاديءَ جو نعرو هڻڻ جي جرم ۾ قيد ڪيو هو ۽ آزاديءَ وقت ملڪي وزير داخلا، آزادي جي جشنن ۾ گم ٿي، اهڙن گمنام سپاهين کي وساري ڇڏيو هو. ڪنهن عام معافي جي اعلان ۾ هو ڇٽو هو. ملڪ ورهائجي ويو هو. سندس جنم ڀومي ٻئي ملڪ ۾ اچي ويئي هئي. سندس پوڙهي ماءُ، جهور پيءُ ۽ ننڍڙي ڀيڻ جي باري ۾ ڪا بہ خبر ڪانہ هيس تہ ڪٿي آهن. ڪلڪتي جي شاهي رستي تي هو ائين وڃي رهيو هو جيئن اسپتال مان ڪنهن لاوارث جو لاش! ها، آزاديءَ جي جنگ ۾ ائين بہ ٿيندو آهي، وطن جي ويڙهاند اهڙا ڪرشما بہ ڏيکاريندي آهي.

اڳتي هلندي مونکي ياد اچي ٿو سنڌ جي شاعر شيخ اياز جو هڪڙو جملو. گهٽو ڪري ١٩٥٧ع جو ڪوئي مهينو هو، آءٌ ساربدينا هوٽل وٽان اچي مڙيس، دروازي تي شيخ اياز بيٺو هو. ها شيخ اياز! پنهنجي لکڻيءَ مطابق بنگال جي ارڏي شاعر نذرل کان وڌيڪ مضبوط. مون کيس جهڪي هٿ ڏنو. هن مون ڏانهن ڏنو. اسان اڳي ڪڏهن مليا نہ هئاسين. مون واقفيت ڪرائيندي چيو سائين ”عبدالواحد آريسر.“ هن نهايت فراخدليءَ سان مون کي گلي لڳايو. مون کيس ”پرهہ جو پيغام“ جي هڪ ڪاپي ڏني. اياز مرڪندي چيو ”مون پڙهڻ سان ورتي آهي پٽ! تو بہ مون واري صليب ڪلهي تي کنئي آهي؟ ڏاڍ۽

ڏکيو پنڌ آهي. پڇي وڃ:" مون کي ياد آهي ته ورائيو هوم:
"شيخ صاحب! آءٌ لينن جو پوئلڳ نه، پر جي. ايم. سيد جو
پيروڪار آهيان." اياز چيو هو ته "ها، واقعي سيد ۽ لينن ۾
فرق آهي. لينن جيڪي ڪجهه لکيو سو روس مان پڇي وڃي
ٻاهر لکيو هئائين، پر جي. ايم. سيد هن ملڪ ۾ رهي، سنڌوديش
"چو ۽ چا لاءِ" جهڙو ڪتاب لکي ٿو. جڏهن ته هي دور نازي
جرمنيءَ واري دور جهڙو آهي. جنهن ۾ ڪوبه رائٽر "شارٽ
اسٽوريءَ" تي پنهنجو نالو نه لکي سگهندو هو."

اسان هوٽل ۾ ڪافي وقت ڪچهري ڪئي. مون سنڌ
جي شاعر جي گفتگوءَ مان اندازو لڳايو ته هو موجوده دور ۾
انتهائي ڊبل آهي ۽ پنهنجي ڪلهي تان صليب لاهي اڇلائي
ڦٽي ڪئي اٿس. هن مون کي چيو ته هن دور ۾ سرڪار وٽ
اهڙا به اوزار آهن، جن جي ذريعي ماڻهوءَ کي نامرد بڻايو وڃي
ٿو. آءٌ سندس سادگي ۽ غير معموليءَ تمنائن تي کلي ويٺو هوس.
چيم: "شيخ صاحب! ان سان ڪهڙو فرق پوندو؟" اٽڪلي وقت
چيو هوم ته "شيخ صاحب! اها صليب پاڻ وٽ رکو، جنهن
کي نامرد ٿيڻ جي خوف کان چوراهي تي اڇلائي ڇڏجي."

آءٌ نه ايڏو وڏو ماڻهو آهيان جو ڪائي صليب تيار ڪري
سگهان ۽ نه وري ڪٺي ان جي نمائش ڪري سگهان ٿو. آءٌ
سنڌ جي انهن لکها انسانن مان هڪ آهيان، جيڪي روز پنهنجيءَ
سوچن جي ڪنڊين ۾ ڪڙهندا رهن ٿا. صليب تيار ڪرڻ، کڻڻ
۽ وري اڇلائڻ واقعي اياز جو ڪم آهي، جنهن سنڌ کي جيڪي
ڪجهه ڏنو، ان کان وڌيڪ وصول ڪيو. شايد سر زمين سنڌ
انتهائي غيرت مند آهي، جيڪا ڪنهن جو به قرض پاڻ تي باقي
رکڻ گوارا نه ٿي ڪري. سنڌ اياز کي شهرت ڏني، دولت ڏني،
شاعري ڏني ۽ آخر ۾ وائيس چانسلري ڏني. مون سنڌ کي ڪجهه
به ڪونه ڏنو آهي. چيو ته آءٌ شاعر ناهيان، چيو ته آءٌ اديب

ناھيان، ڇو ته آءُ صليب گھڙڻ وارو واڍو ناھيان. آءُ سنڌ کان ڪاٻه ٿمنا ڪونه ٿو رکان. مون کي سنڌ ايترو ڪجھه ڏنو آھي، جيڪو منھنجي زندگيءَ جي ميرانجھڙي شام ۾ ڏياريءَ جو ڏيو بڻجي ويندو. سنڌ جي ماڻھن جيترو ڪجھه مون کي ڏنو آھي، اھي قيمتي گل، آءُ پنھنجي ڪفن جي ٽانڪن ۾ سبي، شايد قبر ۾ آرام جي ننڊ سمھي سگھندس. سنڌ انتھائي غيرت مند آھي، ھوءَ ڪنھن جو به قرض پاڻ تي رھڻ برداشت نه ڪندي، سڀ ڪجھه موٽائيندي رھندي ۽ موٽائيندي رھي آھي!

٢٦ جون ١٩٧٦ع:

اڄ صبح جو منشي، حسن ناصر واري انب جي وڻ جي ھنيان ويھي، ڪو شعر لکي رھيو ھو. آءُ ۽ راجا، وارڊ جي سامھين وڏي نم جي ھيٺان ويھي، سنڌ يونيورسٽي ۾ ٿيندڙ اليڪشن تي تبصرو ڪري رھيا ھئاسون. مون راجا کي چيو، ”سنڌ يونيورسٽي جي آرٽس فيڪلٽي اڄ پوري سنڌ جي نوجوانن جي دلين ۽ نگاھن جو مرڪز ھوندي. اڄ موڙن، جيپن ۽ بسن ۾ سنڌي نوجوان اليڪشن جو عھدو ماڻڻ لاءِ شھر مان پناھگير ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي ووٽ ڏيارڻ لاءِ ڪٺي ايندا ھوندا. سنڌي ماڻھن ته نه، پر سنڌ جي ھڪ مخصوص طبقي، عھدا ماڻڻ خاطر ھميشه ڌارين جي دلالي ۽ ناز برداري ڪري، سنڌ کي ڏچي ۾ وڌو آھي. اڄ سنڌ يونيورسٽي پناھگير ڇوڪرين جي ڀڙڪيدار لباسن جي ڪري مينا بازار لڳي پئي ھوندي ۽ عھدن جا بکيا سنڌي نوجوان انھن جي اڳيان پٺيان ائين نوس نوس ڪندا وتندا، جيئن قلوپطرا جو قرب حاصل ڪرڻ لاءِ وقت جا حڪمران ۽ درباري پنھنجا تخت ۽ تاج گھوريندا وتندا ھئا. سنڌ يونيورسٽي، جنھن لاءِ سنڌ جي ھڪڙي رجعت پسند شاعر، سردار علي شاه چيو ھو:

"اي سنڌ يونيورسٽي، اي بهارءِ بي خزان!"

آءُ سنڌ يونيورسٽيءَ کي سنڌ جي ترقي پسند خزان - بي بهار بنائي ڇڏيو آهي.

راجا چيو، "يار! عجيب مصيبت آهي، جو ٻن سالن
مون کي يونيورسٽيءَ جي چونڊ وڙهڻ ته نه ڏنو وڃ
يونيورسٽي جي اليڪشن ڏسڻ به نه ٿي ڏني وڃي." ڪيس
"راجا، آءٌ جيتوڻيڪ يونيورسٽيءَ سان واسطو نه ٿو رکان،
اڄ منهنجي دل يونيورسٽيءَ ۾ هجڻ لاءِ ڦٿڪي رهي
آءٌ چاهيان ٿو ته يونيورسٽي ۾ اڄ پنهنجي ساٿين سان
جيڪي، پنهنجن مفاد پرستن، حڪومت جي ٻـانهن ۽ پناهه
جي ته - طرفي گهيري اندر، پگهر ۾ شم، پنڌ پيادا، يونيو
جي عظيم روايتن کي باقي رکڻ لاءِ ائين ڊوڙي رهيا
جيئن دريا خان جي فوج جا رهيل سپاهي ٺٽي جي آزادي
رکڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪري رهيا هئا. منهنجي من جو پڇي
پگهر ۾ شل ساٿين ۾ سنڌ ترقيءَ جي سچي سپوت مولابخش
کي ڳولي رهيو آهي، ها، مولابخش کي آءٌ اڄ يونيورسٽ
ڳوليان ٿو، ليڪن هو مون کان ٿورو پريرو ٽن مهين
لاڪ - اپ جي بدبودار ڪوليءَ ۾ بند آهي. خبر ناهي اڄ
سوچ ۽ لوچ ڇا هوندي؟ سندس اندر جا ادما ڪيئن
سندس ڪمزور جسم ۾ لڪل فولادي دل جي حالت ڇا هـ
"اي مولا بخش! توسان منهنجو ناتو ازلي ۽ ابدي آهـ
سگهي ٿو ته وقت جو وهڪرو اڳتي هلي اسان کي
رستن تي راهن تي اڇلائي ڇڏي، ليڪن منهنجي من جي
مان تنهنجي خلوص جو سلو ڪڏهن به نه سڙندو. منهنجو
اهڙو ئي ناتو آهي، جهڙو مومن ملير ائي جو جي - ايم سيد
جي حب ۽ اڪبر سيد جي سياست سان ڪوبه
... رکي. منهنجي به ساڳي حالت رهندي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءٌ ايترونئي سوچيان ٿو تہ منشي برداشتي ڪي موڪلي ٿو
بدالواحد ڪي سڏي اچ، آءٌ منشي وٽ ويس. هو ڪو شعر
رهيو هو. جنهن ۾ ڪيس سنڌ جي بقا لاءِ وڙهجندڙ جنگين
ڏن چٽن تاريخي ميدانن جا نالا ڳڻايا هئا، جن ۾ دبي ۽
، هو لکي چڪو هو، باقي ٻہ نالا ٻيا ڪپندا هئا. مون ڪيس
۽ ڪرڙي ٻڌايا. آءٌ اهي نالا تہ ٻڌائي ويٺس، ليڪن انهن
منهنجي دل جي ديري ۾ باهہ لڳائي ڇڏي. ڇا سنڌ ۾
ن جا اهي ئي ميدان آهن؟ ڇا منهنجي ڌرتيءَ جي ڪوڌرن
رينو رت صرف انهن ئي جاين تي وڙهو آهي؟ ڇا منهنجي
جي شان ڪي برقرار رکندڙ جهندي جي ڇانوَ ۾ صرف اتي ئي
پرستيءَ جا اپ ڏاريندڙ نعرا بلند ٿيا هئا؟ نہ نہ منهنجي
ڻ ورني ڌرتيءَ جو انچ انچ ميدان جنگ بڻيو آهي.
ٿي ديس جي دلارن هن زمين جي ٻاڙيءَ تي
ي لال لهوءَ سان مشعلون جلايون آهن. هن ڀونءِ جي
ٺ ۽ ڀڙي جي هنج ۾ سنڌ جا شهيد آخري مقابلي جي
ي جي انتظار ۾ بي چين آهن. هن ملڪ جي فضا جي
ذري ۾ منهنجي ديس جي ڪئل انسانن جي رت جي
و سمايل آهي. هن زمين جي قدم قدم تي قربانيون
ڻ ويون آهن. منهنجي هيءَ حسين سر زمين، پوري
پوري ميدان جنگ بڻي رهي آهي. منهنجي ملڪ جي
جا مولهيا هر ويلي رت هاڻا رهيا آهن. رڳو ڪرڙي ۽
ناهن، اروڙ ۽ عمر ڪوٽ بہ آهن. رڳو دبي ۽ مياڻي ناهن
بندر ۽ شاهہ بندر بہ آهن. رڳو ٺٽو ۽ روپا ناهن، خاصائي
پور بہ آهن. رڳو سکر ۽ بکر ناهن، سن ۽ سيوهڻ بہ آهن.
ن، جتي ڳائيچن سرزمين سنڌ جو بچاءُ ڪندي، مدد خان
ڪتڪ هٿان پنهنجا راڄ ڪهايا هئا. سن، جتي مهدي
ريءَ جون ٻيڙيون ٻوڙيون ويون هيون. سن جتان باغي
ڪڏهن بہ ختم نہ ٿيو آهي، سن، جتي اڄ بہ

منهنجي ڌرتي جو لافاني انسان سنڌ جي آزادي جي جنگ
وڙهي رهيو آهي. خاصائي، جتي دائود شوري ۽ اسماعيل شوري
مغلن تي راتاها هنيا هئا ۽ جنگ جي باهه ڀڙڪائي هئي
لڪي، جتي ٻيرن ۽ دلن مغل سامراجيت کي ڏونا چٻايا هئا
چانڊڪا، جتي سميجن ۽ لاکيرن، حاڪمن جي قانونن کي لتڙ
سان آڏائي ڇڏيو هيو ٻکر، جتي ڏاريجن، ارغونن کان جيءِ
هٿان چاليهن سردارن جي جٺي جي صورت ۾ شهادت قبولي
هئي. ڏهرکي ۽ آوٻاڙو، جتي ماڇين وڏي بهادريءَ سان سنڌ
وطن لاءِ جانين جا نذرانا پيش ڪيا هئا، انڙپور، جتي جاني بيگ
جي سنڌياڻي گهر واريءَ تلوار هٿ ۾ کڻي شينهن وانگر خان
خانان تي ڪڙڪي هئي. ٺٽي ۽ ڪراچي جي پهاڙن ۾ جوکيز
نومڙين ۽ نوهڙين حون حب وطن سان ٽمٽار هڪلون، اڄ
تصور جي ڪنن سان ٻڌي سگهجن ٿيون. عمر ڪوٽ جي
واريءَ پٽن ۾ اڄ به سوڍن جي گهوڙن جون ٽاپون گونجي
رهيون آهن. نئين ڪوٽ کان ڪارونجهر جي ڪور تائين
منهنجي ملڪ جي ماروئڙن پنجن مهينن تائين انگريز سامراجيت
جي مڪار رنڊيءَ جي جسم تان مصنوعي پردا ڦاڙي، کيس
اگهاڙو ڪيو هو. ننگر پارڪر، جتي ڪولهين جي ڪاترن
شرڙاٽ، اڄ به آزادي جي اڪير کي تيز بنائي رهيو آهي
ڪير ڪوڙو ۽ دغاباز چوي ٿو ته منهنجي قوم نان مارشل
(Non marshal) آهي! منهنجي ڌرتي جي ديس واسين پنهنجي
وجود کي آزاد ۽ آباد رکڻ لاءِ هر دور ۾ رت جو ريج ڏنو
آهي. سنڌ جي ذري ذري کي ميدان جنگ بنايو آهي. هن
مڪر ۽ خيرات جي وسيلي نه، پر شهيدن جي همت ۽ بهادري
سان زنده رهي آهي. ۽ پنهنجو وجود باقي رکيو اٿس. منهنجي
قوم پنهنجي ڌرتيءَ سان اڻين پيار ڪيو آهي، جيئن زخمي هر
ٻڪ مرندڙ ٻچڙن تان آخري نظر وجهڻ وقت پورو پيار اکڙين
ميڙي گڏ ڪندي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢٨ جون ١٩٧٦ع:

اڄ شام، اسانجي وارڊ جي ڊيوٽيءَ واري صوبدار ٻڌايو ته سپرنٽينڊنٽ جيل مرزا بيگ کي زوري رٽائر ڪري، ان جي جاءِ تي جناب اوڪاش شيخ کي نئون سپرنٽينڊنٽ جيل مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪو صاحب هن کان اڳ لانڍي جيل ۾ سپرنٽينڊنٽ هو. جيل مان ڪجهه ڏينهن اڳ پنج قيدي اسپتال جي هڪ کوليءَ جو پراڻو سڙيل دروازو ٽوڙي، ٻهارين جي تيلين مان رسو ٺاهي، ڪراچي جيل جي آپ سان ملندڙ ديوار ٽپي ڀڄي ويا هئا. حڪومت سنڌ انهيءَ جرم ۾ مرزا صاحب کي رٽائر ڪري ڇڏيو هو. مرزا صاحب کان اڳ سکر جيل ۾ هو. جڏهن هن جيل جي اڳوڻي فرعون دماغ ۽ انگريزي بيورو ڪريسيءَ جي روحاني، شفقت ميمڻ کي حيدرآباد بدلي ڪيو ويو، تڏهن ان جي جاءِ تي مرزا صاحب کي سکر مان بدلي ڪري هتي رکيو ويو هو. قيدين جي ڀڄڻ کان ٻئي ڏينهن سموري جيل جي جهڙتي ورتي ويئي. ان سلسلي ۾ مرزا صاحب اسان جي وارڊ ۾ آيو هو. تلاشي ۽ بلاشي کان بيپرواهه. هو اينديءَ شرط هڪ ڪٽ تي بيپرواهه ٿي اسان جي وچ ۾ ليٽي پيو هو. بلڪل ائين جيئن ڪو سالن جو جلاوطن پٽ پنهنجي ماءُ جي هنج ۾ اچي ڪرندو آهي. اڄ سندس پرسان ويٺو هوس. مون سندس چهري ڏانهن ڏٺو. مونکي ائين لڳو ڄڻ هي لاوارث انسان پيرين اگهاڙو سالن جا سال اهڙي رستي تي سفر ڪندو رهيو آهي، جنهن تي ڏامر جي بجاءِ ڀڳل شيشي جو فرش وڇايل هجي، جنهن نه صرف پير زخمي ڪري ڇڏيا هجن، پر سندس دل ۾ به ڪيترا گهاءُ ڪري ڇڏيا هجن. سندس جسم جو سَنڌ سَنڌ ڦٽي ڇڏيو هجي، سندس روح جي پکيئڙي کي گهائل هرڻ جيان ڪري وڌو هجي. هو اسان وٽ ويٺو رهيو. اسان جون ڳالهيون ٻڌندو رهيو.

اسان جون ڳالهيون ٻڌندي ٻڌندي سندس اکيون ٻوٽجي ويون. بلڪل ائين جيئن لوريءَ تي ننڍڙي ٻار کي آتٽ اچي ويندو آهي، يا ڪنهن مهربان نرس جي زندگي بخش هٿ جي ڇهاءَ سان مريض جي روح ۾ قرار جون ڪونپلون ڦٽي پونديون آهن.

هتي اچڻ کان پوءِ مون مرزا صاحب کي ٽي دفعا ڏٺو آهي ۽ هر ڀيري محسوس ڪيم ته هڪ اهڙي انسان سان مليو آهيان، جنهن جي دل ۾ وطن پرست قيديءَ کي ڏسي فخر ۽ همدرديءَ جا مليل جليل جذبا هڪ ئي سان ائين ملي ويا آهن، جيئن جوانيءَ جي سرمستيءَ جي جذبن سان ڀرپور چار چپ هڪ ٿي سان ملي ويندا آهن، جن کي آرزوءَ جي اُڃ پوري ٿيڻ کانسواءِ ڌار ڪرڻ ممڪن ئي نه هجي. مرزا صاحب جي دل ۾ وطن پرست، آزادي پسند ۽ قوم پرور قيدي کي ڏسي وڏي به پوندا هجن ته منهنجي ڌرتيءَ جي انسانن تان زيرين ۽ زنجيرون، ڏاوڻ ۽ پئڙ اڃان نه لٿا آهن ـ ۽ وقت جي ستم ظريفي ڏسو جو انهن جي نگراني منهنجي حوالي آهي ۽ فخر به ٿيندو هجي تہ منهنجي سنڌ جي ڪک سڃڻ نه ٿي آهي، ان جي ڪک مان اڄ به اهڙا انسان جنم وٺندا رهن ٿا، جيڪي شهيد سنڌ الهه بخش جو جهنڊو کنيو اچن ٿا. ڇيو ٿي ويو ته مرزا صاحب شڪارپور جو وينل هو، شڪارپور، جنهن جي سون ورنين شامن ۾ ساميءَ جا سلوڪ، محبوب جي خماريل اکڙيون وانگر لڳندا آهن. شڪارپور، جنهن جي سانجهين کي منهنجي ڌرتيءَ جي آمر انسان الهه بخش جي خون، وڏيڪ سرهو ۽ سگهارو بنائيندو آهي. شڪارپور، جنهن سنڌيءَ شاعريءَ کي هرڻيءَ جي چال سيکاريندڙ کيئل داس ”فاني“ ڏنو. شڪارپور، جنهن سنڌي ادب ۽ شعر جي ڪنوار جي ڳچ ۾ تشبيهن جا هيرا مڙهيندڙ نياز همايوني ڏنو. شڪارپور، جنهن آزاديءَ جو

، ٽڪ پاڻ ۾ پڙهو محمد صالح ”عاجز“ ڏنو، جنهن جي جسم تي
ڏ ۾ سڀ کان پهرين ”ڊفينس آف انڊيا رولز“ جي تلوار
ڪڙڪي. شڪارپور اسان کي سنڌ جي آزاديءَ جي تاريخ جو
ي بها هيرو چيلهرام ڏنو. جنهن چيو هو ته جيڪڏهن مير مون کي
ازت ڏين ته هڪ رات ۾ سنڌو دريا ٽپي، انگريزن جي
ر واري ڇانوڻي تباهه ڪري، سنڌ مان سنڌ ن پير اکيڙي
ڏيان. پوءِ جڏهن سنڌ تي انگريزن قبضو ڪري ورتو، تڏهن
يئمل مادر وطن جي آزاديءَ لاءِ ڪابل کان راس ڪماريءَ
ئين ساوڻ جي بادل وانگر آڏامندو رهيو. انهيءَ شڪارپور،
ان کي ڪراچيءَ جي دونهاٽيل ماحول ۾ مرزا افضل بيگ
ڏنو. آءٌ جڏهن بيرڪ نمبر ٢٢ ۾ رهندو هوس، تڏهن پهريون
رو مرزا صاحب اتي رائونڊ تي آيو هو. هن ڪلنڌي اسان سڀني
ان هٿ ملايو ۽ سڀنيءَ کان سنڌيءَ ۾ خيريت پڇي. ڪراچيءَ
پهريون ڀيرو جيل جي سڀ کان وڏي آفيسر قيدين سان هٿ
لايو هو ۽ سنڌيءَ ۾ ڳالهايو هو. وڃڻ وقت ڊاڪٽر اعزاز نذير
ي چيو هئائين ته ”ڊاڪٽر صاحب، هاڻي ته ٻاهر نڪرو“.
اڪٽر صاحب جواب ڏنو هو ته ”سائين اوهان سان گڏ
ڪرڻداسون“. ٻيو ڀيرو وارڊ نمبر ١٣ ۾ اسان وٽ آيو هو ۽
ڪافي وقت ويٺو ڪچهري ڪندو رهيو هو. ٽيون ۽ آخري
يرو قيدين ڇڄڻ کان ٻئي ڏينهن آيو هو ۽ اسان سڀني کي خبر
ڪانه هئي ته جيل ۾ اسان آخري ڀيرو ملي رهيا آهيون. آن
ڏينهن کان انڪواري شروع ٿي ۽ اڄ مرزا صاحب جي ڏاڍر ٿيڻ
جي خبر پڙهيسون. مون کي هيءَ خبر پڙهي ڪوبه تعجب ڪونه
ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته هي مسلڪ آهي، جتي ڪي-ڊي-آي جي
هٿيوالي جي انڪواريءَ ۾ ٥ سال لڳندا آهن، ۽ سنڌي آفيسر
کي اِئين جلدي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويندو آهي، جيئن سستي
گراهڪ کي طوائف ڪوٺي مان ڪڍي ڇڏيندي آهي. هيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مـلـڪ آهـي، جتي جون عدالتون ڏاڍي جـي سزا ڀوڳي ڪي ٻڌائيندڻيون آهن ۽ سنڌي ماڻهوءَ جي حقن کي ائين هڙپ ڪيو ويندو آهي، جيئن پاپگ جـي بيماري انساني جانين کي هـڙپ ڪندي آهي. هتي سنڌي ماڻهوءَ کي قانون پنهنجي گرفت ۾ ائين جهلي وٺندو آهـي، جيئن چڪمڪ لوهه کي ۽ ان کي آزاد ڪرڻ وقت هتي جي حاڪمن کي ايتري ئـي تڪليف ٿيندي آهي، جيتري نـوخيز دوشيزه کي ڀهرين ڀـار ڇهڻ وقت ٿيندي آهي. ها، هي ملـڪ آهـي، جتي ملڪ ٽوڙيندڙن جي اولاد کي عياشي ۽ سنڌي ملازم جـي اولاد جـي مستقبل کي امـاس وانگر تاريڪ بنايو ويندو آهي. آخـر ته مرزا صاحب به سنڌي هو. ان بدبخت قـوم جـو فرزند، جنهن تي حڪومت ڪندڙ وزير ڏه هزارن ۾ ميڊيڪل جون سيٽون غير سنڌي ماڻهن کي وڪڻندا آهن. ها، هي دستور آهـي. هتي ته وڪيل کي وائيس چانسلر بنايو وڃي ٿو ۽ ماستر کي سپرنٽينڊنٽ جيل!

مرزا افضل بيگ هليو ويو. جيل مان نڪري ويو. پر آءٌ ۽ ڊاڪٽر اچا اتي آهيون. نه اسان جو رهڻ پنهنجي مرضيءَ سان ۽ نه وري مرزا صاحب جو نڪرڻ سندس مرضيءَ سان آهي. شايد مرزا جلدي انهيءَ ڪري نڪري ويو، جيئن اسان ساڻس ڪيل واعدي مطابق جلدي نڪرون. هڪ پاسي اهـو خيال ۽ ٻئي پاسي اهو به ويچار تـه شايد قيدي پڇايا ٿي ان ڪري ويا، جيئن سابق مـاستر سينٽرل جيل ڪراچيءَ ۾ سپرنٽينڊنٽ ٿئي. جڏهن ڊاڪٽر ملي ته آءٌ ڪيس چوان مرزا صاحب هليو ويو تون به پنهنجو واعدو پورو ڪر.

۵. جولاءِ ۱۹۷٦ع:

ڪافي ڏينهن کانپوءِ، اڄ ڊائري لکڻ لاءِ ويٺو آهيان. ڊائري لکڻ جي سلسلي ۾ منهنجي عادت جيل ۾ هميشه هيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهي آهي ته جيتريون سلپون لکندو آهيان، سي منشيءَ جي تاريخ تي ڪيس ڏيئي ڇڏيندو آهيان، ۽ هو ڪورٽ ۾ آيل گهربل مائهن جي حوالي ڪري ڇڏيندو آهي. ان ڪري نه صفحن جي ترتيب قائم رهي ٿي ۽ نه وري اڳئين تاريخ ئي ياد رهندي اٿم. اهو صرف ان ڪري ڪندو آهيان، جو جيل ۾ هر وقت تلاشيءَ جو کٽڪو لڳو رهندو آهي، ۽ هر وقت عملدارن جي نظرن کان چوڪس رهڻو پوي ٿو ۽ هر قسم جو خوف مسلط رهندو آهي.

مون بادشاهه خان جي سوانح حيات ۾ ڪٿي پڙهيو آهي ته بادشاهه خان لکيو آهي ته جيل ۾ صرف هڪ پيرو مون کي عملدارن جو خوف ٿيو، جڏهن مونکي خبر پئي ته تلاشي ٿيڻ واري آهي ۽ ان وقت مون ڪا شيءِ جيل جي قانون مطابق غير قانوني پاڻ وٽ رکي هئي. ان ڏينهن کان پوءِ جيل ۾ مون پاڻ وٽ اهڙي شيءِ رکيئي ڪانه، جيڪا مونکي جيل جي آفيسرن جي اختيارن جو خوف ڏياري ۽ مون ۾ بزدلي پيدا ڪري پوءِ اها ڪهڙي وقتي ئي سهي.

اگرچ سياسي قيدين جي حيثيت ۾ اسان جي لاءِ ٻه رستا مقرر ۽ متعين آهن. هڪڙو رستو اهو، جيڪو مهاتما گانڌيءَ ۽ ان جي رفيق ڪار غفار خان جو رهيو آهي، جنهنجي ننڍڙي مثال آءٌ مٿي بيان ڪري آيو آهيان ۽ ٻيو رستو آهي ڪميونسٽ قيدين جو، جيڪي جيل ۾ هر قسم جو غير قانوني ڪم ڪندا آهن. ويندي ڪو ننڍڙو ٻار به جرمن پهريدارن کان لڪائي جيل ۾ رکڻ جي جرئت ڪن ٿا.

اهڙيءَ هڪڙي ڪاروائي جي سرگذشت مشهور ناول "گل ۽ جهولو" ۾ بيان ٿيل آهي.

اگرچ منهنجي ذهني تربيت جي تقاضا آهي ته آءٌ اهو رستو اختيار ڪريان، جيڪو گانڌي ۽ غفار جو پڌايل آهي. ليڪن هتي صرف لکڻ جي حد تائين آءٌ ڪميونسٽ طريقه ڪار

تي عمل ڪريان ٿو، ۽ ان لاءِ نه صرف مون تي هڪ قسم جو خوف طاري رهي ٿو.

ڪيترا قيدي جن ۾ سياسي قيدي به شامل آهن، ڪاڏي پيتي جي معاملي ۾ غلط طريقا استعمال ڪندا آهن. عام طرح جيل ۾ قيدين کي نشي پيتي جي هر اها شيءِ ملندي آهي، جنهن جي ڪري ڪيترن نوجوانن کي عدالتي سزائون ڏنيون ويندڙيون آهن. جيل ۾ عورت کان سواءِ هر چيز ملي سگهي ٿي. ايتري قدر جو هڪ دفعي حڪيم بلوچ ته گهوٽيل پينگ به اندر ي آيو هو، جيڪا تيرهن ١٣ وارڊ جي سيني قيدين ڏاڍي شوق سان پيتي، جن ۾ آءٌ به شامل هوس. سنڌي عوامي تحريڪ جو اسماعيل سوهو ته ڪو پڙهياتو چرس جو موالي آهي، ان کي جيل ۾ وري منشي ابراهيم ۽ راجا رحيم يار گڙنگ موالي ملي ويا، تن ته هٽي سڄي وارڊ کي چرسي بنائي وڌو. ويندي ايتري حد تائين جو مونکي به پنهنجي شاگرديءَ ۾ وٺي چڏيائون. زندگي ۾ مون کي ڪڏهن ڪنهن نشي کان شديد ۾ شديد نفرت آهي ته اهو چرس ئي آهي، ليڪن جيل ۾ اهو نشو به استعمال ڪرڻو پيو. اگرچه هڪ ڏينهن کان پوءِ پاڻ کي سنڀالي ورتم. ليڪن بهرحال قسم ڪڍي جهڙو نه رهيس. نشي جي معاملي ۾ هڪ سگريٽ ئي اهڙي شيءِ آهي، جنهنجي سرمئي دونهن جي چلن پيچن جي اڳيان مون پاڻ کي ائين سمجهيو آهي، جيئن ڪو عاشق محبوب جي وارن جي ورن وڪڙن جي سامهون پاڻ کي بيوس سمجهندو آهي. نه ته پيو ڪوبه نشو منهنجي قوت ارادي کي ٽوڙي نه سگهيو آهي. منهنجي دماغي فيصلن جي ديوارُ ۾ شگاف وجهي نه سگهيو آهي، ۽ منهنجي دل جي پڪيءَ کي پنهنجي دام ۾ هميشه لاءِ ڦاسائي، مجبور ۽ بيوس نه بنائي سگهيو آهي: پوءِ اهو ڪٿي حسن جو نشو ڇونه هجي. ان سرگزشت مان اسان کي ان

ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ گهرجي ته جيل جو مقصد ڇا آهي. آيا انجو مقصد قيدين جي اصلاح آهي يا سزا ۽ عذاب؟

هن جيل ۾ رهي مون جيڪو تجربو حاصل ڪيو آهي. انهيءَ بنياد تي آءٌ چئي سگهان ٿو ته جيل انسان جي سيرت ۽ ڪردار کي بگاڙڻ جو سڀ کان وڏو ذريعو آهن. جيل هڪ اهڙو ڪوس گهر آهي. جتي انساني اخلاق ۽ ڪردار رات ڏينهن ڪسندا رهن ٿا، اهڙو لباس آهي، جن تي انساني عزت، غيرت ۽ وقار روزاني ڦاسي چڙهندا رهن ٿا. هتان بااخلاق انسان بداخلاق ٿي نڪرن ٿا. هتي ملڪ ۽ قوم جي بهترين انفرادي قوت ۽ صلاحيت جي صحت کي تباهه، برباد ۽ ويران ڪري، هڪ مسلسل ۽ مستقل بيمارين سان ڀرپور فوج تيار ڪئي وڃي ٿي، جيڪا پوري سماج ۽ معاشري لاءِ وبال جان بڻجي پوي ٿي.

آئون موضوع کان هٽي ويو آهيان، انجا ڪيترائي سبب آهن. آءُ جڏهن به هتي قيدين جي قسمت تي ڏنڊا وسندي ڏسندو آهيان، انوقت مونکي اهي امريڪي غلام ياد ايندا آهن، جيڪي يورپي قومن جي تجارتي جهازن کي هٿ سان هلائي ٿڪجي پوندا هئا، ان وقت مٿن يوروپي جلادن جا درا وسڻ شروع ٿيندا هئا. ڪٿي مون پڙهيو آهي ته جڏهن گهانا ۾ "نڪروما" برسراقتدار آيو، تڏهن هن انهي جهازي محلات کي سرڪاري دفتر بنايو، جنهن ۾ ڪڏهن گهانائي غلامن کي يورپ نيڻ لاءِ رسن ۾ جڪڙي هفتن جا هفتا اڇلايو ويندو هو. نڪروما پوري ملڪ ۾ پڙهو گهمايو ته روزاني عوام اچي ان جاءِ ۾ آزادي جا جشن ملهائي، جنهن ۾ سندن ابن ڏاڏن کي غلاميءَ جي حالت ۾ پوريو ويندو هو.

آءٌ به هن جيل ۾ ڪنهن نڪروما جو تصور ڪندو آهيان، جيڪو هن مظلوم مخلوق کي نجات ڏياري. جڏهن تاريخن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي نيڻ وقت قيدين کي پيرين اگهاڙو جوڙيءَ جوڙيءَ ۾ قطارن ۾ ويهلري، سپاهي ۽ مقدم کين تـڏا هڻـي اشاريندا آهـن، تڏهن مون کي بغداد، بصري ۽ عراق ۾ عجمي قيدين ۽ غلامن جون قطارون ياد اينديون آهن، جن جي وڪري لاءِ واڪ لڳندا هئا.

آءٌ جڏهن جيل ۾ ليبرن ۽ سياسي ورڪرن کي چرس جا سوٽا هڻندي ڏسندو آهيان، تڏهن ان قوم جي مستقبل تي منهنجي روح مان ريهه نڪري ويندي آهي، جنهن جي نمائندگي اهي ليبر ۽ ورڪر ڪري رهيا آهن. اهي حالتون ڏسي پسي ۽ انهن ۾ رهي، جيڪڏهن ڊائريءَ جو موضوع منهنجي گرفت مان نڪري وڃي ته ان ۾ قصوروار به نه چئبس.

ڪٿي پڙهيو هوم ته جيل ۾ مولانا ”آزاد“، هڪ وڏي سياسي قيديءَ کي سندس مخصوص چانهه جي دعوت ڪئي. ٻئي چٽا چانهه پي رهيا هئا ته پري کان جيل سپرنٽينڊنٽ کي ايندي ڏٺائون. ٻنهي قيدين جو هڪڙي جاءِ تي گڏجڻ قانوني ڏوهه هو، ان ڪري مولانا آزاد کي پنهنجي مخصوص بينيازي ۽ لاپرواهي ڇڏي، ڪوليءَ مان ٻاهر نڪري، سپرنٽينڊنٽ جو استقبال ڪرڻو پيو. سپرنٽينڊنٽ صاحب مولانا طرفان ايڏو انداز ملندي خوشيءَ ۾ پرجي، اتان ئي واپس هليو ويو. اهڙيءَ طرح ٻنهي ليبرن جي غيرقانوني ڪم جو ڍڪ رهي آيو.

اهو انگريزن جـو دور هو ۽ حاڪم قـوم جو آفيسر غلام ذهنيءَ جي قيديءَ طرفان پنهنجو استقبال ڏسي، خوش ٿيو هو، اگرچه ان کان اڳ ۾ هو انهن قيديءَ جي ڳالهائڻ لاءِ به انتظار ڪندو هـو. اسان وٽ هتي دستور ڪجهه نرالو آهـي. هتي سپرنٽينڊنٽ ته ٺيو پنهنجي جاءِ تي، پر معمولي جيلر سان گفتگو ڪرڻ ۽ ان سان هٿ ملائڻ جي شرف تان قيدين ۾ ڊوڙ ٿيندي آهـي. جيڪي ملڪ ۽ قـومون ڪافي وقت غلام رهنديون آهن، انهن جي فردن ۾ غلامانه ذهنيت ۽ احساس ڪمتري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيدا ٿي پوندي آهي. هڪ غلام، هڪ اڇوت ۽ هڪ ڪمزور ماڻهو، پنهنجي عزت، اهميت ۽ حيثيت ڪي، وساري ڇڏي ٿو. هن وٽ ڪنهن وڏي ماڻهوءَ سان ۽ ان سان ڳالهائڻ يا ان سان گڏ ماني کائڻ وڏي ۾ وڏو اعزاز ۽ مانُ هوندو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو غلام قومن وٽ اهو ماڻهو عزت لائق هوندو آهي، جنهن جو تعلق، رابطو ۽ لاڳاپو ڪنهن وڏي آفيسر، سيٺ، وڏيري، چوڌري، خان ۽ سَر سان هوندو آهي. (پوءِ اهو لاڳاپو ڪٿي پڙوت جي حد تائين ڇو نه هجي.) غلام قومن جا غلام ذهنيت وارا ماڻهو ڪوشش ڪري حاڪمن وٽان اهڙا لقب ۽ خطاب حاصل ڪندا آهن، جن مان سندس وڏائي "پنهنجي غلام قوم جي نظر ۾" ظاهر ٿيندي هجي. سنڌ جا وڏيرا، انگريزن جي دور ۾ انگريزي آفيسرن جي دروازن تي ملاقات لاءِ قطارون ڪريو بيٺا هوندا هئا. جيڪو وڏيرو، انگريز جي آفيس مان ٻاهر نڪرندو هو، سو پنهنجي کيسي مان سڪل ميوو ڪڍي، (جيڪو هو اڳيئي کيسي ۾ وجهي صاحب سان ملڻ ويندو هو) کائيندو ايندو هو. چئي: صاحب ته ماني کارائڻ لاءِ ڏاڍا مٺا هنيا، پر مونکي تڪڙ هئي، تنهنڪري سندس دعوت کائڻ کان انڪار ڪيم، پر پهرين صاحب به ڪو ٻنهي اٺ - ڇڏ آهي، تنهن ايندي ايندي کيسي ۾ سڪل ميوو وجهي ڇڏيو. بس يار مڙس آهي ڀول، تنهنجي سڪل ميوي کان مون به انڪار ڪونه ڪيو.

اهو مرض صرف وڏيرن ۾ ڪونه هو، پر هيٺيان ۽ مظلوم طبقا ته آقائن جي غلامن سان هٿ ملائڻ، انهن جي ڪپڙي کي ڇهڻ يا کين جتي پارائڻ به پنهنجي لاءِ وڏي خوش نصيبي سمجهندا هئا ۽ سمجهن ٿا. ائين ته ٺهيو پر جيڪي ماڻهو قومي عزت ۽ وقار لاءِ لڙي رهيا هجن، تن طرفان جيڪڏهن اهڙي ڪريل ذهنيت جو مظاهرو ٿيندو رهي ته اها ڳالهه انتهائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏکدائڪ ۽ افسوسناڪ آهي. اسان وٽ هتي اٿين ٿيندو ز.
ٿو. اهو ئي سبب آهي جو اسان هتي ڪوبہ چڱو چوندي
سگهيا آهيون، جيڪو اسان جي ضرورتن جي بـاري ۾ .
وارن سان ڳالهائي. جيئي سنڌ جي ساٿين پاڻ ۾ صلاح ڪ
”منشيءَ“ کي چڱو چوندا ديو. پر جڏهن جيلر آيو تـڏهن سہ
صاحب منشيءَ کان بہ اڳـ ۾ پهچي ويو. منشي چوي ا
تہ سوهو چوي ڳهوپاڻو. منشي چوي تہ بابا اسان ڪافي ڏين
کان سامان لڪايو آهي، جيڪو اڃان سوڌو نہ مليو آهي،
سوهو چوي تہ سائين اسان کي والي بال وٺي ڏيو. اهڙا ڪيترا
واقعا روزانو ٿيندا رهندا آهن. پر جيئن تہ مون ٢٦ جـون
اڄ ڏينهن تائين ڊائري نـہ لکي آهي، تنهنڪري اهي رهـ
ويا آهن. ٢٦ جون کان ڊائري نہ لـکڻ جو سبب هي آهي
ان ڏينهن شيخ اياز جا ڏنـگيل جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊري
جا اٺ دوست سوا مهينو لاڪ اپ ۾ سڙي هت پهتا آهن. ا
۾ منهنجو پيارو دوست ۽ سنڌ جـي عشق ۾ فنا ٿيل سـ
مولابخش لغاري بہ آهي. جتي مولابخش لغاري، حبيب الله ناري
عزيز پنهور، هيرانند، رحمت الله هيسباڻي، نواز چنہ ۽ لـکو
جي ڪچهري ڳنڍ ٿـي. اتـي آءٌ لـکڻ جهڙو جرم ڪريان
نيات مان نڪري وڃان. انڪري اهو پورو عرصو لـکڻ ۽ پڙ
بند رهيو. ڪافي وقت جي ڪوشش کان پوءِ بہ ڪتاب آڻڻ
ڪامياب ٿيو هوس، تہ پڙهندس، پر اهو پڙهڻ بہ ڪچهري .
نظر ٿي ويو آهي. هڪڙو ڪتاب مشهور آمريڪي ماهر تع
۽ فلاسفر جان ڊيوي جو ”آزادي ۽ تهذيب“ آهي. پروفي
ڊيوي جي حيثيت آمريڪا ۾ اهڙي ئـي آهي، جهڙي سنڌ
علا. آءِ. آءِ قاضيءَ جي، يا هندوستان ۾ راڌا ڪرشن (سيا
عهدي کان قطع نظر) جي.

مشهور روسي اديب ميڪسم گورڪي (سن ياد نہ آهي
جڏهن آمريڪي ڪميونسٽن کان پارٽيءَ جي صدر لاءِ آمريڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو هو (پنهنجي زال سان گڏ) ۽ آمريڪي ڪميونسٽن انتهائي مڪاري ۽ منافقت ڪان ڪم ورندي، گورڪيءَ کي نظر انداز ڪري ڇڏيو، ان وقت پروفيسر ڊيوي آمريڪا ۾ واحد ماڻهو هو، جنهن روسي اديب جو نه صرف آڌر ڀاءُ ڪيو پر پاڻ وٽ ترسائڻ سان گڏ ڪافي مدد پڻ ڪئي هئائين. مون گهڻو اڳ جڳ مشهور آمريڪي دانشور ۽ صحافي ميڪس ايسٽ مين جي ڪتاب "رفقاء عظيم" ۾ پروفيسر جان ڊيوي جي باري ۾ پڙهيو هو. آن وقت کان سندس ڪنهن ڪتاب پڙهڻ جو شوق هو. هڪ دوست جي معرفت سندس ڪتاب نه مليو آهي، ليڪن پڙهڻ جو موقعو ڪونه ٿو ملي. ٻيو ڪتاب پيپلز پارٽي جي هائوڪي سيڪريٽري جنرل مبشر حسن جو ڪئي آيو آهيان. ان ڪان سواءِ ڪميونسٽ اديب سبط حسن جو "موسيٰ سي مارڪس تڪ" به مليو اٿم. جيل اختياري وارن جي علم ۽ عقل جو داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، ته هنن "موسيٰ کان مارڪس تائين" ڪتاب تي ڪوبه اعتراض نه ڪيو ۽ ائين سمجهيائون ته اهو پيغمبرن جي قصص ڪهاڻين جو ڪتاب آهي. بلڪل ائين جيئن اسان وٽ قصص الانبيا وغيره. نه وري منهنجي ڪتاب "صديون جون صدائون" تي اعتراض واريو. پر "شاهراهِ انقلاب" تي اعتراض ڪيائون ته انهيءَ ڪتاب جي نالي ۾ "انقلاب" جو لفظ لڪيل آهي. مون کين چيو ته بابا هن ۾ ... صاحب واري انقلاب جو تفصيل ڏنل آهي، ڇڏيو ته پڙهي ... مٿس ايمان آڻيون. منهنجي سمجهائي تي مطمئن ٿي هن ... ڪتاب ڇڏيو.

"انقلاب" جي اکر کان جيل انتظاميه جو ڇرڪڻ ، اسان کي حاڪم ڌرين ۽ مندن نوڪر شاهيءَ جي ذهنيت جي خبر ڏئي ٿو، ته آهي طبقا، ڌريون ۽ انهن جي نوڪر شاهي انقلاب جي لفظ کان ڪيڏو خوفزده آهن، اهو لفظ جيڪ...

پنهنجي مختصر اکرن ۾ جتي مظلوم قومن، طبقن ۽ انسانن جي آزادي ۽ خوشيءَ جو اڻکٽ ۽ لازوال خزانو رکي ٿو، اتي ظالمن ۽ غاصبن جي موت ۽ تباهيءَ جو پيغام پڻ. انقلاب جو لفظ انهيءَ دوشيزه وانگر آهي، جنهن جي هڪ هٿ ۾ ماکيءَ جو پيالو ۽ ٻئي هٿ ۾ تلوار آهي. ماکيءَ جو پيالو آهي انسانيت جي گهڻائيءَ لاءِ، صدين کان ستايل مظلوم ماڻهن لاءِ، جبر ۽ ڏمر جي گهاڻي ۾ پيڙجندڙ طبقن لاءِ، غلامي ۽ مجبوريءَ جي آزاهه ۾ سڙندڙ قومن لاءِ. ۽ تلوار آهي، انهن بدمعاش قاتلن ۽ رت ... ڪ رهزنن لاءِ، جن پنهنجي مفادن جي نگراني ۽ حفاظت لاءِ هر وقت ۽ هر دور ۾ جاوا ڪيا آهن. اها تلوار دنيا جي هر خطي ۾ ايترو ته وڌي چڪي آهي، ايتري ته تيز ۽ تکي ٿي چڪي آهي، جو رت پياڪ رهزنن جو هاڻي وڌيڪ وقت لاءِ ان جي وار کان بچڻ ناممڪن آهي. مون ان تلوار جا گهاءَ ڏٺا آهن. روس ۾ انجو وهڪرو ڏٺو آهي، چين ۾ انجي چمڪ ڏٺي آهي، ويٽنام ۾ انجو جوهر ڏٺو آهي، بنگلا ديش ۾ انجا ڪارناما ڏٺا آهن، الجزائر ۾ انجي ڌار ڏٺي آهي، الڪرامه ۾ انجو وار ڏٺو اٿم. ڪانگو، مڊغاسڪر، گهانا، گني بسائو، موزمبيق، انگولا ۾ انجا جلوا ڏٺا آهن. ڪيوبا، ڪمبوڊيا ۽ ڪوريا ۾ انجي تباهي ڏٺي آهي. ايترو ڪجهه ڏسڻ جي باوجود انجون ڪارگذاريون منهنجي مادر وطن ۽ هن سون ورنيءَ ڌرتيءَ تي ڏسڻ جو تمنائي آهيان، آسرو ند آهيان. آءٌ منهنجي وطن ۾ به ان دوشيزه کي اٿين ٻوڙندو ڏسڻ ٿو چاهيان، جيئن ڪا ٿي حاملو ڇوڪري ڇيلڙن پنيان ٻوڙندي آهي. ها آءٌ ان دوشيزه کي هتي ڏسڻ ٿو چاهيان، جنهن جي هڪ هٿ ۾ ننگر جهڙن ننگرن لاءِ ماکيءَ جي بدران کير جو وٽو هجي ۽ ٻئي هٿ ۾ وطن جي بچاءُ لاءِ تلوار يا اِستين گن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٦ جولاء ١٩٧٦ع:

اڄ پاڪستان ۾ مزدور تحريڪ تي بحث ٿي رهيو آهي، ڪن دوستن جو چوڻ هو ته پاڪستان ۾ مزدور تحريڪ تمام اڳتي وڌي آهي ۽ انقلاب لاءِ رستو ڪافي صاف ٿي چڪو آهي. پاڪستان جي مزدورن جمهوريت جي بحاليءَ ۽ انساني حقن جي حاصلات لاءِ بي مثال قربانيون ڏنيون آهن. شعوري طرح مزدور تنظيم ۽ تحريڪ جو معيار وڌيو آهي وغيره. مون عرض ڪيو ته اهو صرف هڪڙي گهڙيءَ لاءِ صحيح سمجهندي، آءٌ صرف ايترو عرض ڪندس ته پاڪستان جي مزدور تحريڪ هڪ انقلابي تحريڪ به آهي يا نه؟ ۽ آيا پاڪستان جي مزدور جو ڪردار واقعي انقلابي عمل سان هم آهنگ به رهيو آهي؟ سوشلزم جي استاد ”لينن“ جو چوڻ آهي ته ”ڪنهن تحريڪ جي انقلابي عمل جي پرک ۽ ڪسوٽي، سندس عمل جا اندروني اثرات گهٽ ۽ بيروني اثرات وڌيڪ آهن.“

ان باري ۾ هو چوي ٿو ته ”اسان کي ڏسڻو هيءُ آهي ته ڪا تحريڪ بين الاقوامي سطح تي عالمي سامراج جي شڪست جي عمل کي تيز بنائڻ لاءِ ڪيترو ڪردار ادا ڪري ٿي يا ٻنهي ڪوبه ڪردار ادا نٿي ڪري. هر اهڙي تحريڪ جيڪا عالمي سطح تي سامراج کي ڪوبه لوڏو ۽ ڌوڏو نٿي ڏئي، بلڪ سامراجي ڪاروائين تي خاموش تماشائي بڻجي ڏسندي رهي ٿي، اهڙي تحريڪ انتهائي رجعت پسند آهي، عوام دشمن آهي، انقلاب جي مخالف آهي. پوءِ ڪٿي اها پنهنجي ملڪ ۾ پورهيت راڄ لاءِ ڪيترو ئي پاڻ چو نه پتوريندي رهي.“

انهيءَ معيار تي اسان ڏسون ٿا ته پاڪستان جي مزدور تحريڪ نه صرف سامراجي عمل تي خاموش رهي آهي پر عالمي سطح تي سامراجي ڪاروائين کان بي خبر پڻ. پاڪستان ۾ حڪومت ۽ سول سروس پاڪستان جي ٢٧ سالن ۾ مسلسل

سامراجي ڪاروائين ۾ مصروف رهي آهي. هن پاڪستان جي قومن جي خود مختياري کي ختم ڪيو. مقامي قومن جي زبانن کي نقصان پهچايو ته پاڪستان جا مزدور خاموش رهيا. سامراجيت جي ديو اوڀر بنگال ۾ ٽيهه لک انسانن کي قتل ڪرائي، مختصر عرصي ۾ گهڻي قتلام جو رڪارڊ قائم ڪيو پر پاڪستان جا مزور ڏسندا رهيا. زبان جي مسئلي تي هتي جو پناهگير نوڪرشاهي جي شهه تي اگهاڙو وحشي بڻجي، سنڌ جي عوام جي رت سان راند ڪندو رهيو ته پاڪستان جا مزور ظالمن جا حمائتي بڻجي نعرا هڻندا رهيا. بلوچستان ۾ فوجي ڪاروائي تي پاڪستان جا مزور خاموش رهيا. اهي مزور جيڪي ڏيڍ روپيو ڏهاڙي ۾ واڌ آڻڻ لاءِ ٽيهه ٽيهه خون ڪرائي سگهن ٿا، سي هتي قومن جي وجود تي منڊيئڙو لڳڻ وقت تماشو ڏسندا رهيا. انهن تي اُن بنياد تي انقلابي مچ لاءِ تيار ڪرڻ آهيان ته هو صرف پهرين مئي تي انٽرنيشنل ڳائين ٿا؛ يا هنن جي بونس وڌائڻ جي احتجاجي بينرن تي "دنيا جا مزورو هڪ ٿي وڃو" جا نعرا لکيل آهن. هتي جو مزور ٽريڊ يونين ازم جي چڪر ۾ سرمايه دار جو آله ڪار بڻجي ويو آهي. هتي جو مزور ڀارت جي مقابلي ۾ رعايت يافته طبقو آهي ۽ ڀارت جي سرمايه دار جو بلڪل اهڙي ريت پاڳي پائيوار آهي، جيئن هندوستان ۽ آئرلينڊ جي غلامي ۾ برطانيه جي مزدور سان گڏ اتي جو مزور پاڳي پائيوار هو.

هتي هڪڙو سوال سنڌ ۾ چيني گروپ جي ڪردار متعلق سامهون اچي ٿو. هن گاله سان هو به متفق آهي ته ملڪ ۾ هڪ خاص حصي جي حيثيت هڪ مستقل مفاد آهي. ان مڃڻ جي باوجود جڏهن ان خاص حصي بلوچستان ڪرائي ۽ بنگلاديش ۾ نسل ڪشي جو ارتڪاب وقت انهي گروپ بلوچستان جي جنگ کي سردارن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اقتدار جي جنگ قرار ڏيئي، ان جي مخالفت ۾ ايڊيٽوريل لکيا ۽ بنگال جي باري ۾ هن حد تائين وڃي ويو ته اتي ۽ ٻاهرين مداخلات انقلاب جي راهه روڪي ڇڏي. جيتوڻيڪ پٺتي جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ هن مغربي اخبارن مان ترجمون ڪيل هڪ ڪتاب ڇپرايو. اسان هڪڙي منٽ لاءِ مڃون ٿا ته بلوچستان ۾ سردارن جي جنگ آهي؛ ليڪن سوال هي آهي ته اهي سردار وڙهن ڪنهن سان ٿا؟ ان طاقت سان جنهن جي سامراجي ذهنيت ۾ ڪنهن کي شڪ ڪونهي. جڏهن امير حبيب الله ۽ ان جا ٻوٽلنگ انگريزي سامراج سان پنهنجو شخصي اقتدار بچائڻ لاءِ وڙهي رهيا هئا. ان وقت ڪامريڊ لينن لکيو ته ” اهي ڪميونسٽ جيڪي انهيءَ معرڪي ۾ انگريز سامراجيت جي مذمت نٿا ڪن، سي ڪميونسٽن جي صف ۾ ڪاري رڍ (Black Sheep) وانگر آهن.“

اڄ بتين سان چوان ٿو ته حبيب الله خان جي سرداري ۽ شاهيءَ جي مقابلي ۾ گل خان نصير ۽ عطاءُ الله مينگل جي سرداري ڪائي اهميت ۽ حيثيت نٿي رکي. هاڻي سمجهدار ماڻهن کي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته جيڪو ماڻهو سنڌ ۾ هاري هاري جي ڳالهه ڪندو رهيو آهي، ۽ پر ۾ ٽيندڙ سامراجي ڪاروائيءَ جو مقابلو ڪندڙن جي مذمت ٿو ڪري، ان کي اسان لينن ازم جي بنياد تي کهڙيءَ ربت انقلابي سمجهي سگهون ٿا. ساڳي روش عظيم چيني رهنما ماؤزيتنگ جي آهي. هو بنگلا ديش کي ان وقت تائين تسليم نه ٿو ڪري، جيستائين اُن ۾ آمريڪي اثرن کي وڌندي ٿو ڏسي. هو چليءَ جي فاشي حڪومت کي تسليم ٿو ڪري. هو اسپين جي بدترين ڊڪٽيٽر جي هٿاري لاءِ گلن جي چادر ٿو موڪلي، جنهن ڊڪٽيٽر کي ختم ڪرڻ لاءِ اسپين جي جمهوريت جي جدوجهد ۾ پوري دنيا جي انسانيت دوست، جمهوريت پسند ۽ ڪميونسٽ رضاڪارن

ڌارن جي تعداد ۾ پنهنجون جانيون قربان ڪيون هيون. انسان وٽ مصيبت هيءَ آهي تہ هتي ماؤسٽ آهي آهن، جن کي ڪو اصول ڪونهي، ۽ هتي روسي لابي جا حامي ۽ همدرد آهي آهن، جن کي پنهنجي ڌرتي ۽ قوم نہ آهي. هنن کي بهرحال ڪو مشغلو گهرجي ۽ اهو آهي سوشلزم جو فيشن ايبل نعرو.

مون اندازو لڳايو آهي تہ هتي ڏنهي مظلوم قومن جي اتحاد ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ، بئي نام نهاد ڪميونسٽ ڌڙا آهن. اهي جاگيرداري جي پراڻي فرسوده ۽ مدي خارج نعري جي آڙ ۾ پناهگير سرمايہ دار کي آيـاري رهيا آهـن ۽ سنڌي ماؤسٽ هاري هاري جي هنبوشي ۾ پورو.

٧ جولاءِ ١٩٧٦ع

خادم جي شاندار مهاڳ سان ڇپيل منهنجي تقريرن جو ڪتاب "صدين جون صدائون"، ٣ تاريخ تي منشيءَ ڪٺي آيو. اڄ مون بہ ڏٺو. ڪتاب ڏسڻ شرط مون کي ڪنهن تنقيدنگار جو مقولو ياد آيو، جنهن چيو آهي تہ "ڪنهن بہ ڪتاب جو مصنف اُن مزور واڱر آهي، جيڪو جهنگل صاف ڪري رستو ٺاهي ٿو ۽ تنقيدنگار اُن سپروائيزر واڱر آهي، جيڪو اُن رستي کي چيڪ ڪري ٽريفڪ هلڻ جي اجازت ڏئي ٿو."

بي جاءِ تي پڙهيو هوم تہ "هڪ مصنف کي ڪتاب لکڻ کانپوءِ ايڏي ئي خوشي ٿئي ٿي. جيڏي هڪ سپهہ سالار کي ملڪ فتح ڪرڻ سان. جڏهن ڪتاب ڇپجي تيار ٿي وڃي ٿو، اُن وقت مصنف کي ايڏو اطمينان حاصل ٿئي ٿو، جيڏو پوڙهي پيءَ کي جوان ڌيءَ کي پرڻائڻ کان پوءِ حاصل ٿيندو آهي."

هن ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ آءٌ سپهہ سالار، مزور ۽ جوان ڌيءَ [illegible] مرحلن وارن مرحلن مان گذري آيو آهيان، (مـاڻهن

جي نظر ۾) هاڻي سنڌ جي عوام جو ڪم آهي تہ هو اُن رستي تي هلڻ جي پنهنجي پاڻ کي اجازت ڏئي ٿو يا نہ؟ ڇو تہ منهنجي مزوري، فتوحات ۽ جوان ڏيہ جي ڏاج ڇڪاس ڪرڻ جو حق صرف سنڌ جي عوام کي آهي. اُن عوام کي جنهن جي صدين جي تاريخي صدائن کي لفظن جو روپ ڏيئي، هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو ويو آهي. منهنجي سوچ منهنجي سمجهہ منهنجي صلاحيت ۽ منهنجي محنت رڳو سنڌ جي عوام جي ملڪيت آهي. مون پنهنجي ذهني سفر جو سرمايو ۽ لفظن جو رنگ انهيءَ عوام جي جدوجهد ۽ جاکوڙ مان حاصل ڪيو آهي.

هڪڙي ڳالهہ جي وضاحت ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان تہ ان ڪتاب جي لکائي، ڇپائي ۽ تياريءَ ۾ مون کان وڌيڪ "خادم لاکير" جي صلاحيتن کي دخل آهي. مون صرف اسٽيج تي تقريرون ڪيون. هن ڪن کي ٽيپ ڪيو، ڪن جا نوٽس ورتا ۽ ڪجهہ منهنجي حافظي جي بنياد تي مون کان پيهر ڇوراڻي لکيون. سنڌ جو عوام جيڪڏهن ڪتاب پسند ٿو ڪري تہ اُن ۾ خادم جو ڪمال آهي ۽ جيڪڏهن رد ٿو ڪري تہ ان ۾ منهنجي بيدلي ۽ ڪوتاهي آهي.

١٨ جولاءِ ١٩٧٦ع

اڄ جي تاريخ تي شام جو ستين وڳي مون کي گرفتار ٿئي ٽيون مهينو پورو ٿيو. ڪافي اڳ مون کي هڪڙي دوست جيل مان خط لکيو هو تہ جيل جا ابتدائي ڏينهن آزاد ٿيڻ جي انتظار ۽ اوسيئڙي ۾ گذرندا آهن ۽ اهو هر قيديءَ سان لاڳو آهي. آءٌ جڏهن گرفتار ٿيو هوس، ان وقت کان وٺي اڄ ڏينهن تائين مون کي آزاديءَ جو انتظار ۽ اوسيئڙو هڪڙي ڏينهن لاءِ بہ ڪونہ ٿيو. لاڪ اپ وقت جيل ۾ وڃڻ جو انتظار ۽ اوسيئڙو هو ۽ جيل ۾ اچڻ کان پوءِ صرف تاريخ تي وڃڻ جو

انتظار ٿيندو آهي. ڇو ته تاريخ تي ڪي اهڙا مهاندا ڏسڻ جو موقعو ملندو آهي، جن کي ڏسي ماڻهو ۾ منزل ڏانهن وڌڻ جي چاهنا سرس ٿيندي آهي، ۽ دل ڌرتيءَ جي پيار ۽ پاڻ کي سان پالوتجي ويندي آهي، ورنه هن ملڪ ۾ رهي مون جيڪو ڪجهه ڏٺو ۽ لکيو آهي، تنهن کي مدنظر رکي، آءُ پاڻ چئي سگهان ٿو ته اتفاقي حادثي کان سواءِ منهنجو آزاد ٿيڻ ممڪن ئي ڪونهي. ان ڪري اوسيئڙي ۽ انتظار مان ڪو به فائدو ڪونهي. هن ملڪ ۾ جنهن طريقي سان حڪومت ڪئي پيئي وڃي آن مان ڪنهن به سياسي قيديءَ جو حڪومت جي خواهش ۽ خوشيءَ کان سواءِ آزاد ٿيڻ ممڪن ئي ڪونهي. عدالت ڪئي ضمانت منظور به ڪري ڇڏي، ليڪن جيل اختياريءَ وارا، هوم سيڪريٽريءَ کي فون ڪرڻ کان سواءِ ڪنهن کي به آزاد نه ڪندا آهن. جيڪڏهن هوم سيڪريٽري به ڏينهن ڪنهن قيديءَ کي غير قانوني جيل ۾ رکڻ جو چئي، سنڌ جي ڪنهن بئي ٿاڻي تان پيو ڪيس تيار ڪرائڻ جو چوي ٿو ته جيل اختياري آن وقت تائين قيدي کي آزاد نه ڪندي، جيستائين واسطيدار ٿاڻي جي پوليس ماڙيءَ جي دروازي تي نه ٿي پهچي. اهو حال حبيب الله ناريجي جو ٿيو آهي. هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ جي نتيجي ۾ حڪومت سنڌ، ناريجي جو ڪيس واپس ورتو آهي، ليڪن جيل مان ڪيس آزاد نه ڪيو ويو آهي، اگرچ ڪانٽس آزاديءَ جي حڪم نامي تي صحيح به ورتي ويئي آهي.

آن سڀ ڪجهه هوندي به آزاد ٿيڻ جي موضوع تي گفتگو ٿيندي رهندي آهي ۽ آن معاملي ۾ ڏاڍا دلچسپ لطيفا ٿيندا آهن. ڪالهه نئين آرڊيننس جي روشنيءَ ۾ سياسي قيد ين جي آزاديءَ تي ويئي ڳالهايوسين. مختلف نقطه نظر پيش ٿيندا رهيا، ته اوچتو نئين آيل دوست، رحمت الله هسبانيءَ چيو ته "بابا آزاد ٿيڻ جو ڪو به ويجهڙائي ۾ امڪان ڪونهي.

جوش .... (هر ڳالهه تي ڳار ڏيڻ جي عادت اٿس). جڏهن نڪرنداسين ته هن سائنس ايتري ته ترقي ڪري ويئي هوندي، جو اسان کي به طرف سڄاڻ ڏکيا ٿي پوندا. ماڻهو هلندڙ گهرن ۾ رهندا هوندا. اسين ٻاهر نڪري ڪنهن ڊبل ڊيڪر ۾ بنا ڀاڙي چڙهنداسين. (اگرچ اسان کي خبر ڪانه پوندي ته ڊبل ڊيڪر ڪيڏانهن تي وڃي) اندر وڃڻ سان اسان تي لٺين جو وسڪارو ٿي ويندو ته حراميو! توهان ڪنهن جي گهر ۾ بنان موڪل جي گهڙي آيا آهيو. نڪرو ٻاهر! ابا، هاڻ اسان کيئن خبر پوي ته بس ڪهڙي ۽ گهر ڪهڙو. ان ڪري باقي عمر ڪراچي جيل جي طواف ڪندي گذاري ڇڏينداسون. وهيو واپريو ڇا وساري ڇڏيداسون."

مون چيو "اهو سڀ ڪجهه ٺيڪ، ليڪن ڇا ايتري وقت تائين هن ننڍي ڪنڊ جو هي جنرل فرانڪو خود موجود هوندو، جنهن جي دامن تي جمهوريت ۽ شهري آزادين جي قتل جو خون لڳل آهي؟ ڇا ان وقت تائين هي ماڻهن جو منڊ باقي هوندو، جنهن قومن جي حقن کي غصب ڪرڻ سان گڏ انساني ذهن ۽ ضمير تي ڇپيءَ جو زهر ملايو آهي؟ ڇا ان وقت تائين اها ڇُري باقي رهندي، جنهن نه صرف ڌرتيءَ جي سيني تي ڇهڪ ڏنا آهن، پر ڌرتيءَ جي فرزندن جي ڳاٽن جي وچ ۾ خوني لڪير ڪڍي آهي؟

رحمت الله چوڻ لڳو، "واقعي يار ٺيڪ ٿو چوين اِهي سڀ ڪونه هوندا، ڇو ته قيامت جلد اچڻ واري آهي. قرآن شريف ۾ پندرهين صديءَ جو ذڪر ئي نه آهي، نڪو گرهوڙيءَ جي جي پيشنگوئي ۾ ڪو پندرهين صديءَ جو ذڪر آهي. جلدي خرجنجال (خر دجال) پيدا ٿيڻ وارو آهي. آهو اچي جيل جا دروازا کوليندو، ۽ اهو اعلان ڪندو ته "اي ڏکويل انسانو! توهان منهنجي طرف آهيو يا مهدي جي طرف؟" اسان جيل جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڙيل چوندا سون: ”اي آقائي سيدي اسان تنهنجي طرف آهيون. تنهنجا مريد بلڪ خليفا ٿيڻ لاءِ تيار آهيون. مهرباني ڪري اسان جي هٿان جان ڇڏاءِ! مهدي الاجي ڪڏهن ايندو، تيسين هيءَ جيل جي دال جوئُن .... اسان جا ڏاڻا ئي ڪيڏي ڇڏيندي.“

هو هڪدم اسان ڪي ڪيڏي ويندو. اوهان کي خبر آهي ته مهدي ۽ خردجال جو اصلي جهڳڙو مريدن وڏائڻ تي هوندو. جيئن ٻاگاري ۽ مخدوم جو جهڳڙو مريدن وڌائڻ تي آهي. پر ٻئي هڪڙي ڳالهه آهي، خرجنجال پنهنجي واڳر ماڻهن وٽ پهچندو جلدي، جو ته جوان هوندو ۽ مهدي، جيڪو سون سالن کان غار ۾ لڪو وينو آهي، سو مولانا مشوريءَ جهڙو هلڻ ۾ جڏو هوندو.“

مون چيو ”مسٽر هيسباڻي صاحب! تنهنجي ڳالهه سورهن جا پنجهه آنا صحيح ۽ سچي. جلدي سيدي خردجال پهچڻ وارو آهي، پر اسان ان کي سڃاڻنداسون ڪيئن؟“ واهه! اها به ڪا ڏکي ڳالهه آهي. هن جي شڪل ۽ قد ڪاٺ هوبهو ڪنهن عرب رياست جي سلطان جهڙو هوندو ۽ ان سان گڏ سندس پيارو ڪوتو هوندو ا مي ٻئي شيون ائين لازمي آهن جيئن شيخ اياز لاءِ ابراهيم جويو ۽ غلام رباني لازم آهن. هيسباڻي جون اهڙيون ڳالهيون جن تي مولا بخش لغاري جا ترنم سان پڙا ٺهڪ ڏاڍو لطف ڏيندا آهن. هيسباڻيءَ تي ڪجهه ڏينهن کان مذهب جو ڏاڍو غلبو ٿيندو پيو وڃي. هتي اسان سان گڏ جسارت جي ايڊيٽر مسٽر صلاح الدين سميت ڪجهه جماعت اسلامي جا ماڻهو آهن. جيڪي جماعت سان نماز پڙهندا آهن. هڪ ڏينهن هيسباڻي انهن وٽ وڃي چوڻ لڳو ته نماز تمام سٺو ڪم آهي. آءٌ مڃان ٿو، منهنجي دل به چاهي ٿي ته نماز پڙهان. پر يار جيڪڏهن هتي نماز پڙهيم ته سائين چوندا ته آءٌ ڊڄي ويو آهيان تنهن ڪري نماز پڙهڻ شروع ڪئي اٿم، سو انڪري آءٌ نماز هتي ڪونه پڙهندس. جماعت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي وارن الاجي کهڙي نصيحت ڪئي، جنهن حـو انـ
هيسباڻي تي هي ٿيو جو موني اچي امان کي چوڻ لڳو ته سارا
ڳالهه ٻڌو. آءٌ پهرين مسلمان ۽ پوءِ قوم پرست آهيان. ان ڪا
سڀ ڪافر آهيو. آءٌ آزاد نيڻ شرط هڪ رات يونيورسٽي ۾
ترسي سڌو هليو ويندس مرشد قلندر شهباز جي زيارت تي "دو
قلندر". اُتان تي گهر ويندس ۽ وڃي امڙ جي پيرن تي هٿ
رکندس. آءٌ قلندر جو وڏو مريد آهيان.

مون چيو "هيسباڻي فرض ڪر ته قلندر توکي سندي
قوم پرست تحريڪ کان نڪري وڃڻ جو چوي ته تون ڇ
ڪندين؟" آءٌ قلندر کي مڃائڻ لاءِ ساڻس بحث ڪري کيس
قائل بنائيندس. قلندر جهڙو بهادر ماڻس مون کي اهڙي بهادري
واري تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏيندو. بهادرن
وٽ بهادرن جو قدر هوندو آهي. باقي تو واري جنرل فرانسي
(فرانڪو) جهڙن بزدل ماڻهن کي ڪهڙو قدر هيسباڻي جهڙن
جوانن جو. مولا بخش پڇيو ته تون اهو ڪيئن ٿو چوين ته قلندر
بهادر ماڻس آهي؟ هيسباڻي جو جواب هو. "منهنجو هڪڙو دوست
هو بگٽي. "هاءِ پيارا بگٽي زماني جا رنگ ڏس. تون نوابشاهه
جيل ۾ ۽ آءٌ (هيسباڻي) اياز جي مصيبت ڪري ڪراچي جيل
۾" ته چوندو هو ته قلندر پنهنجي دور جو سڀ کان وڏو دادو
۽ بهادر هو. هن جي وقت ۾ جهڙس پيو ڪو نونشيباز هوئي
ڪونه. جيڪڏهن اڄ هجي ها ته محمد علي ڪلي جي بجاءِ
نونشيبازي جو عالمي چيمپئين هجي ها. خير سو جڏهن سخي
شهباز سيوهڻ ۾ آيو تڏهن اتي هندو دادن جو ڏاڍو زور هوندو
هو. هن مرد مجاهد هٿي سيني جا لاهه ڪڍي اسلام جو جهنڊو
بلند ڪري ڏيکاريو. مون کي پنهنجي پياري دوست بگٽي جي
ڳالهه تي پورو پڪو اعتبار آهي.

جيتوڻيڪ اها گفتگو سراسر هڪ ٺوڳ ۽ مسخري پيئي

محسوس ٿئي. ليڪن آءُ مان اسان هڪ قيديءَ جي ذهني واردات کي ڪافي حد تائين سمجهي سگهون ٿا. جيل ۾ قيدي اهڙن سهارن ۽ بي معنيٰ نالن ۽ فرضي داستانن جي سهارن تي زندگي گذاريندا آهن.

جيل ۾ اچڻ ڪانپوءِ مونکي صحيح معنيٰ ۾ مشهور مصري ليڊر سعد زاغلول پاشا جي هنن لفظن جي گهرائي جو پتو پيو آهي ته ”آزادي کان محرومي خود زندگيءَ کان محرومي آهي.“

آءٌ پاڻ کي فولادي انسان سمجهڻ جي خوشفهمي ۾ مبتلا هوس. پر جاڏهين جيل جي ديوار جي پرسان رڪشي جي هارن جو آواز ٻڌندو آهيان، رات جو ٽي وي اسٽيشن جي ٽرنڊز بتي تي نظر پوندي آهي، ۽ صبح ويلي ڪڪرن کي اتر ۽ اوڀر ويندي ڏسندو آهيان تڏهن دل چاهيندي آهي ته هوند آءٌ شاعر هجان ها ۽ ڪوئي ”ميگهه دوت“ لکي سگهان ها. منهنجي دل هونئن به جهڙالي موسم ۾ جهڄي پوندي آهي. جهڙالي موسم ۾ آپ ۾ تنر ڪرڙي نظر ايندي آهي ته دل ۾ اداسين جا اوهيرا ڦٿي پوندا آهن. خبر ناهي ڇو؟ سمجهان ٿو ڪنهن جنم ۾ مون جهڙالي موسم ۾ آزادي جو ڪوئي گيت وساريو هو. يا آڇايل هرڻي جي اکين جهڙيون ڪي اکيون منهنجي نگاهن کان هميشه لاءِ دور ٿي ويون هيون ۽ آءٌ جنم جنم کان انهن پنهي شين جي ڳولا ۾ ڪاهوڙي ٻڇي راندو ۽ ڀٽڪندو رهيو آهيان. جبل جهاڳيندو رهيو آهيان. سمنڊن جي سير ۾ ٽٻيون هڻندو رهيو آهيان. جڏهن به اهڙي موسم ايندي آهي. تڏهن منهنجي لاشعور ۾ ويٺل اهو جنم جنم جو جوڳي اُٿي ڀٽڪڻ شروع ڪندو آهي، اڄ پورو ڏينهن موسم جهڙالي رهي. ۽ آءٌ دوستن جي هجوم ۽ ٽهڪن جي وچ ۾ هوندي به نه معلوم ڪٿي هوس، صبح جو چانهه بي اچي پلنگ تي اٿيوس. پرسان منشيءَ جو پلنگ آهي. هو به ڪنهن گهري سوچ ۾ هو. ڪيس ڇو منشي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءٌ اڄ ڏاڍو اُداس آهيان. اڄ دل چاهي ٿي شهرن جي دونهاٽيل زندگيءَ کان پڄي وڃي انهن پٽن تي ليٽڙاٽيون پايان ۽ پٽن جي چوٽين تي بيهي ٻڪرين جي ڌڻ سان گڏ هلندي پنهنجي بي سري آواز ۾ لطيف جو سر سارنگ ڳايان، جن پٽن جي چوٽين تي منهنجو ننڍپڻ گذريو آهي. منشيءَ جهڙا ڏورا ڪڏهن ڪڏهن مونتي به پوندا آهن. وقتي آءٌ به تصوراتي دنيا ۾ پهچي ويندو آهيان. پر سگهو ئي منهنجي خيال جو ڪاڪ محل حقيقت جي سنگين ديوارن سان ٽڪرائجي پاش پاش ٿي ويندو آهي. هي جيل آهي؟ هتي صرف سوچي ئي نه سگهجي ٿو مون جواب ڏنو. اهو چوڻ آءٌ سمجهان ٿو واقعي ٺيڪ هو، هتي سوچي ٿي ته سگهجي ٿو. پر انتي پنهنجي مرضي سان عمل نٿو ڪري سگهجي. هر اهڙو معاشرو جنهن ۾ انسانن جي وڏي اڪثريت کي پنهنجي سوچ تي عمل ڪرڻ جي روڪ هجي. اهڙو معاشرو جيل آهي. ۽ اها اڪثريت غلام آهي، قيدي آهي ۽ قيدخاني ۾ بند آهي، جيئن اسان. هن وقت منشي پنهنجي پلنگ تي نوٽ بڪ کوليو ڪجهه جهونگاري ويٺو. پنهنجي شاعري. پر واري ڪوليءَ مان مولا بخش جي نياز همايوني جي جيئي سنڌ جيئي شال ڳائڻ جو آواز پيو اچي ۽ اُنون هي سڻون لڪي رهيو آهيان. فضا جهڙانيل آهي.

١٨ جولاءِ ١٩٧٦ع .

هتي جيل ۾ جيڪي سياسي قيدي رهن ٿا، انهن ۾ سواءِ جماعت اسلامي وارن جي باقي گهڻو ڪري سڀ ٻاڻ ڪي ترقي پسند سڏائيندا آهن ۽ رات ڏينهن انهن جا سڀ سال اڳ جيل قول ۽ مقولا دهرائيندا آهن؟ انهن منهنجي خيال ۾ سيني ڪميونسٽ منڪرن مان وڌيڪ آسان ۽ سلجهيل آهي.

ھن جا دليل سادا پر پنھنجي حقيقتن مطابق وزني ۽ مضبوط ھوندا ھئا. اھو ئي سبب آھي جو ورڪرن ۽ مون وانگر ٿوري علم وارن لاءِ لينن کي سمجھڻ انتهائي آسان آھي. لينن جي تحريرن ۾ ٻين ڪميونسٽ مفڪرن وانگر ادبي ڏيکاءُ ڪونھي. ٿورن ۾ ھڪ ڪميونسٽ کي لينن جا تمام گھڻا مقولا طوطي وانگر زبان ۾ ياد ھوندا آھن ۽ ھو موقعي بي موقعي انھن کي ورجائيندا رھندا آھن.

لينن گھڻو اڳي چيو ھو تہ دنيا جا مزدورو ۽ مظلومو ھڪ ٿي وڃو، حقيقت ۾ لينن جو اھو نعرو بالڪل وقتائتو ۽ سوشلسٽ سماج جي تعمير لاءِ اھم ھٿيار ثابت ٿيو.

مارڪس سرمايہ داري جي شڪست جي سلسلي ۾ صنعتي ملڪن کي اوليت ڏني ھئي، ھن جي خيال ۾ انھن ملڪن ۾ سرمايہ جو ارتڪاز مزدور ۽ سرمايہ دار جي وچ ۾ تضاد کي آخري مرحلي تي پھچائيندو، جتان کان سرمايہ داري نظام جي شڪست شروع ٿي ويندي. ان باري ۾ اولھہ يورپ جي ملڪن ۾ سوشلزم جي سج کان اڳ ۾ سوچ جي پيشن گوئي ڪئي ھئي. شايد ھن جي نظر ۾ بينڪن ذريعي سوشلزم جي رسڻي روڪ جو تصور ڪونہ ھو، نہ تہ شايد ھو اھڙي پيشن گوئي نہ ڪري ھا. اھو ئي رستو ھو جنھن تي عمل ڪندي يورپ ۽ آمريڪا سوشلزم کي روڪيندا آيا آھن. لينن ان ڳالھہ کي تاڙي ورتو ھو. ھن ڏٺو پئي تہ ڪھڙي ريت سامراجي ملڪ ٻين ملڪن مان ڪچو مال آڻي پنھنجي ملڪ ۾ صنعت جو چار وڇائي مزدورن کي لاچي بنائي رھيا آھن ۽ ڪھڙيءَ ريت تيار مال جي نيڪالي لاءِ بينڪي سرشتو سرمايہ داري نظام کي گھوٽالي کان بچائيو بيٺو آھي. آءٌ سمجھان ٿو تہ روس ۾ انقلاب اچڻ جو وڏو سبب ھي ھو تہ اتي ھڪ قومي حڪومت قائم ھئي. ليڪن ان کي ڪابہ قابل ذڪر بينڪ ڪانہ ھئي، جنھن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وسيلي هو ڪچي مال جي درآمد ۽ تيار مال جي برآمد جو انتظام ڪري سگهي. نتيجي طور مارڪس جي چوڻ مطابق روس جو سرمايہ دار بحران جو شڪار ٿي ويو. پهرين جنگ عظيم ۾ روس عالمي سامراج سان معاهدا ڪري ڪجهہ بيٺڪون حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پر روس جي ڪميونسٽ فوري طرح ان سامراجي جنگ جي مخالفت ڪئي، ڇو تہ کين خبر هئي تہ جيڪڏهن ان جنگ ۾ روس کي ڪجهہ ٻاهريون منڊيون مليون تہ روس جو سرمايہ دار برطانيہ جي سرمايہ دار جي نقشي تي هلي ملڪ ۾ سوشلسٽ سرشتي لاءِ بچاءُ بند ٻڌي ڇڏيندو.

اڄ مسلسل غور ۽ سوچ ويچار ڪرڻ سان هن نتيجي تي پهتو آهيان تہ ڪنهن بہ ملڪ ۾ سوشلسٽ سماج جي تعمير ۽ ترقيءَ جي جدوجهد لاءِ ان ملڪ لاءِ بہ شيون تمام ضروري آهن. هڪ تہ اهو ملڪ پاڻ آزاد هجي ۽ ٻيو تہ ان ڪي ڪي يا ڪابہ بيٺڪ نہ هجي. جيڪڏهن ڪنهن آزاد ملڪ لاءِ ٻاهرين دنيا ۾ بيٺڪون موجود آهن تہ اهڙي ملڪ ۾ سوشلزم جون تحريڪون ٽريڊ يونين ازم جي غير انقلابي رستي تي لڳي اوقات ڪار جي ڪمي، اجرتن ۾ واڌ ۽ بونس جي چڪر ۾ ڦاسي پونديون آهن. پنهنجي مقصد لاءِ انتهائي غير انقلابي طريقا ۽ رستا اختيار ڪن ٿيون. جنهن سان سوشلسٽ سماج جي منزل ڏينهون ڏينهن پري ٿي وڃي ٿي. اٽلي، فرانس، مغربي جرمني، برطانيہ، اسپين وغيره جا مثال انجي ثابتي آهن.

هڪڙو ملڪ جيڪو پاڻ غلام آهي. ان ملڪ ۾ نج طبقاتي بنيادن تي تحريڪ بہ نہ رڳو ملڪ لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿئي ٿي. نہ رڳو آزاديءَ جي منزل کي دور ڪندي رهي ٿي، پر فوري طرح سوشلزم جي صحيح طريقي ڪار ۾ رڪاوٽ بڻجي ٿي. ان ڪري قومي آزادي جي تحريڪ کي اهڙي قسم جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ طرفي ڇڪتاڻ کان پاڪ رکڻ انتهائي ضروري ٿيو پوي،
ڪجهه وقت کان هڪ نئون نعرو ايجاد ٿيو آهي، ته شارٽ
ڪٽ رستي وسيلي سوشلزم کي آندو وڃي، يعني هڪئي وقت
قومي سرمايهدار، وڏيري، جاگيردار ۽ ٻاهرين غاصب خلاف جنگ
جوٽي وڃي. انهيءَ نعري تي ويٽنام جي ڪميونسٽ فلاسفر
”لي دوئان“ گهڻو زور ڏنو آهي، پر اڄ تائين سمجهان ته ”لي
دوئان“ ويٽنام جي موجوده انقلاب کي ”شارٽ ڪٽ رستي“
وسيلي آيل انقلاب سمجهندو هوندو، ڇو ته شارٽ ڪٽ رستي
جي تبليغ جي باوجود ويٽنام جو عوام هڪ سو ورهيه ٻاهه ۽
رت جي درياهه ۾ ٻڏندو رهيو آهي. انڪري شارٽ ڪٽ وارو
نظريو خود ويٽنام ۾ به فيل ويو آهي، ڇو ته سو سال جي
عرصي کي ڪوبه عقلمند ماڻهو (شارٽ ڪٽ) وسيلي
طي ٿيل رستو نه سمجهندو. لي دوئان جا نقلي پيروڪار
هتي وري هڪڙو پيو ڍونگ رچائيندا آهن، ته ملڪ جي غلاميءَ
جو ڪارڻ ئي اندريون بورجوازي بڻيو آهي، انڪري ٻاهرين
دشمن سان ويڙهه کان اڳ ۾ اندرئين دشمن کي ختم ڪرڻ ضروري
ٿيو پوي، ڇو ته اهو ئي سماج جي بيشمار بيمارين ۽ مصيبتن
جو ڪارڻ آهي، اهي ماڻهو فريب ڏيئي حقيقتن کان ڄاڻي واڻي
منهن موڙين ٿا. مارڪسزم جو بنيادي اصول آهي ته پوري سماج
۽ انجي جوڙجڪ تي اندرين حالتن سان گڏ ٻاهريون ماحول ۽
حالتون اثرانداز ٿي سوچن کي جنم ڏين ٿيون، ان نقطه نظر
موجب ڪنهن ملڪ جي ماڻهن جو ٻاهرين حملي آورن ۽ فاتحن
جي يلغارن کان متاثر ٿيڻ ۽ انجي عادتن ۽ حڪمن کي قبول
ڪرڻ فطري ۽ سڀاويڪ آهي. ان لاءِ چئي سگهجي ٿو ته ملڪي
باشندن جي مصيبتن جو وڏو ڪارڻ ٻاهرين جي حڪومت آهي،
ٻي ڳالهه ته ملڪي بورجوا ڪنهن به صورت ۾ ڪونه چاهيندو
ته ٻاهريون حملي آور اچي سندس ملڪ تي قبضو ڪري، ڇو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ ٻاهرئين قبضي جي صورت ۾ وڏي ۾ وڏو نقصان مقامي مالدار کي ئي پهچندو آهي. اهوئي سبب آهي جو غير ملڪي حملي آورن جو مقابلو تاريخ جي دور ۾ مٿين طبقن پئي ڪيو آهي، انهن طبقن ۾ جاگيردار، سرمائيدار ۽ انهن ذرين سان واڳيل ۽ سلهاڙيل، مولوي، عالم، قاضي، پير ۽ وڏيرا شامل آهن، عربن کان وٺي انگريزن تائين، سنڌ جي تاريخ اَن ڳالهہ جو واضح ثبوت آهي. هندوستان ۾ انگريزن خلاف ١٨٥٧ع جي جنگ آزادي، سکن خلاف جنگ هزارا ۽ جنگ پشاور ۾ گهڻو ڪري مٿيان طبقا يا انهن جا عقيدت مند شريڪ ٿيا آهن، هيءُ سڀ چوڻ جو مطلب اهو آهي تہ اِها ڳالهہ بنيادي طرح غلط آهي تہ رڳو مٿيان طبقا ڪنهن ملڪ جي غلاميءَ جو سبب بنيا آهن. البتہ مٿيان طبقا پنهنجين نالائقين ۽ غلطين ڪري ٻاهرين جي فتح کي لاشعوري طرح آسان بنائيندا آهن. بحث ڊگهو ٿيندو پيو وڃي. اڄ جي ڊائريءَ ۾ اهو تمهيدي طرح اچي ويو آهي. ورنہ اصلي ڳالهہ هي هئي تہ هن وقت پاڪستان ۾ ٻن قسمن جي انقلابن جا پيروڪار رات ڏينهن پروپيگنڊا ۾ مصروف عمل آهن. انهيءَ ڳالهہ جي ڪين رات ڏينهن ڏاڍي ڳڻتي رهي ٿي ۽ جتي بہ ويهندا آهن اتي تاڙي اِها تنوار تہ سند مڙيئي مينهن جي.

هنن جي نظر ۾ انقلاب ٻن قسمن جو ٿيندو آهي، هڪ عوامي جمهوري انقلاب ۽ ٻيو قومي جمهوري انقلاب. ٻنهي انقلابن جا پوءِ لڳ يا مڃتائو هڪ ٻئي کي رجعت پسند ۽ عوام دشمن سمجهندا آهن، عوامي جمهوري انقلاب ٽورن لفظن ۾ ان انقلاب کي چوندا آهن جنهن ۾ هڪ قومي سرمائيدار يا جاگيردار حڪومت خلاف اهڙي جدوجهد ذريعي اقتدار تي قبضو ڪرڻ جنهن ۾ هيٺيان ۽ مظلوم طبقا شامل هجن. قومي جمهوري انقلاب اهڙي انقلاب کي چوندا آهن جنهن ۾ سامراج

جي خلاف جدوجهد ۾ اهڙا سڀ طبقا شامل هجن جيڪي سامراج جا ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ دشمن هجن، ينهي نظرين ۾ ملڪي اقتدار تي عوام دوست طاقت جو قبضو شامل آهي.

پاڪستان ۾ چيني پاليسي جا حامي ڪميونسٽ عوامي جمهوري انقلاب جا علمبردار آهن. هنن جي نظر ۾ پاڪستان ۾ هر مسئلي جو حل عوامي جمهوري انقلاب آهي ۽ لينن واري لوڪن جو آکڻ آهي ته پاڪستان ۾ ڪيترائي اهڙا مسئلا آهن جن جي حل ٿيڻ کان سواءِ هتي پورهيت ماڻهو جي راڄ قائم ٿيڻ ۾ بيشمار رنڊڪون ۽ رڪاوٽون پيدا ٿيون آهن ۽ ٿينديون رهنديون. اڄ انهيءَ بحث انتهائي سخت صورت اختيار ڪئي. مونکي به پنهنجي راءِ ڏيڻ لاءِ چيو ويو، مون عرض ڪيو ته آءٌ ينهي قسم جي انقلابي عمل جو قائل آهيان. پر هر هڪ لاءِ اهيءَ ملڪ جي معروضي حالتن جو جائزو ۽ مطالعو ڪرڻ انتهائي ضروري آهي، جيڪو ملڪ آزاد ۽ خود مختيار آهي پر انجي معيشت تي ڪجهه سرمايه دارن ۽ جاگير دارن جو قبضو هجي ته اهڙي ملڪ ۾ آءٌ عوامي جمهوري انقلاب لاءِ جدوجهد ڪندس ۽ جيڪو ملڪ يا ته ڌارين جي سڌي قبضي ۾ يا انجي چاڙتن جي تسلط هيٺ هجي اتي آءٌ يقيناً قومي جمهوري انقلاب لاءِ جدوجهد ڪندس ۽ انکي ئي قومي ڇوٽڪاري جي صحيح واٽ سمجهندس.

ملڪ ۾ مظلوم قومن جي خود مختياريءَ جو مسئلو قومي جمهوري انقلاب کان سواءِ حل تي نٿو سگهي. منهنجي نظر ۾ اهي ماڻهو انتهائي ڪوڙا ۽ مڪار آهن جيڪي چون ٿا ته قوميت جو مسئلو سوشلسٽ سماج جي اڏاوت کان سواءِ نبري نٿو سگهي. ان ڪري اڳ ۾ سوشلسٽ سماج قائم ڪريو پوءِ قوميت جو مسئلو پاڻيهي طئي ٿي ويندو. جيئن جماعت اسلامي اينڊ ڪمپني جو چوڻ آهي ته اڳ ۾ اسلامي نظام قائم ڪريو پوءِ ڇيڙي وڃائيندي سڀ پريشانيون ختم تي وينديون.

هي ڪوڙا ڪامريڊ اهو چيو ٿا چون ته سوشلزم کان سواءِ، قوميت جو مسئلو حل ٿي ئي نه سگهندو. ان ڪري جو هنيءَ اندر ۾ اسلامي، سوچ ۾ ليگي رکو اصطلاحن جي استعمال ۾ ئي ڪميونسٽ آهن. پوري دنيا ۾ قومون سامراج جي گرفت مان نڪرنديون پييون وڃن.

آفريڪا جي چاليهه ملڪن ۾ انهن قومن جي تشڪيل ۽ آزادي ڪهڙي سوشلسٽ سماج جي قائم ٿيڻ کان پوءِ ٿي آهي؟ جنوبي ايشيا ۾ نيپال، برما، سيلون، بنگلديش ۽ ٻين ملڪن ۾ ڪهڙي سوشلزم اچي قومن کي نجات ڏياري آهي ۽ قومن جو مسئلو حل ڪيو آهي. هيءَ ڪوڙا پنهنجي سيني دعوائن جي باوجود پاڪستان کي هڪ قدرتي رياست سمجهن ٿا ان جي جنم جي پس منظر ۽ مقصد کي سمجهندي، پڙهندي ۽ سڃاڻندي به هو ان ۾ ڪابه ڦيرڦار ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن. سندن سوچ جي سمجهڻ لاءِ آءٌ به واقعا لکان ٿو.

(١) اسانجي هتي اچڻ وقت هڪ پٺاڻ نوجوان امان الله خان اڍائي سالن کان تيرهن نمبر ۾ قيد هو. هن سان گڏ معراج محمد خان، طفيل عباس ۽ ٻيا ڪراچيءَ جا سڪه بند ڪميونسٽ رهي ويا هئا. امان الله مون کي ٻڌايو ته هڪ دفعي بحث پئي هليو ته پنجاب جنگ آزاديءَ دوران ڪهڙا هيرا پيدا ڪيا؟ مون چيو ته ڀڳت سنگهه، ان تي طفيل عباس ڪاوڙجي پيو ۽ چيائين ته يار ڪمال آهي توکي صرف ڀڳت سنگهه نظر آيو، مسلمان هيرا به ته ڪافي پيدا ٿيا آهن. امان الله جو چوڻ هو ته هڪ ڪميونسٽ جي واتان هندڪي، مسلمانڪي جو فرق ٻڌي مون کي هنن جي ذهنيت جو پتو پئجي ويو.

(٢) اسان وٽ هن وقت هڪ ڪوڙو ڪميونسٽ ۽ مزدور ليڊر مسعود ملڪ ٽن مهينن لاءِ نظربند آهي. اسان کيس ڪارو ملڪ ڪري سڏيندا آهيون ڇو ته هڪڙو ٻيو ملڪ

حبيب الله سابق فوجي بہ آهي ان کي ٻاڙهو ملڪ ڪري سڏيندا آهيون. سو اسان واري ڪاري ملڪ ٻڌايو تہ اڳي اٺ سکر جيل ۾ هوس، اتي زاهد مخدوم بہ ڪن هندو قيدين سان گڏ رهندو هو. مون سپرنٽينڊنٽ کي درخواست ڏني تہ زاهد جيئن تہ مسلمان آهي ان ڪري هندوئن کان ڌار ڪري مون سان گڏ رکو. ڪاري ملڪ جي اها ڳالهہ ٻڌي اسان جي مولابخش لغاري چيو تہ لعنت اٿئي؟

۱۳ جولاء ۱۹۷٦ع

جيل جو بہ پوريت وارو ماحول. جتي انساني ڪردار جون انيڪ خوبيون ۽ خاميون پرکڻ ۽ پروڙڻ جو موقعو ڏئي ٿو. آتي هڪ بنهہ غير اهم پر بنيادي ڳالهہ جي پڻ نقاب ڪشائي ڪري ٿو. اها ڳالهہ آهي کاڌي جي هبڇ. جيل ۾ خاص ڪري اي ۽ بي ڪلاس جي قيدين جي کاڌي جي مسئلي تي چڪتاڻ ڏسي حيرت ٿيندي آهي تہ هي ماڻهو جيڪي زندگيءَ جو مقصد ئي کاڌي کي تصور ڪن ٿا. تن جو هي لامحدود ضرورتون ۽ گهرجون کهڙي نموني سان پوريون ٿينديون هونديون. اڳي ملن جي باري ۾ مشهور هو تہ ”ملان تہ پيٽ، گهوڙا تہ پيٽ. هي ڪشيا تہ رسيا، هو رسيا تہ چٽ.“ منهنجو جڏهن بہ سي ڪلاس منظور ٿيو تہ ان کان پوءِ هتي سي ڪلاس وارن قيدين جو تعداد وڌندو ٿي ويو. ويندي جيئي سنڌ جي دوستن جي اڇڻ سان وڌيڪ پين قيدين جو هيڏانهن اچڻ بند ٿي ويو. هتي اسان ڪافي ساٿي بي ڪلاس وارا آهيون ۽ هر بهتر ڪلاس واري هڪ ماڻهو کي اينرو کاڌو ملندو آهي، جو مون جهڙا ڪمزور چار ماڻهو ڏهي سان کائي سگهن. آن حساب سان اسان کان ٽيڻ تي وڌيڪ سي ڪلاس جا قيدي اچن تڏهن بہ راشن ۾ کوٽ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. حالت هيءَ ٿي جو

جيئي سنڌ جي دوستن جي اچڻ کان پوءِ راشن جي هر شيءِ ۾ کوٽ، هر شيءِ اڻ پوري ۽ نـاقص. جيڪڏهن چانهه اچي ته کنڊ نه آهي. دال ۾ گيهه گهٽ. مرچ آهن ته لوڻ کونهي. بيضو آهي ته ڊبل روٽي ويئي. سڀ قيدي اچي پريشان ٿيا ته ماجرا ڇا آهي؟ نيٺ حبيب الله ناريجي ڇيو ته جيڪو ڪاڏي جي معاملي ۾ هيچيءَ جي حد کي پهتل آهي. اسان سان گڏ رهندڙ ڪن قيدين جي صلاح سان برداشتي راشن ٻاهر جهونن قيدين کي وڪڻي ڇڏين ٿا. اسان اصل کان وٺي پنهنجي دنيا ۾ پورا ڪاغذ ۽ قلم اسان کي مليو ته ڄڻ دنيا جي ڪا وڏي دولت ملي ويئي. صبح ۽ شام ويلي چانهه جـو هڪ ڪوپ اسان کي مليو ته ڄڻ دنيا جن سمورو عيش ملي ويو. آءٌ ته صبح جي وقت نيرن ۾ پنهنجي حصي جو بيضو بـه استعمال ڪونه ڪندو آهيان جو يوناني حڪيمن خاص ڪري سيدنـا عاجز جي روڪ ڪيل آهي ته بيضي کائڻ سان گردي ۾ پٿري وڌي ٿي ۽ آءٌ ڪافي وقت کان گردي جـي پٿري جو مريض آهيان. سو اسان ته شروع کان ئي ڪاڏي جي مسئلي تي ڌيان ڪونه ڏنو هو. پر هاڻي مون عرض ڪيو ته راشن جي مسئلي تي توهان پوري ريت ڌيان ڏيو ڇو ته سيئي قيدي ان باري ۾ پريشان آهن، منشي سيني کي گڏي هڪ ننڍڙي ميٽنگ ۾ نهرائڻ پيش ڪيو ته راشن جو انتظام بلڪل درهم برهم ٿي ويو آهي. انڪري منهنجي صلاح آهي ته راشن جي انچارج عوامي تحريڪ جي اسماعيل سوهي (جنهن کي حبيب الله اسماعيل سهو، سڏيندو آهي) کي هٽائي انجي جاءِ تي جيئي سنڌ جي شاگردن مولابخش لغاري، عزيز پنهور، حبيب الله ناريجي، هيرانند ۽ ساجن ڏاهري کي راشن جو انچارج بنائجي ٿو. سنڌ جي آئيندي اقتدار هٿ ڪرڻ لاءِ هنن پارٽين پاڻ کي حقدار ثابت ڪرڻ ۽ پنهنجي اهليت، قابليت ۽ صلاحيت جو مظاهرو

ڪرڻ جون نمنائي آهن. هڪ پارٽي جي اهم ڪارڪن جي انتظامي صلاحيت کي اسان ڏٺو آهي. هاڻي ٻي پارٽي کي موقعو ڏجي ٿو. اها اسان وٽ اهي صلاحتون ثابت ڪري ته هو حڪومت، ملڪ ۽ ديش جو انتظام هلائي سگهي ٿي؟

مولا بخش لغاري پنهنجي مخصوص انتظامي سوچ ڪان ڪم وٺندي جنرل ڊمڪي (حبيب الله ناريجي) کي ڪاڌي جو انچارج بنائي ان کي ٻه مددگار ڏنا. عزيز پنهور کي پاڻي جو انچارج بنائي ٻه مددگار انکي ڏنائين. هيري کي چانهه جو انچارج بنائي پاڻ انجو مددگار بڻيو. ساجن ڏاهريءَ جي حوالي اهو ڪم ٿيو ته هو ڪمرن جي صفائي جي نظرداري ڪندو. هڪڙي ئي ڏينهن ۾ پوري انتظام جي نوعيت ئي بدلجي ويئي. مونکي مڄڻون پوي ٿو ته جن شاگردن کي آءُ ٻه ڪڏهن ڪڏهن سست سمجهڻ جي غلطي ڪندو هوس، تن جفا ڪشي ۽ خبرداري ۽ خدمت گذاريءَ سان منهنجا ته ڪپاٽ ئي کولي ڇڏيا. اڳي هرهڪ جي برداشتين لاءِ رڙ هوندي هئي ته پاڻي، چانهه ڏي. پر هن وقت حالت هيءَ ٿي جو هرڪو بستري تان اٿيئي ڪونه ته سندس هٿ ۾ بيڊ ٽي جو ڪوپ ڏنو وڃي. هر ڪنهن قيدي جي اڳيان ٻوڙ جي پليٽ، مٽي ۽ چانور رکجي وڃن. اهو سڀ ڪم يونيورسٽي جا تن آسان شاگرد پنهنجي هٿن سان ڪن. ساٿين گيهه. ڪنڊ مرچ مصالحي دال، چانورن کي پنهنجي نظر هيٺ رکائڻ شروع ڪيو ۽ ٻوڙ رڌڻ لاءِ پنهنجي هٿ سان سامان ڏيڻ جو رواج چالو ڪيو.

مولا بخش لغاري جهڙو ماڻهو بيرو بڻيو ساٿين کي ضرورت جي هر شيءَ پيش ڪري رهيو هجي. عزيز پنهور پاڻيءَ جي دروازي کلڻ کان وٺي هر قيديءَ جي وهنجڻ تائين هر قيديءَ جي ڊمن وٽ موجود هوڪا ڏيندو رهي ته ستن منٽن کان مٿي

ڪنهن کي به وهنجڻ لاءِ وقت نه ڏنو ويندو. جيئن ته پاڻي جي کوٽ آهي ان ڪري جيڪو صبح جو وهنجي اهو شام جو نه وهنجي. نمازي لاءِ اها رعايت آهي ته صبح جي وقت وهنجڻ جي باوجود ٻن پهرن جو ننڊ وقت جيڪڏهن مٿس شيطان سوار ٿي ويو هجي ته انکي شام جي وقت وهنجڻ جي اجازت آهي، ظاهر ڳالهه آهي ته شيطان هميشه جماعت اسلاميءَ وارن تي سواري ڪندو هو. هيرو شام واري چانهه لاءِ ميدان ۾ باقاعدي هوٽل ڪڍي وهندو هجي. ٽيبلن ۽ ڪرسين جي قطار تي هر قيدي کي ته ٽي ڪوپ چانهه جا ملڻ شروع ٿين. هيري کي انهيءَ حالت ۾ ڏسي مون چيو هيرا! توکي انهيءَ حالت ۾ ڏسي مون کي اهي ڏينهن ياد ٿا اچن جڏهن سنڌ جا انسان هڪ ٻئي کان ڌار نه ٿيا هئا. ۽ هالاڻي جي ميلي ۾ ڪو ديوان اچي هوٽل کوليندو هو، ۽ هندو مسلمان سڀ انجي ٿاهيل چانهه شوق سان پيئندا هئا. ڪاش اهي ڏينهن موٽ ڪائن. ڪاش اهو نظريو سچو ثابت ٿئي ته تاريخ پنهنجو پاڻ دهرائيندي رهندي آهي. ساجن ڏاهري پنهنجي نظرداري هيٺ ڪمرن کي چمڪائڻ لڳو. اها حالت ڏسي منهنجي پراڻي دوست زاهد پريس جي مالڪ چيو ته يار لڙڪي بهت باصلاحيت نڪلي. ڪيس چيم زاهد صاحب ڏسي ڇڏيو متان اوهانجي ذهن ۾ غلط فهمي هجي ته هي نئون نسل انتظامي صلاحيتن کان ڪورو آهي. شاگردن نه صرف انتظام کي ٺيڪ ڪيو آهي. پر راشن جي گم ٿيڻ جو به سراغ هٿ ڪيو اٿن. ٿيندو هيئن هو جو سامان اچڻ شرط هڪ اماڻجو ساٿي ۽ ٻيو ملڪ ڪارو هڪ هڪ ٿرماس چانهه جو جدا ڪري پنهنجي ڪٻٽن ۾ بند ڪري ڇڏيندا هئا ۽ چانهه جي ڪير مان به هڪ هڪ ٿرماس ڌار ڪري ڪافي ٿاهڻ لاءِ رکي ڇڏيندا هئا. ڊبل روٽين ۾ بيضا، گيهه ۽ کنڊ وجهرائي پنهنجي لاءِ ڌار پڊنگ نهرائيندا هئا. نه رکو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليڊرو پر ڪو مخصوص برداشتون جي هٿان ڪو صاحب ڪيھ وڪڻائي چرس گهرائيندو هو. جيئن تہ هو پيڙهياتو چرس جو موالي هو ۽ جيل ۾ اهڙي طريقي کان سواءِ چرس جو ملڻ ناممڪن آهي.

اڄ صبح جو ناريجي ان برداشتي کي وارڊ مان ٻاهر ڪيرائي ڇڏيو. جنهن تي هو صاحب ڪاوڙجي پيو تہ آءٌ پنهنجو راشن ڊار ڪندس.

هو صاحب اڄان ڏمڪي ڏيئي روانو ٿي مس ٿيو تہ مٿان ملڪ ڪارو اچي ڪڙڪيو تہ آپ ڪون هوتے هيں انتظام چلانے والے؟ هم نهيں مانتے. مون چيو تہ اهو ائين آهي جيئن عوامي ليگ جي ڪاميابي تي نصرالله خان چيو هو تہ هم نهيں مانتے. پر منهنجي اَن چوڻ تي مولا بخش ۽ عزيز ڪٿي مطمئن ٿيڻ وارا هئا. تن چيو. هم اس سر زمين کے مالک هيں هم آپ سے پوچهتے هيں کہ تم کون هوتے هو همارے فطري حق کو چيلينج کرنے والے. ڊار ٿيندڙ همراھ جي روش ڏسي منشي مون کي چيو تہ پاڻ ٻئي جيل جي زندگي ڪاٽڻ جي لائق ٿي ڪونہ آهيون. اوهانکي تہ ٻاهر وانگر جيل اندر بہ نام نهاد انقلابي ڏکيو وجن. ڇورن انقلابين جي ڏکندڙ رڳ تي هٿ رکيو آهي. هاڻي عوام جو اصلي درد جاڳي پيو اٿن. مون چيو منشي هڪڙو لطيفو آهي، جيتوڻيڪ نيم مهذب آهي. پوءِ بہ آءٌ ٻڌائيندس. هڪڙو همراھ ڪنهن حجام جي دڪان تي ويو تہ پنهنجي نڪ مان وار ڪڍ. حجام وار ۾ نچڪڻو وجهي سٽ ڏني تہ همراھ کان آواز نڪري ويو. همراھ شرم پرچائڻ لاءِ حجام تي ڪاوڙجندي چيو تہ نون حرامي آهين. توکي وار سڃاڻڻ جو تجربو نہ آهي. تو اهڙي وار ۾ نچڪڻو وڌو آهي جنهن جي پاڙ .... ۾ ڪتل هئي، سو پاڻ وارن نوجوانن بہ پر مارن جي نڪ جي اهڙي

وار ۾ نچڪيو وڏو آهي جنهنجي پاڙ پاتال ۾ ڪتل آهي، تنهنڪري انهن جو ڪاوڙجڻ ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه ڪانهي، باقي يورو وارڊ شاگردن جي انتظام کان ڏاڍو مطمئن آهي. اڄ سچ پچ پنهنجي ڌرتيءَ جي هنن نوجوانن جي اهڙي جذبي ۽ صلاحيت کان ايترا ڏينهن بي خبر هوس. ايترا ڏينهن اڄ سمجهندو هوس ته اهي پنهنجي وطن لاءِ قيد ڪاٽي چاڙن. اهي دشمن جي بي انداز طاقت جي سامهون سرفروشي ۽ دليريءَ سان بيهي سگهن. اهي دشمن جي چالن ۽ طريقن تي چوڪسي واري نظر رکي سگهن، اهي مادر وطن سنڌ سان سر جو سودو ڪري چاڙن. پر شايد خدمت خلق ۽ ايثار جي جوهر کان خالي هجن. ليڪن جيل! ۾ جتي مونکي مها ڪامريڊن ۽ نام نهاد عوام دوستن جي ڪاڏي جي لالچ، هرس ۽ هيچ ڏيکاري اتي مونکي سنڌ يونيورسٽي جي شاگردن جي انتظامي صلاحيت ۽ خدمت خلق جي جذبن جو درشن ڪرڻ جو موقعو به ڏنو.

مولا بخش جي بيشمار خوبين سان گڏ بيرو بنجي ماڻهن کي ماني کارائڻ جي خصلت ته مونکي جيل ٿي ڏيکاري. هيري جهڙو ماڻهو بسترن تي قيدين کي چانهه به پهچائيندو. اها خبر ته مونکي چار ديواري ۾ معلوم ٿي. عزيز نه صرف اليڪشن جي ورڪ ڪري سگهي ٿو پر پاڻيءَ جي حفاظت به ائين ڪري جيئن سنڌي ماڻهو ٻنيءَ ۽ وڻيءَ جي حفاظت ڪن. سو پتو مونکي هتي پيو آهي.

قومي تحريڪ ۾ رڪاوٽون

عبدالواحد آريسر جو اينديڙ ڪتاب

جنهن ۾ قومي تحريڪ جا بنياد، ارتقا ۽ مختصر تاريخ ڪان سواءِ قومي تحريڪ واري عمل دوران سامهون ايندڙ مشڪلاتن ۽ رڪاوٽن بابت تفصيلي بحث ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي مجهائيندڙ صورتحال ۾ قومي تحريڪ جو سفر ڪهڙي ريت روان دوان رکي سگهجي ٿو، انهن ۽ اهڙن ٻين مسئلن بابت هن ڪتاب ۾ تفصيلي بحث ڪري نوان رستا ۽ راهون ڏسيون ويون آهن.

قومي تحريڪ ۾ ڪم ڪندڙ هر ڪارڪن لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو ڪرڻ انتهائي ضروري آهي.

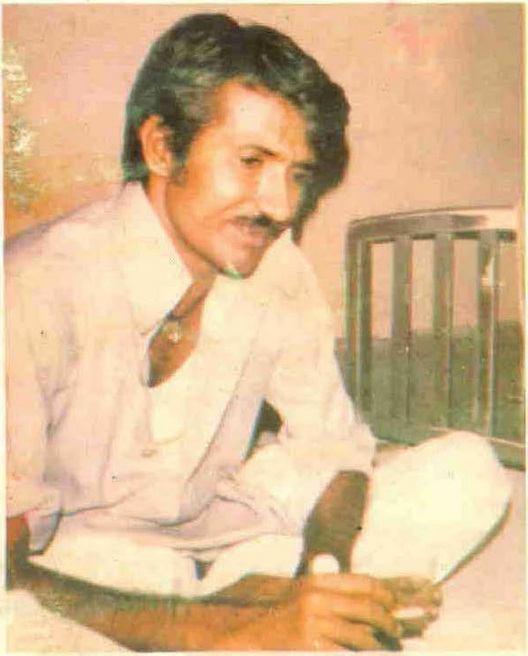

اڄ دنيا جي اسرندڙ ملڪن جا اڳواڻ ڪوشش پيا ڪن ته انسان ڪي عالمي اداري ۾ باوقار حيثيت ملي- يعني اقوام متحده ۾ پنجن وڏين طاقتن جي وڏيرپ ختم ٿئي. عين ان وقت مهنجي ملڪ جو وڏيرو ۽ اقتدار پرست سياستدان ڪوشش ڪري رهيو آهي ته ڪيئن حد جي ٿاڻي جو ننڍو صوبيدار، پڳل پنهنج يا مير علي مراد خان جي دور جي ڪنهن ٽُٽل ڪرسيءَ تي ويهاري ته ڪرِ ماڻ ۽ شانَ سان موڇي وجهي هارين نارين تي رُعب رکان!

— (عبدالواحد آريسر جي جيل ڊائري ياڳو پيوءَ "تجذبن جا گل" مان ورتل ٽڪرار.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪـو بـہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهـڙي دعويٰ ڪري ٿـو تـہ پَـڪَ ڄاڻو تـہ اُهو ڪُـوڙو آهـي. نـہ ئـي وري پَـنَ جي نالي ڪـي پئسا گڏ ڪـيا ويندا. جيـڪـڏهن ڪـو اهـڙي ڪـوشش ڪـري ٿـو تـہ پَـڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُـوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرح وڻـن جا پَـنَ ساوا، ڳاڙها، نيـرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهـن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهنـدڙ، بَرنـدڙ ۽ پڙهنـدڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بـہ ٿـي سگهن ٿـا. پيـن لفظن ۾ پَـنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نـہ آهي.

ڪـوشش اها هوندي تـہ پَـنَ جا سڀ ڪَـم ڪـار سَـهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪـن آهـي تـہ ڪـي ڪـم اُجرتـي بنيـادن تـي بہ ٿِيـن. اهـڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَـبِئـي جـي مـدد ڪَــرڻ جــي اُصــولَ هيــٺ ڏي وَٺُ ڪنـدا ۽ غيرتجـارتي non-commercial رهنـدا. پَـنَـن پـاران ڪـتـابن ڪـي ڊِجيِـٽـائِيز digitize ڪرڻ جي عَمـلَ مـان ڪـو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪـرڻ جي ڪـوشش نہ ڪـئي ويندي.

ڪـتابن ڪي ڊِجيِٽائِيز ڪـرڻ کان پـو ٻيـو اهـم مرحلو وِرهـائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪـم ڪـرڻ وارن مـان جيـڪـڏهن ڪـو پيسا ڪـمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪـمائي، رُڳـو پَـنَـن سـان اُن جـو ڪـو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄ ڪلهہ نيلا پيلا آهن:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽجاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)